

JELENKOR

IRODALMI ÉS MŰVÉSZETI FOLYÓIRAT

- BORBÉLY SZILÁRD versei 1187
WIRTH IMRE versei 1191
VILLÁNYI LÁSZLÓ versei 1193
CHRISTIAN MORGENSTERN: Bitódalok (*Györe Gabriella fordításai*) 1195
SZILASI LÁSZLÓ: Nosztávszky valóságai (*regényrészlet*) 1200
PAPP SÁNDOR ZSIGMOND: Az úriember (*novella*) 1209
SCHMAL RÓZA: Fordul a troli (*regényrészlet*) 1215

Tandori Dezső hetvenöt éves

- TANDORI DEZSŐ versei és rajzai 1224
TARJÁN TAMÁS: Ekezetek (*TD 75*) 1234
BOJTÁR ENDRE: Találkozások, barátságok (*Kálmán C. György beszélgetése*) 1240
LÁBASS ENDRE: Kisfiú a szobában (*A 2325-ös fogoly és a régi ház*) 1254

*

- BACSÓ BÉLA: Az el nem küldött levél (*Kardos Andrásnak a 60.-ra*) 1264
PASSUTH KRISZTINA: Magyar barbárok Párizsban (*Allegra Barbaro. Bartók Béla és a magyar modernizmus 1905–1920, Párizs, Musée d'Orsay, 2013. október – 2014. január*) 1268
KOVALOVSKY MÁRTA: Turkáló (*A pécsi „Textil Avantgárd” kiállításáról*) 1272
BODA MIKLÓS: „A börtön sem hagyott bennem semmi keserűséget” (*Az italianista Koltay-Kastner Jenő [1892–1985] visszaemlékezése olaszországi hadifogságára*) 1276

*

- TAKÁTS JÓZSEF: Öt széljegyzet (*György Péter Állatkert Kolozsváron – képzelt Erdély című könyvéhez*) 1289
BOZSOKI PETRA: „Benn emberek és künn komondorok.” (*Borbély Szilárd: Nincstelének. Már elment a Mesijás?*) 1295
P. MÜLLER PÉTER: Társulatra írva (*Pintér Béla: Drámák*) 1300

2013

DECEMBER

JELENKOR

LVI. ÉVFOLYAM

12. szám

Főszerkesztő
ÁGOSTON ZOLTÁN

*

Szerkesztő
GÖRFÖL BALÁZS, SZOLLÁTH DÁVID,
VÁRKONYI GYÖRGY (képzőművészet)

Tördelőszerkesztő
KISS TIBOR NOÉ

Szerkesztőségi titkár
KOZMA GYÖNGYI

A szerkesztőség munkatársai

BERTÓK LÁSZLÓ
főmunkatárs

BALLA ZSÓFIA, CSUHAI ISTVÁN, PARTI NAGY LAJOS,
TAKÁTS JÓZSEF, THOMKA BEÁTA, TOLNAI OTTÓ

*

Szerkesztőség: 7621 Pécs, Széchenyi tér 7–8.
Telefon (üzenetrögzítő is) és telefax: 72/310–673, 215–305, 510–752, 510–753.
A szerkesztőség új e-mail címe: jelenkor58@gmail.com

Arra kérjük a folyóiratunkban még nem publikált szerzőket, hogy közlésre szánt műveiket kinyomtatva, postai úton juttassák el a szerkesztőség címére. Az elfogadott kéziratok szerzőit a küldeményhez mellékelt válaszborítékban vagy a megadott e-mail címen értesítjük. Kéziratot nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.

Kiadja a Jelenkor Alapítvány
(Pécs, Széchenyi tér 7–8. Telefon: 72/310–673),
a Nemzeti Erőforrás Minisztérium, a Nemzeti Kulturális Alap és
Pécs Megyei Jogú Város Önkormányzata támogatásával.
Felelős kiadó: dr. Hargitai János, a kuratórium elnöke.

Terjeszti a Nemzeti Hírlapkereskedelmi Rt. és a regionális részvénnytársaságok.
Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága.
(1008 Bp., Orczy tér 1.)

Előfizethető közvetlenül a postai kézbesítőknél, az ország bármely postáján,
(Tel.: 06 80 444-444; fax: 06 1 303-3440; e-mail: hirlapelofizetes@posta.hu)
valamint közvetlenül vagy levélben kért postautalványon a szerkesztőség címén.
Előfizetési díj fél évre (6 lapszám) 4740,- Ft, egy évre (11 lapszám) belföldre: 8690,- Ft;
a Magyar Posta Rt.-nél külföldre: az aktuális díjszabás szerint.

Megjelenik havonként.

A szedés és a tördelés a Jelenkor szerkesztőségében készült.
Nyomtatta a Molnár Nyomda és Kiadó Kft., Pécssett.

Index: 25-906, ISSN 0447-6425

KRÓNIKA

KRITIKAI SZALON elnevezéssel indult beszélgetéssorozat újonnan megjelent irodalmi művekről a pécsi Művészetek és Irodalom Házában. November 7-én Tóth Krisztina *Akvárium* című regényéről beszélgetett Kiss Georgina, Kucserka Zsófia, Szolláth Dávid és Vilmos Eszter. November 14-én Borbély Szilárd *Nincstelenség* című regényéről Bozsoki Petra, Kálmán C. György, Milbacher Róbert és Neichl Nóra vitatkozott. A november 21-i beszélgetés tárgya Térey János *Moll* című kötete volt, André Ferenc, Fekete Richárd, Görföl Balázs és Keresztesi József részvételével.

*

PREMIEREK A PÉCSI NEMZETI SZÍNHÁZBAN. Az *Antigonét Rázga Miklós* rendezésében vitték színpadra november 8-án. – Patrick Barlow *39 lépcsőfok* című darabját november 15-én mutatták be Horgas Ádám rendezésében.

*

SZÍNHÁZ A ZSOLNAY NEGYEDBEN. A Füge–Kaposvári Egyetem *A Dohány utcai seriff* című, Mohácsi János által rendezett darabját november 13-án tekinthette meg a közönség az E78-ban. – Ugyanitt vitte színe a Krétakör Színház a *Korupció* című előadását november 19-én.

TOMPA ANDREA volt a pécsi Irodalmi Diszkrét vendége november 14-én a Ti-ti-tá kávézóban. A szerzőt *Fejtől s lábtól* című regényéről Nagy Boglárka kérdezte.

*

A PÉCSI BÖLCSÉSZKAR BÖLCSŐJE című könyvet november 12-én mutatták be a Művészetek és Irodalom Házában. A kötetről a szerkesztők, Lengvári István és Polyák Petra, valamint Bókay Antal, Jankovits László és Vonyó József beszélgetett, az est moderátora P. Müller Péter volt.

*

A PANNON FILHARMONIKUSOK koncertjén Gyöngyösi Levente *Sinfonia concertante 4 ütőhangszer-játékosra és zenekarra* című művének ősbemutatóját és Sztravinszkij *Tavaszi áldozatát* hallgathatta meg a közönség november 14-én a pécsi Kodály Központban. Közreműködött az Amadinda Ütőegyüttes, vezényelt Bogányi Tibor. A koncertről Szatmári Áron írt kritikát honlapunkon (www.jelenkor.net).

*

TÓT ENDRE képzőművészeti munkáiból rendeztek kiállítást október 22-e és november 17-e között a pécsi Modern Magyar Képtárban.

Szerzőink

- Borbély Szilárd** (1964) – költő, író, Debrecenben él.
Wirth Imre (1964) – a Műcsarnok olvasószerkesztője, Pomázon él.
Villányi László (1953) – költő, a győri *Műhely* főszerkesztője, Győrben él.
Christian Morgenstern (1871–1914) – német költő.
Györe Gabriella (1974) – költő, szerkesztő, Budapesten él.
Szilasi László (1964) – irodalomtörténész, író, Szegeden él.
Papp Sándor Zsigmond (1972) – író, Budapesten él.
Schmal Róza (1979) – képzőművész, kritikus, Budapesten él.
Tandori Dezső (1938) – költő, író, műfordító, Budapesten él.
Tarján Tamás (1949) – irodalomtörténész, kritikus, Budapesten él.
Bojtár Endre (1940) – irodalomtörténész, történész, műfordító, Budapesten él.
Kálmán C. György (1954) – irodalomtudós, kritikus, Budakeszin él.
Lábass Endre (1957) – író, festő, fotóművész, Budapesten él.
Bacsó Béla (1952) – esztéta, Budapesten él.
Passuth Krisztina (1937) – művészettörténész, Budapesten él.
Kovalovszky Márta (1939) – művészettörténész, Budapesten él.
Boda Miklós (1934) – könyvtáros, irodalomtörténész, Pécsen él.
Takáts József (1962) – eszmetörténész, kritikus, Pécsen él.
Bozsoki Petra (1992) – a PTE BTK magyar szakos hallgatója, Pécsen és Budapesten él.
P. Müller Péter (1956) – irodalomtörténész, kritikus, Pécsen él.
K. Horváth Zsolt (1972) – társadalomtörténész, az ELTE BTK MMI oktatója, Budapesten él.
Dóczy Tamás (1949) – idegsebész, akadémikus, Pécsen él.
Sz. Koncz István (1961) – szerkesztő, Görcsönyben él.

K. HORVÁTH ZSOLT: Keselyű az URH-sávban (*Gál Éva: Lejárás és bomlasztás. Tudósok, tanárok a titkosrendőrség látókörében*) 1309

*

DÓCZI TAMÁS: Ami az orvoslásban nagyszerű, és ami szörnyű, az egy és ugyanaz (*Sz. Koncz István beszélgetése*) 1316

MELLÉKLET

A színes műmellékletben Czóbel Béla, Bortnyik Sándor, Márffy Ödön és Berény Róbert festményei láthatók.

---

*Folyóiratunk a Nemzeti Erőforrás Minisztérium,
a Nemzeti Kulturális Alap,
Pécs Város Önkormányzata,
a MASZRE
és a Szigetvári Takarékszövetkezet
támogatásával jelenik meg.*

A Jelenkor a LAPKER újságospavilonjain kívül a következő könyvesboltokban is megvásárolható:

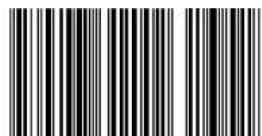
PÉCSÉTT: PTE Bölcsészkar, Ifjúság útja 6. –
Művészetek és Irodalom Háza, Széchenyi tér
7-8. – Pécsi Kulturális Központ Információs
Irodája, Széchenyi tér 1.

BUDAPESTEN: Vince Könyvesbolt, I., Krisztina
krt. 34. – Gondolat Könyvesbolt, V. Károlyi
Mihály u. 16. – Írók Boltja, VI., Andrásy út 45.

www.jelenkor.net

790,- Ft

JELENKOR

9 770447 642002 13012

Czóbel Béla: *Nyergesújfalvai udvar*, 1907

Bortnyik Sándor: *Sárga-zöld tájkép*, 1919

Máriaffy Ödön: *Fürdő nők*, 1909

Berény Róbert: *Cilinderes önarckép*, 1907

Pegazus, szárnyak

1a

*A méhesben találtam szárnyakat, amelyek
nem repültek már sehová sem. Apám a kasok
közül seprert velük, a megtört fehér szárnyakkal,
döglött méheket, molyrágta lépet, méhek kis
szárnyait, kiszáradt pókokat, limet-lomot, ami lehullt
a néhány deszkaszálra. A méhes szűk volt*

1b

*és hosszúkás, a kasok szája a kert felé nézett,
amerre röptette apám a néhány családot,
amely a lépes mézet adta a családnak. Régen
lekénezték az egész rajt, és kivágták a nehéz
lépeket. Aztán csak elvettek tőlük, leseperve
a makacs dolgozókat, vigyázva az anyára. Nem
volt még pergető, se kaptár, csak a gyékény-
kas, amelyeket gyártott apám telente,
mindig többet, mint amennyire szükség volt,
a padláson pedig üresen lógtak a szarufák
alatt felakasztva, mint könnyű harangok,*

2a

*amelyekbe beköltözött időnként néhány folt-
darázs. Így telt az év, a télre jött tavasz,
készültek új kasok, kirepült akácra a
dolgozók hada, az új fiasítás, amely éhes
volt nagyon, és addig repült, míg szárnyai
elkoptak teljesen. Akkor még takarítottak*

2b

*kicsit a kasban, nevelték a következő
fiasítást. Aztán egyszerre nem mozogtak
tovább. Akkor jöttek a következő takarítók,*

*akiknek időközben szintén elkopott a
szárnyuk már, kihordták őket a kas szája elé,*

2c

*ahonnan apám a szárnyakkal seperte
őket össze. A fehér tollseprűvel, amelyet
a csont és a bőr tartott össze, halott
szárnyvége a libának, amelyet levágtunk
mindjárt az állatról, amikor nyakát*

3

*elmetszettük. Csak a szárnycsonkra
volt szükségünk, a véres csontot ekkor
a fahamuba nyomtuk bele azonnal,
és ettől mint valami múmia, maradt
minden egyben, tollak a beszáradt
bőrben és kész volt a seprű máris.
Használtuk mindenütt, ahol láda alját,
asztal lapját kellett tisztára söpörni.
Csak a fekete csont emlékeztetett*

4a

*arra, hogy egykor repült ez a csont,
hogy úszott a vízben vagy csak csapkodott,
hajtotta maga körül a levegőt. Toll-
seprű kacsából is készült, de az nem
volt olyan tartós. Ezzel játszottunk,*

4b

*hogy két tollseprűt felkötöttünk a
vállunkra, a lapocska fölé, amellyel
mozgatni lehetett őket, a nagy
lapockacsonttal. És rohantunk le és
fel az udvaron, ahogy tudtunk, rebbentek
szét a tyúkok, kacsák, libák. Futott
a kutya utánunk és ugatta a szárnyakat.
Azt képzeltük, tudunk repülni mindjárt,
felszállunk, ahogy a szarka, a galamb.
De ez sose történt meg. Néha meg a*

4c

*bokánkra kötöttük, amikor a melegben
izzadtunk nagyon és rohantunk kint
a poros földúton, amelyen szekerek
jártak el. Üresen mentek ki és meg-*

5

*rakva jöttek vissza. Nyaranta hatalmas
kazlakat raktak rájuk, megszélesítve
a petrencével alul, hogy aztán eltűnt
teljesen minden a kerékig. A lovak is
alig fértek el a szénától. Ilyenkor néha
vezették a lovat, nem mászott fel a
kocsis a széna tetejére. A gyerekeket
küldték fel, mert azok mindig fáradtak,
rínak, hadd örüljenek. Én féltem, mert*

6a

*annyira kilendült ott fenn a szekér
a gödrökön átmenve, hogy alig tudta
visszanyerni az egyensúlyt. A keresztbe
egymáson átvetett kötelekbe görcsösen
kapaszkodtam. A lovak is erőlködtek,*

6b

*mert van azért súlya a szénának, ha meg-
rakják alaposan, a közepét betapossák,
hogy fogja egymást össze a szálas
széna. A tikkasztó hőségben így
sétált haza a szekér, meg a ló, meg
az ember, mind fáradt volt már,
szomjas és elcsigázott. Egyszer csak*

6c

*megálltunk. Az egyik ló erőlködött,
kapart a lábával, mintha gödörbe
csúszott volna. Pedig nem. Aztán
meg eldőlt. A másik megijedt, de
megállt. Gyorsan leszerszámolták,*

*hogy kényelmesen fekhessen el.
Amikor mi lecsúsztunk a szalma
tetejéről, már mozdulatlan volt
az oldalán, és rándult még a*

6d

*lába néha. Alatta pedig hatalmas
nedves tócsa a porban, amely ettől
elsötétiült és a tűző napsütésben
olyan volt, mintha árnyékot vetne
ide valami, pedig mégsem. Akkor
már éreztem a szagról, hogy ez
húgy, amelyet a megszakadt állat
eresztett. Hogy tudott ennyi kifolyni
belőle, mintha minden kijött volna,
ami víz volt benne szegényben. A*

7a

*másikat a kocsival kegyeletből
előbbre vezették. A fekvő lovat
állták körbe a férfiak és akik
jötteünk haza a gyűjtésből. Jaj, a
szerencsétlen, mondták... Öreg
volt. Meg a hőség. Legalább nem
szenvedett, morogták ezt is. Én is
így szeretném, ha lehet, kívánni a
véget, mindenki hozzátett még
valamit. Hagyjuk. Menjünk. Majd
a döngkútra kivisszük, mondták,*

7b

*és indultunk tovább, de már csak
egy lóval, és segített neki mindenki az
árkognál, villákkal toltuk a szekeret át
lassan. Így éltek az istenek a lovakkal
a görbe folyó partjainál, hol a távoli kék
hegyeket délibáb felhőzte el szemük
elől, a nyári melegben a délibáb, meg a
szemhéjről lefutó csípős izzadságcsepp.*

Hajnali

*hajnali három,
biztos megint hugyozni megy
apa,
mostanában mindig felkel
és már nem is jön vissza,
erre nincsen gyógyszer,
mondja csak úgy odavetve,
egyszerűen felkelsz
és ott állsz a tejfehér
hajnali szorongásban,
és mindig az a lassú fényesség,
az a ráncokba csorduló
káprázat*

*hajnali három,
biztos megint hugyozni ment
apa,
s mint mostanában mindig,
arcán szétfolyik
a vécé túlvilági kéke,
a szívben
szóközök hasadnak –
erre nincs bocsánat,
mondja, csak úgy odavetve,
alkalmi munka ez is,
legyint, a remény:
ahogy az ablaknál elnyomod
a kezeden a csikket,
szórácsokat képzelsz az égre
ragyogásnak*

mi lesz

*apa mi lesz
a kutyaház
bűzlik két nap óta
a kutyánk boldogtalan
nézd hogy néz rád
semmi morgás
semmi féktelenség
úrron
átugató esztelenség
mi lesz mi lesz
ne nézz máá
szuszog
apa
és ás
pedig
máskor
fizet érte
most meg csak
ás és ás
és ül bele
a nagy gödörbe
nézd a göröngyök
őszti tompaságát
az ásó rozsdafoltján
valahogy
ez a kurva földszag
a szívembe
szívárog
dünnyögi
arcát
a holdba tartva
majd
felvonyít ahogy
bőrén átüt
az emlékek
hullafoltja*

Könnyek

*Egyre hangosabban sír,
száraz levelekre potyognak könnyei,
míg söpri a járdát háza előtt.*

Labda

*Gurult felém a labda,
de képtelen voltam belerúgni,
s az álom futni se hagyott,
erőtlenül álltam a pályán.*

Száj

*Mióta ismerlek, szebb lett a szám,
olvasta az ismeretlen lány vallomását.
Tíz évenként eszébe jut,
irigyli azt a valakit,
akinek ilyen sort súgott a szerető száj.*

Darazsak

*Darazsak bőröd alatt.
Gyerekkorban ez gyakori, nyugtatod magad.
Majd megnőnek, s kitörnek fészükéből.*

Halott

*Vidáman mosolyog rég halott barátom.
Majdan így élek én is álmodban,
akár egész éjszaka.*

Ammonitesz

*Ammonitesz a Tethys-óceánból,
nézi az én hatvan évemet,
nézem az ő százötvenmillió évét.*

Bitódalok

A bitódalok létrejötte (Wie die Galgenglieder entstanden)

Volt egykor nyolc vígkedvű király; éldegéltek. Hívták őket így és így. Ki hívta őket egyáltalán? Neveztetek. Egy napon aztán a nyolc vígkedvű király elbeszélgetett. „Sótalan a világ; menjünk egy kis sóért!” – mondta a második. „És ha még bors is volna...” – gondolta a hatodik. „Ki ismeri az újat?” kérdezte az ötödik. „Én!” kiáltott a hetedik. „S hogy nevezed?” kérdezte az első. „A földalatti”, felelte a hetedik „a Bal, a Jobb, a Köztes, az Éjjeli, a képtelenség négyzete az érzékelhető három oldalának tetején.” „És milyen út vezet hozzá?” kérdezte a nyolcadik. „Az egykarú, fejetlen kereszt és az alap a szöglet felett”, mondta a hetedik. „Tehát a bitó!” mondta a negyedik. „Esto”, mondta a harmadik. És mind megismételte: „Esto”, ami annyit tesz „Úgy ám”.

És a nyolc vígkedvű király elrendezte öltözéke redőit, s a bolondjokkal felakasztatták magukat. A bolond aztán szintúgy feledésbe merült. —

Szemlélhetjük a bitófák hegyét, miként a fantázia gyűrűinek egy lugasát. A gyűrűkben még több némaság lakozik.

A bitóköltészet egy kis darabka világszemlélet. Ez az elanyagtalanított kikapcsolódás fenntartásoktól mentes szabadsága, ahogy az benne megnyilvánul. Tudjuk, mi a mulus: az irigylésre méltó középfok az iskolapad és az egyetem között. Nos hát: egy bitótestvér az irigylésre méltó középfok az ember és az Univerzum között. Nincs tovább. A bitóról másként látunk rá a világra, és más dolgokat is másnak látunk.

Az atomot játszi fényben
hagyd vágtatni! Hogy gyalulás?
Tépelődés? Okoskodás?
Az Eksztázis szentül éljen!

A bitólakók indulója

(*Bundeslied der Galgenbrüder*)

Borzasztót tett velünk a lét:
Piros cérnán lógunk föled!
Pók hálót sző, unka zenél,
rossz választékot vág a szél.
Ó Undor, Undor, vad Utálat!
Bagoly átkot szór utánad.
Csillag fénye törik Holdén.
Téged ez sem tör meg most még.

Ó Undor, Undor, vad Utálat!
Hallál ezüstös lópatákat?
Kuikk kiált: „Kuikk! Kuikk!”
Lám, elalél, s kébbe bukik.

A holdkos

(*Das Mondschaft*)

A holdkosé távol határ.
Birkanyírásra várva vár.
A holdkos.

A holdkos fűszálat kajál,
aztán almára hazajár.
A holdkos.

A holdkos álmában beszél:
„Mindenség sötét tere: Én.”
A holdkos.

A holdkos reggelre halott.
A Nap izzik, teste fagyott.
A holdkos.

Új (élet)formák a természetnek ajánlva

(Neue Bildungen der Natur vorgeschlagen)

Az ökörszáj
A kacsaméleon
Az esőoroszlán
A gerlebéka
Az ölbagoly
A bálnabanka
A svábbogártatlan
Az övállat
A pávabarom
A vérróka
A tiglice
A fűrészhatttyú
A folyamopszli
A viskópincsi
A vihardolog
A bagolykukac
A sünzsiráf
A rinocéló
A százszorronda
Az emberkenyérfa

A tölcsérek

(Die Tritter)

Két tölcsér jár kint az éjben.
Testük szűküülő terében
fényét a Hold a
földre önti
erdei táj
az út
s.t.
b.

A térd

(Das Knie)

Egy térd sétál magányosan.
Csak egy térd, semmi más!
Nem fa, sátor – mint oly sokan –!
Csak egy térd, semmi más.

A háborúban emberét
szétlőtték – szerteszét.
Mi ép maradt, csupán a térd –
szentelt ereklyeként.

Azóta jár magányosan.
Csak egy térd, semmi más!
Nem fa, sátor – mint oly sokan –!
Csak egy térd, semmi más.

Az éjközépegér

(Die Mitternachtsmaus)

Ha éjfeledik, s nincs Luna
s a csillag éjházba búna,
Éjházban tucatszor jár-ke-él
az éjközépegér.

Fütyürész, két ajka karika, –
ordít a pokolparipa...
Azért csak körbemendegél
az éjközépegér.

Szellemura, a nagy, fehér,
néha más otthonokba tér.
Várában ór – az úrra fér –
az éjközépegér.

Bitófák hegye

(Galgenberg)

*Buta népnek érthetetlen
játsszuk végig életünk.
Ebből jön, ez védhetetlen,
hogy a gúny célt ad nekünk.*

*Gyermek-bosszúnak nevezd, mi
lét-szigor ellen vonul;
életem csak az nevet, ki
minket érti megtanul.*

GYÖRE GABRIELLA fordításai

Nosztávszky valóságai

Tudod, Deni, vannak emberek, akik azt gondolják, hogy azon a helyen kell az élettől mindent megkapniuk, ahol megszülettek. És ezért a kívülről beléjük vert, de általuk persze sajátjuknak vélt, helyi érdekű és csereszabatos vágyaik az egész életükre eladják őket másoknak. Én 1987-re untam meg végleg azt, ami itt volt. Ezt a világtól elzárt, kicsike, fekete-fehér játékvárost a szomorú Manócskákkal, rötyögő Böbe babákkal, vérszívó Mazsolákkal, ami fölött egyfolytában ott lebeg a rémisztően vigyorgó Móka Miki. A sorozás volt az utolsó csepp a pohárban, az undorító Szent János-áldás. Ezt már azért mégse. Elmentem, és jól tettem.

1974 nyarán, a 2-es körjáratra vártam a buszmegállóban, felvett maga mögé a biciklijére Karczagi tanár úr. Közkedvelt tornatanár volt, elegáns úttörőcsapat-vezető, legényember, párttag, az énektanárnőt kúrogatta, mindenki tudta, de végül nem jöttek össze komolyan. Azt kérdezte, mi a véleményem a szocializmus épüléséről. Mondtam neki hátulról, hogy szép, mint a méhek élete, a munkások és parasztok dolgoznak, az értelmiség meg mindent lefölöz, értelmiségi akarok lenni én is, mint a tanár úr. Hú, de hát ez nem így van, ez éppen a parasztok és a munkások országa, és az értelmiségi is dolgozó. Hát, én ezt nem így láttam, körülöttem mindenki munkás volt vagy paraszt, güriztek, mint az állat, mégis nagyon szegények voltak, az általam ismert értelmiségiek viszont, mindazok tehát, akik szerintem se parasztok, se munkások nem voltak, úgy láttam, tényleg nem csinálnak semmit. Igaz, azt azért tudtam, hogy Karczagi tanár úrnak nincsen autója, most is itt fíngdosik a nyikorgó biciklije rugós bőrülésén, egyenesen bele a számba. De ha egyszer nála sincs, akkor hová lesz az a sok-sok pénz, amit a munkásparasztok rengeteg munkája megtermel. Válaszolt a kérdésekre, de nem hittem neki, éreztem a hangján, ő is nehezményezi, hogy bicikliznie kell, le is szállított a Víztoronynál. Se a kérdés, se a válasz, se a bicikli nem változott meg a következő években. Ezért mentem el.

Anyáméknak nem szóltam. Bibliás emberek voltak már akkor is, úgy gondoltam, nem bírnák elviselni, ha azt kellene látniuk, hogy az a titkos, ötödik evangélium, ami a neveltetésem volt, és amit ők, akár a régiiek, szentenciákból meg a cselekedeteik által írtak meg nekem, mégsem képes visszatartani. Talán csak nem akartam látni, ahogyan ők ezt viselik. Esetleg én magam nem viseltem el. Nem tudom, most már mindegy is, nem tudtam maradni.

Részlet a *Hírám hajói* című regényből, amely jövőre jelenik meg a Magvető Kiadónál.

Kanada. Az illatok ütöttek szíven. A rend, a tisztaság, a jómód és a szabadság kifinomult, jó illatai. Meg a színek. Jó volt megbizonyosodni arról, hogy azok a távoli, színes országok mégiscsak léteznek. Az ott is meglévő, de a színek és illatok mögé elrejtett bűzt és egyenszürkéséget csak később fedeztem fel. De akkor már nem érdekelt.

Eleinte voltak problémáim. Annak a néhány nyugat-európai filmnek voltam az áldozata, amikért fiatalkorunkban rajongtunk itthon. Olyannak láttam magunkat, olyannak igyekeztem látni magamat, amilyennek a kelet-európai embert azokban a filmekben ábrázolták. Nevetséges, valószerűtlen figurák voltak, hamar beláttam. Odaát, a kinti művészek nem tudták, hogy a szocialista embertípus meg a kelet-európai ember nem individuum. Nincs önálló személyisége. Elvették tőle. Épp erről szólt a dolog. Meg érdekes módon arról, hogy ha valaki elveszi a másét, attól a magáé még nem lesz nagyobb, tagoltabb. Nekem mindenestre egyáltalán nincs önálló személyiségem, erre már az elején rá kellett jönnöm. De aztán elkezdte bennem is kinevelni hamar az a másik világ.

Valamikor a '90-es évek elején, hajnalban, a Moscropon, egy kék-fehér MacLure's taxiban behánytam az úszósapkámba. A kocsiiban ült még egy szakállas, gondozott külsejű, öreg kis főszer, már nem emlékszem, hogyan került oda, nem ismertem. Rám nézett a szemüvege mögül, ahogy szorongattam azt a nehéz, büdös, vérvörös hólyagot, aztán elnevette magát, benyúlt a könnyű és elnyúlhatetlen kasmírzakója zsebébe, és mert tudta, hogy nekem úgysem sikerülne, óvatosan, nagy bocsánatkérések közepette, megtörölte a számat meg az arcomat egy sárgadinnye illatú, nedves törlőkendővel. Hazakísért, kinyitotta helyettem a bejárati ajtót, aztán intett, és szó nélkül visszaült a taxiba. Nyilván a számlámat is kifizette. Soha többé nem láttam. Fogalmam sincs, ki lehetett. Álltam az előszobámban, az úszósapkából csorgott az okádék a lábszáramra meg a cipőmre, benéztem a tükörbe, és abban a pillanatban megértettem, amit már régóta sejtettem, hogy nekem itt, ebben az országban semmi bajom nem eshet, és hogy én most már mindörökre itt maradok.

A határőrizeti szerveiknél szereztek nekem munkát. Mert a határaikat ők is őrzik azért erősen. Addig-addig jártam a hivatalaikat, míg egyszer azt mondták, nem bírnak egy Tizzasaról kiutált cigányfamíliával, ezért maradjak ott, ha már így odaszoktam, segítsek nekik kezelni a bevándorolni szándékozókat. És én segítetttem nekik, bő két évtizeden keresztül, szinte egyfolytában. Tolmácsoltam a kanadaiaknak húsz éven át a magam fajtáját, úgy ötven méterre a beléptetőkapuktól.

Soha nem gondoltam, hogy ennyi ember van. A tőlük, a mennyiségüktől való félelmemben szép lassan olyan szorosra húztam magam körül az életemet, mint egy agyonmosott, kemény szövetű, valaha méregzöld, katonai zubbonyt. És amikor néha be akartam volna engedni valakit oda, amikor nagy ritkán lett volna kedvem, hogy valaki mégiscsak bejöjjön belülről, újra meg újra rá kellett jönnöm, hogy nem fér már be senki, egyáltalán nincsen már hely a bőr meg a zubbony között. Esténként keményen ittam otthon, egyedül. Néha olvastam is, s ha szeren-

csém volt, mint téli szobában a központi fűtés gazdag melege, könyvemben lassan felgyűlt a régi, jó izgalom. És közben egy olyan rendszeren, amelynek az árából otthon három nyaralót vehettem volna az északi parton, Ike Quebec bakelitlemezeit hallgattam, mert az ő zenéje lágy, mint a cool, haragos, mint a post bop, de sehol semmi kényelmetlen újítás, és az egészet finoman, mint a moszkítóháló, beburkolja egy határozott személyiség jó szándékú, gálans alázata.

Haragoson úgy vélekedtem, hogy vannak az emberek, különleges, egyedi, bár nem feltétlenül rokonszenves példányok, azokból van valamennyi, mondjuk ötvenezer, de még a focimeccsen szurkoló tömeg is szerteválik azonnal ezekre az összetéveszthetetlenül egyedi egyénekre, ha egy kicsit odafigyelsz. Hát, odakint ez nem így látszott.

Az volt a dolgom, hogy reggelente beüljek egy ablaktalan, de jó alaposan körbetüközött szobába a föld alatt, megtöltek egy műanyagpoharat hűtött, szénsavmentes ásványvízzel, kinyissam egy gombbal a szemben lévő ügyféljátót, beengedjem azt, aki addig a túloldalon várakozott, meghallgassam, aztán próbáljak mondani neki valami hasznosat, amit ő is megért. Ez elvileg maga az egyedi elbírálás. Egyén az egyénnel megbeszéli a dolgot. De én, akárhogy igyekeztem is embernek látszani, Nosztávszky Ferinek Germinából, csupán egy hivatal nyúlványja voltam, egy emberformájú közvetítő közeg, bio-interface, az a másik a túloldalon meg csak egy töredék, egy minta valami olyan helyről, közösségből, masszából, tömbből, amiről nekem többnyire a leghalványabb elképzelésem, lila dunsztom se volt. Beleolvadt hát mind a menekült vagy a betelepülő fogalmába, elfedte az arcukat az a néhány betű, és onnan nézve, a betűk mögül nyilván én se látszotam másnak, csak egy újabb kanadai határőrizeti hivatalnoknak, megtalán, jó esetben egy nagy rakás tehetetlen és felkészületlen segíteni akarásnak.

Jöttek, számolatlanul. Soha, egyetlenegyszer sem fordult elő, hogy ne állt volna ott valaki az ajtó túloldalán. Nyomtam a gombot, és jött a valaki. Bejött, leült, ivott néhány kortyot. Beszélni kezdett. És mint önálló, pótolhatatlan egyén azonnal megszűnt, velem együtt.

Ez engem végül annyira nyomasztott, hogy az ötödik év elején a főnökeim kiültettek két hónapra a tengerpartra. Mélyfáradtság, talán valahogy így lehetne magyarra fordítani az akkoriban használt kifejezésüket. *Itt van ez a nyugágy. Feküdjél bele, igyál sört. Nézzed a tengert, és gondold át jól ezt a dolgot. Fontos helyen vagy. Jól végzed a munkádat. Szép pénzt kapsz érte. Mit akarsz még.* Ültem a parton, ittam a sört, bámultam a tengert, és közben abszolúte nem gondolkodtam. Nem gondoltam semmire, ha van egyáltalán olyan.

A hatodik hét vége felé odatelepedett mellém egy nő. Ugyanolyan nyugágy, ugyanolyan nájlönhálós hatos karton sör, ugyanolyan tengerbámulás. Nem szólt egy szót se. De azért jól megértettük egymást. Néha odafeküdtem mellé a homokba, és ő olyankor simogatta a fejemet. Aztán egyszer csak azt mondta, hogy őszerinte az, aki jót csinál, az jó ember. Hogy nem kell tovább kérdezni. Helyzet,

struktúra, alkalom, indíttatás, szándék egyáltalán nem számít. Úgysem tudod átlátni. Aki jót tesz, az akkor is jó ember, amikor azt a jót teszi, ha csak üdvözülni akar, ha tulajdonképpen csak azt akarja, hogy ne haljon meg örökre. Vagy ha nem a jóra, csak a jó hírnévre tör. Vagy ha egyszerűen csak azért teszi a jót, jólrosszul, mert ez lett a munkája, mert pénzt kap érte. Nem kell tovább kérdezni. *Aki jót tesz, jó ember.* Ezt mondta. Néztük tovább a tengert.

Jelentéktelen kis szőke nő volt, egy másik mélyfáradt közalkalmazott, egy hónappal korábban érkezett, felnyithatatlan, mint Kheopsz piramisában a Gantenbrink-ajtó. Szeretetteli szomorúság volt a szemében, és mély kalandvágy. Lolly. Két hét múlva elvettem feleségül, és visszamentem dolgozni.

Tizenöt évig éltünk együtt. 1994 koraőszétől 2009 tavaszáig. Boldogok voltunk, talán lehet így mondani, majdnem a legvégéig. Dolgoztunk, utaztunk, esténként meg felbontottunk egy-egy üveg tökéletesre hűtött fehérbor, és egy Hampton Hawes nevű régi, második vonalbeli bebop-zenész lemezeit hallgattuk. Finom zongoramuzsika, semmi különös, de valahogy mégis az az érzésed, hogy szerelmes beléd az a zongora. Gyerekünk nem születhetett, hála annak a nagyon jó Istennek.

Aztán Hampton Hawes lassan megunódott. Lolly már nem rajongott annyira a mi kettesben eltöltött, körpanorámára, elektroncsöves erősítésre, ausztrál chardonnayra, spanyol olajbogyóra meg puha francia sajtokra alapozott hosszú, csendes estéinkért, megritkult a szex is, és aztán hirtelen, ahogy egy csapat valahol távol elzárnak, véget ért az a híres szerelem. Egy ideig néztük magunkat és egymást csodálkozva, egyre növekvő haraggal, hát te meg ki vagy. Aztán elmentünk az ügyvédekhez. Ki-ki a magáéhoz.

A házunk a Buntzen Lake partján állt. Döntően kőből, fémből, üvegből épült, meg olyan nemesfa anyagokból, amikről korábban sohasem hallottam. Néhány áttetsző kocka volt az egész, egymásra illesztve, egymáson elcsúsztatva, és a nappaliból kiinduló fájárda stégként ért véget, valahol messze bent a víz közepén. Komoly vagyont ért, de mi annak idején bagóért szereztük meg egy plasztikai sebész öröksétől, mert ő szerencsére nem kedvelte az efféle túlfinomított, szerinte azonban alapvetően mégiscsak a náci ideológiát sugárzó, kései Bauhaus-utánnomásokat. Valójában Lolly sem igazán szerette, én viszont annál inkább. Lebegett a térben, minden szögletessége ellenére örömmel fogadta el a fák által számára kijelölt lehetőségeket, és közben pontosan azt sugallta, amit én akkoriban erősen szerettem volna, s néha el is mertem hinni: hogy az odaadó szeretet meg a józan ész képes kiemelkedni a természetből, az ösztönök és érzelmek káoszából, anélkül, hogy leigázná vagy megsemmisítené azt. Ez természetesen nem volt igaz, nagyon nagyot tévedtem, amikor magabizó módon hinni mertem benne, és ennyiben tökéletesen megérdemeltem, hogy Lolly meg az ügyvédje elvegyék tőlem azt a házat.

És akkor lelőttem az én drága, Hattyú nevű, öreg labradoromat, és eltemettem a kert végében. Aztán pedig, ahogy minden egyes magyar gén és magatartásmintha szerint kell, nagyon komolyan nekiláttam az ivásnak.

Bevettem magam egy albérletbe Coquitlam szélén, és három hónap alatt kiittam magam az állásomból. Egy este, október közepe lehetett, leugrottam ginért. Álltam az utcán mocsárrészegen, szakadt az eső. Csöndben elsurrant mellettem egy Maybach Nibelung WR 12-es. Fiatal, estélyhez öltözött, kacagó szerelmespárt vitt színházba a tányérsapkás sofőr. Fölmásztam a harmadik emeletre, előhalásztam a kulcsaimat, kinyitottam az ajtót, és már az előszobában jól meghúztam az üveget, nehogy megfázzak, akkoriban minden tekintetben nagyon hittem a Beefeaterben. A konyhában fel akartam kapcsolni a villanyt, addigra rég leválasztottak a rendszerről, csak én ezt már megint elfelejtettem. Előástam a petróleumlámpát, meggyújtottam, aztán csak ültem ott a konyhaasztalnál, cigarettáztam.

És akkor az égő lámpafolyadék szaga meg a hintázó kis fények játéka hirtelen teljes részletességgel, minden kicsi elemében felidézte nekem a nagyanyámék tanyai konyháját, világosan láttam újra a konyhakredencet, a görbelábú kis fémtűzhelyet, a kemence pislogó vasajtáját, előtte a száraz kukoricaszárak kötegét, a nyikorgó ebédlőasztalt a telitámlás székekkel, a hokedliket, az egyiken ott feküdt a macska, a kézmosó lavórt az állványon, mellette szappan, súrolókefe, alatta vödör meg egy piros zománcos kanna, az ablakban muskátli, az ajtó mellett ruhák az akasztón, a sarokban gumicsizma, félcipő, bőrpapucs, és a nagyanyám nagykendőben melegíti a reszelt májat az apámnak, az apám bátyjának meg nekem, és én nemsokára nagyon sokat fogok enni belőle, savanyúság nélkül, mert az éppen elfogyott, és kenyér nélkül, mert azt nem szeretem, s otthon majd, amikor az apám hazavisz a biciklijén, tele fogom hányni azzal a reszelt májjal a rácisos kis ágyamat, és akkor megértettem, be kellett látnom, teljes súlyával rám szakadt a felismerés, hogy a nagyanyámék tanyai konyhája, gyermekkorom legdrágább és legszentebb helye, ez a csodálatos és örökkévaló mennyei birodalom a legcsekélyebb mértékben sem készített fel arra, ahogyan most nekem itt, ebben a messzi, szabad és gazdag, színes és illatos országban, a minden napokban élnem kellene. Nem vagyok idevaló. Nem illek ide. Elnyomtam a cigarettámat, kiöntöttem a mosogatóba a Beefeater, lefeküdtem aludni. Másnap pedig a maradék pénzből vásároltam egy repülőjegyet Budapestre.

Nem voltam tájékozatlan. Pontosan tudtam, hogy a szocialista törtetés, amelynek során a másik ember pusztá akadály úgynevezett ügyességed kifejtésében, meg a kora-kapitalista szabadverseny, amelynek során minden megengedett, annak érdekében, hogy semmiképpen ne te legyél a lúzer, együttesen tökéletesen kiölték a magyar emberekből az udvariasságot, ahogy, gondolom, belőlem is. Proszttók lettünk. Márpedig én nem szeretem a prosztókat, még akkor sem, ha, úgy gondolom, végeredményben magam is az vagyok. Nem gondoltam, hogy jó lesz nekem ide visszajönnöm. Hogy jobb lesz majd, mint odaát volt. De akkor este kiderült, régóta nincs más választásom. Az derült ki, soha nem is volt.

Maradt egy öltözet normálisabb ruhám, abban utaztam haza. A többit belepakoltam egy régi vulkánfíber bőröndbe, Kofferfabrik, Dresden. Gyönyörű és tökéletes darab. Ámbár utazásra, speciel, tökéletesen alkalmatlan. Nem is használtam utazásra korábban soha. Csak szerettem. Fent porosodott évekig valamelyik

polc tetején. De a céloimhoz most éppen megfelelőknek találtam. Az előkészületekkel egyébként nem volt sok dolgom. Nagyjából azokat a cuccokat tartottam fontosnak, amiket most rajtam látsz. Edzőcipő, farmernadrág, ing, az apám lilimos cserkészöve a régi világból. A legkedvesebb dzsekim. Meg egy régi vágású Victorinox Spartan. Ennyi. A bőrönd alján találtam egy újságlapot, még a legelső időkből. Tárogató, Vancouver, BC. 1986, 4. szám, 22. *Kányádi Sándor kórházba került*. Merthogy az utóbbi időben a román hatóságok sokat zaklatták magyar- és svédországi publikációi miatt. Meg amiatt, hogy aláírta azt a memorandumot, amely a frissen végzett magyar diákok Óromániába történő kényszerkihelyezése ellen tiltakozott. De ez sem tartott vissza. Megraktam a bőröndöt, behúztam magam mögött az ajtót, aztán kibuszoztam a repülőtérre, és hazarepültem Kelet-Európába.

2009 október 20-án este, 20.30-kor érkeztem meg a Ferihegy 2-re. Fogtam egy taxit, bevitettem magam a városba, mondtam a sofőrnek keressen egy olcsóbb szállodát. Hátrafordult, sokáig nézett. Végül nem kérdezett semmit.

Bő egy hónap alatt majdhogynem az utolsó vasamat is módszeresen elvettem. Gyors lefolyású barátságok, lányok, néha egyszerre több is, játék, ahogyan kell. A végén kifizettem a szállodaszámlát, és kiültem a Duna-partra gondolkodni. Arra jutottam, talán az lesz a legjobb, ha hazamegyek anyámékhoz Árpádharagosra. Kimentem a Keletibe, megvettem a jegyet. Aztán az úton, a kivilágítatlan, túlfűtött kupéban, a májkrémes kenyeret meg narancsot faló magyarok között szép lassan elfogyott a bátorságom. Kimentem a WC-re, és mert papírt egyáltalán nem találtam abban a zárhatatlan, büdös odúban, kénytelen voltam az utolsó vászonsebkendőmmel megtisztítani magam. Természetesen a vízszolgáltatás is szünetelt. Szolnokhoz közeledtünk. Az állomáson leszálltam, átvonatoztam Ceglédre, még éppen elértem az utolsó Pestről jövő járatot, s azzal lementem Szegedre.

Semmiképpen sem akartam vesztesként hazamenni. Nem akartam, hogy bő két évtized Nyugat után ebben az állapotban lássanak Haragoson. Nem akartam, hogy megvizsgálhassák azt a száralmasra sikeredett, jelentéktelen kis szerkezetet, amit az óra elején kapott Lego-készletből összeraktam, majd hagytam szét-esni, s amit most, az óra végén mégiscsak be kell mutatnom a rettentő tanárnéninek. *A Nosztálszky is visszajött, találkoztál már vele? Ugyanolyan, mint volt. És körülbelül annyija is van, mint régen. Én megmondtam neki előre, hogy nem lesz érdemes.* Nem akartam ezt. Meg azt se, hogy a sétálóutcai Borozó meg egy hétvégi banazugi, házipálinkás kanmuri legyenek a legtágasabb távlataim. A tervem az volt, hogy meghúzom magam Szegeden, ott nem ismer senki, rendezem a soraimat, aztán amikor majd normalizálódnak a viszonyok, és összeraktam egy kis pénzt, meg támad valami épkezláb ötletem, akkor jövök én haza ide.

Éjfél előtt értünk be Szegedre. Ott aludtam a vasútállomáson. Ki akartak hajítani a hidegbe, de megdumáltam a vasutasokat. Reggel hat óra tájban ébredtem. November 22-e volt, még sötét. Magamra gomboltam a kabátomat, a bőröndömet betettem a csomagmegőrzőbe, aztán a villamossíneket követve elindultam

a belváros irányába. A legutolsó filléreimen vettem magamnak egy kávét a Béke Tanszéken. És ezzel körülbelül ki is fulladt a tervezetem.

A Hősök Kapujánál módszeresen végigolvastam az első világháború szegedi hősi halottainak névsorát Abloka Mártontól Zsurkán Jánosig, plusz Szekeres János, Gönczy Lajos és Kelemen Nándor. *A Hősök napja alkalmából a névsort kihelyezte Szeged Megyei Jogú Város önkormányzata 2004.* Mit csináltam én akkor, és hol. A kanadai tóparti házunkra gondoltam, Hattyú kutyámra, meg arra, hogy milyen az illata a Lolly pihés tarkójának, amikor reggel, ébresztésképpen, belecsókolok. Csodálkoztam, hogy mennyire lassan telik az idő. Még mindig csak fél nyolc volt, és hideg.

A kis Ságvári felé egyre vastagodó sorokban áradtak az általános iskolás gyerekek meg a szüleik. Emlékszem, az egyik apa nagyon hangosan rákiabált a zeb-rán a tízéves forma fiára: Ne húzd a lábad! Aztán, valamivel halkabban, de még mindig fenyegetően: Elkopik a talpa. A végén pedig, már csak a gyerekek, sziszegve, mert ezt azért szégyellte: Nem. Veszek. Újat. És ebben a pillanatban én is felfogtam, hogy elfogytam és egyedül maradtam, és hogy nincs bőr alá bevarrt utolsó gyémánt, és nincsen semmi és nincsen senki, s hogy végeredményben tökéletesen üres az életem, mint szentestén a metró.

Ezután egy viszonylag keménynek nevezhető szakasz következett. Lecsapott rám a napszakok meg az időjárás iszonyú tárgyilagossága, és a minden egyes elemükben tökéletesen megváltozott körülmények egy olyan bonyolult komplexummá álltak össze, amelynek a kezelésére semmiféle tekintetben nem voltam felkészülve.

Nézd, Deni, talán úgy tudnám mondani, hogy én voltaképpen egész életemben a pénzen keresztül kommunikáltam a világgal. Pontosabban: a pénzt tekintetem annak a kizárólagosan megbízható kenőanyagának, amely bizonyítottan kisimítja a valóság érdességeit. Amikor ez a puffermassza végképp elfogyott, engem rögtön csontig sebeztek az élek meg a tüskék.

Természetesen nem veszítettem el a józan ítélőképességemet azonnal, és egy ideig továbbra is teljesen világos volt, hogy a minimálisan szükséges javak megszerzéséhez pénzre lenne szükségem, a pénz megszerzéséhez pedig vagy dolgoznom kellene valahol, vagy valamiféle segélyhez, adományhoz jutnom. A munka megszerzésének azonban vannak nagyon egyszerű, a munkát kereső egyén külső testi megjelenését illető alapfeltételei, és én hamar megtapasztaltam, hogy a személyi higiénia akadályoztatása milyen elképesztő sebességgel amortizálja le az embernek a külvilág számára is látható képét. Vizuális értelemben egy szűk hét alatt munkaképtelenné váltam. Ugyanakkor az önbecsülésem egyáltalán nem követte ezt a gyors lepusztulási folyamatot. A segélykérést még mindig valamiféle végső vereségnek tekintettem volna. Arról nem is beszélve, hogy a magyarországi adminisztratív rendszerek szempontjából én, mint kanadai állampolgár, egyáltalán nem is léteztem. Bár egyébként sem volt a leghalvá-

nyabb fogalmam se róla, hogy hová és kihez is lehetne fordulnom. Fölszedegettem hát az iskolák környékén elhullajtott ruhadarabokat, sapkát, kesztyűt, sálakat, próbáltam túlélni, és vártam, fogalmam sincs mire.

Döntően közétkezdék ételmaradékait ettem, az Anna kút meleg vizét ittam, földön talált csikkeket szívtam, a kanyar után elhelyezkedő trolimegállók kínálták a leggazdagabb zsákmányt, ezt hamar kifigyeltem, és kizárólag azért nem fogytam meg, mert a Nagyaruház egyik rosszul szigetelt, nagy átmérőjű, külső fűtőcsöve mögött ki tudtam alakítani magamnak egy viszonylag kezelhető hőmérsékletű vackot. Mindent összevetve talán csak azért voltam képes túlélni az első, nagyjából hat hetet, mert a karácsonyi ünnepkör idején, amikor tekeregnek a narancshéjak Möbius-szalagjai, és újra olcsó lesz a teszkóban a mosószappan ízű alapszaloncukor, az emberek, átmenetileg, mint a fenyőfákra, valamivel jobban odafigyelnek a nyomorultakra. A Dóm téren beálltam a sorba, hallgattam a karácsonyi dalokat az ideiglenes hangszórókból, faltam a meleg, sűrű, zsíros babgulyást tripla kenyérrel, aztán három perc múlva belefostam az egészet az egyetlen nadrágomba az Aradi vértanúk terén, és közben arra gondoltam, hogy egy szobor soha nem takar el egészen.

Szegeden 2010 január elsején délelőtt ittam először alkoholt. A Klauzál téri Oroszlános kút téli védőborítása alá beszorult egy eldobott pezsgősüveg. Az volt ráírva, hogy Hungária Extra Dry. Félig volt, gyorsan kiittam. Aztán az össznépi jótékonykodás intervalluma véget ért, én meg visszafeküdtem a vacokba.

A karácsony alól kirohadt a struktúra. Most már majdnem mindenki egyedül, a szent helyek, időpontok, események, történetek ismerete nélkül, vagy épp azok túlzott ismeretében cipeli az ünnep kényszerét. Lökdösődsz a Média Marktban, harcolsz az olcsó kameráért, s a szenteste felől utólag majd világos lesz, hogy a te számodra az volt az ádvent, az a tülekedés maga. Kanadában se volt ez másként. Utólag kiderül, Deni. És ez talán nem is baj. Az ünnepi állandóságra irányuló magányos igyekezetek épp kudarcaikkal meg a teljes hiábavalóságukkal mutatnak rá a múlandóságra. Te pedig vagy rágörcsölsz az ünnepre, vagy belenyugszol az állandó, stabil valóságok elvesztésébe, és elfogadod a csereszabatosság teljhatalmát. Adsz egy kis pénzt a nyomorultnak. Mindegy, hogy melyiknek.

Különös módon, márminthogy innen, erről a barátságos, kerti fapadról nézve, vacsora után, számodra, gondolom, különös módon, mégsem merült fel bennem igazán soha, még az ünnepek után sem, hogy öngyilkos legyek. Ennek egyrészt az volt az oka, hogy ekkorra már a puszta létfenntartással kapcsolatos feladatsorok váltak a kizárólagos tevékenységemmé. Márpedig a halál, ugyebár, megfeszített volna ettől az egyetlen tevékenységemtől, értelmetlenné tette volna a létfenntartásra irányuló igyekezeteimet, az öngyilkosság gondolatának puszta ötlete képes lett volna teljesen kiüresíteni a napjaimat. Ezt pedig semmiképpen sem engedhettem meg magamnak akkoriban. Másrészt pedig teljesen világos volt, hogy a társadalmi létezésem ugyan visszavonhatatlanul véget ért, amikor az elmocskolódásom munkaképtelenné tett, az embereken láttam is, hogy számukra áttet-

szővé váltam, hogy áthatol rajtam a tekintetük meg a látható fény, mert a testem átengedi, a házfalat látják mögöttem, egymást vagy a kirakatokat, de úgy gondoltam, ez tulajdonképpen rendjén van így. Ekkor már nem igyekeztem vissza az ő társadalmukba. Neked bevallhatom, Deni, nem fogod félreérteni: kifejezetten jól esett végre kívül lenni rajta. Örültem ennek az exodusnak. Bár kicsit hidegebb és mocskosabb volt a kifejezetten kellemesnél, ezt el kellett ismernem, ám az nem jutott az eszembe, hogy mindezek miatt esetleg a biológiai létezésemmel is le kellene számolnom. Ez a létezés, ez a szinte teljesen lecsupaszodott élet a kívülálló szempontjából bizonyára nem tűnik túl értékesnek, hiszen onnan nézve nyilvánvalóan sikertelen, számomra azonban továbbra is drága.

Mindennek következtében pedig attól sem a szégyen tartott vissza, ami pedig innen nézve nyilván racionális megoldásnak tűnhet, mondjuk, a te számodra, hogy visszaköltözzek anyámékhöz Germinába.

Hogyan is magyarázzam neked. Itt van például ez a szegény Losonc Mari. Emlékszel, jártam vele, nagy szerelem volt. De az volt az érzésem, szex közben, és még fénykorunkban is, és bizonyos értelemben aztán ezért is lett vége a dolognak, hogy a Losonc Mari nem a Losonc Mari, hanem a Losonc Mari meg az anyja. Meg az apja. Meg a családja. Meg az egész kiterjedt famíliája, meg a teljes rokoni, baráti, ismerősi köre. Nem a leválásra gondolok, levált róluk a Mari nagy ívben, és nem is arra, hogy végeredményben mindenki az övéiből van. Hanem arra, hogy számomra ekkorra a társadalmi lényemmel együtt az enyéim is megszűntek. Elérhetetlenné váltak. Tudtam, hogy léteznek, nem is olyan messze tőlem, ám egy tökéletesen másik világban, és én már nem láttam lehetőséget a kapcsolatfelvételre. Ahogy emlékszem, tanárok, családtagok, papok, rendőrök és orvosok hada a lehető legkülönbözőbb eszközökkel hosszú éveken át dolgozott azon, hogy a magunkfajta gyerekek nagyjából beillesztődjének a társadalomba. A kiilleszkedést néhány hét alatt megoldottam egyedül.

Az úriember

– Na látja, az egy talpig úriember!

Stób Andor már nagyon utálta Bazsányiné mondatát. Igazából nem is mondat vagy kijelentés volt ez már, hanem egyenesen kitüntetés. A legnagyobbak közül való. Nagykereszt a láncsal. Csak a hozzá való rongyrázás nélkül. Mert ha az úriemberséget Bazsányiné valakire ráaggatta, a mellére szúrta, akkor csakhamar az egész ház átvette, az illető globálisan lett úriember, a földszinti hentestől a padlásszobában lakó éjjeliőrig senki sem merete megkérdőjelezni a kivívott hatalmat. Mert az volt, hatalom. Hiszen a címhez olyan viselkedés is járt: az asszonyok kávéval vagy limonádéval kínálták a kiválasztottat, kikérték a véleményét még a tévéműsorok tekintetében is, és a legőrültebb tanácsát sem fogadták kézlegyintéssel, hanem tovább adták, egymás között fényesítették, mint folyóvíz a kavicsot.

Úriembernek szava volt és tekintélye. Még a tartása is más, nem görbe, és nem jár kacsázva. Úriember bármikor pőfékelhetett a gangon, mert úriember füstje nem keserű, és nem üli meg a nyitott ablakú szobát, hanem maga a nehezen kitapintható elegancia. Úriembertől nem illett visszakérni a kölcsönt, még határidő után sem, de Stób Andor már azon se lepődött volna meg, ha a soha vissza nem fizetett összegeket is úgy könyvelné el az özvegyi memória, mintha már kamatostul lerótták volna. Sohanapon, kiskedden. Neki például megdöntetlen bizonyítéka volt arról, hogy a zöldséges Persányi, akire már az anyja is keresztet vetett, ha meglátta, szóval hogy az a tróger ugyanazt a törött alkatrészt szerelte vissza Grécs Irén porszívójába, mint amit előzőleg fejcsóválva kivett. És igaz, hogy nem fogadott el pénzt a munkáért, csupán egy kosár epret, viszont a gép ugyanúgy melegszik, csak nem krárog és nem hörög, ami még rosszabb, mert egy napon figyelmeztetés nélkül gyullad majd ki. De mindegy is, mert Bazsányiné ámuldozva csapta össze a kezét, mert nem gondolta volna, álmában se jutott volna eszébe, hogy az az aranykezű ember a műszaki dolgokhoz is ért. S ebben végre volt némi igazság. Mert a talpig úriember Persányi valóban aranyárban adta el később a budai standján mint mézédés bioepret.

De ha kiderült volna a stikli, az sem számított volna semmit.

Már miért lenne baj, ha az úriember kicsit találékony? Volt már épp elég balfasz dzsentrink! Bazsányiné valami ilyesmit mondott volna a maga hűvös ikonarcával, és ez sok minden más mellett fényesen demonstrálta volna, hogy az özvegyben mégiscsak lakozik valamiféle műveltség, kitérdesedett tudás. És ez, ha másra nem is, de arra mindenképp feljogosítja, hogy az elébe kerülő emberi masszából biztos kézzel ragadja ki a még használhatót. Az igazit.

És épp ezért lehetett Bazsányiné az úriemberséget odaítélő bizottság egyetlen és örökös tagja, aki a címet mintegy életre szólóan nyújtja át a szerencsésnek.

Nem volt fórum és nem volt olyan pletyka, amely visszavonta volna. Az élesszemű Lobonc nővérek sem tiltakoztak soha, és a halk szavú Borondy Gézá-tól hozatták a tejet, pedig annak a boltja a kerület legszélén volt. De úriember esetében a távolság nem számít, csak a minőség. Márpedig a Borondy-féle tejnek jó vastag föle maradt a főzés után, igaz, gyorsabban is savanyodott. Egyszer Stób is vett belőle, és akkurátusan, óráról órára vizsgálta, világította át azt a tejet, amíg végül ki nem öntötte a lefolyóba. Nem fog ő senki miatt megbolondulni!

Az úriemberség mégsem hagyta nyugodni Stóbot. Már az album miatt is. Valamikor a fia állította össze a Stób familia háromszáz évre visszamenő családfáját. Ezt kapták karácsonyra. Mártonka levéltári papírok másolatát, fekete-fehér fényképeket ragasztott az albumba, kackiás bajszú férfiakat, riadt tekintetű nőket. Alispánokat, szolgabírókat, tanítókat. Csupa feddhetetlen férfiút, akiknek a bugrisok előre köszöntek az utcán. Ez a tisztelet a műtermek suta díszletein is át-sütött, valahogy rajtuk ragadt, és ott fénylett a matrózingű utódok szemében is. Csak ő, Stób Andor nem gazdálkodott vele rendesen, nem adhat át semmit belőle. A fiát hagyta meghalni, ő meg mások után takarít. Szép. Néha épp emiatt nem nyitotta ki az albumot. Nem akarta érezni a fotók felől áradó szemrehányást, miközben égető szüksége lett volna az örökségére, arra a sürgető parancsszóra, ami mindahányszor felvillant azokban a szigorú, az utókort vizslató tekintetekben.

Ki kell érdemelned, ki kell érdemelned végre, súgták, ordították a fényképekről.

De Stóbot minden nap meglepte, hogy a Bazsányiné-féle úriemberséget bizonyos szempontból mennyi munka és rákészülés előzi meg, másfelől viszont meg olyan, mint a lottó, bárkit bármikor elkaphat. Persényi például azzal a múltnak ki tudja melyik bugyrából előrángatott mozdulatával érdemelte ki, hogy ha idősebb hölgyet pillantott meg, hát készségesen összeütötte a bokáját, és meg is hajolt. S ezt még tintarészegen (Bazsányiné szerint szalonspiccesen) sem felejtette el, igaz, akkor már sokkal inkább tűnt egy csitri dacos toppantásának, mint a tisztelet patinás jelzésének.

Egy operettben látta valamilyen kiszolgált huszárkapitánytól, árulta el egyszer bizalmasan Stóbnak. Igazából ő maga sem gondolta volna, hogy ez a kis mozdulat ennyi mindenhez segíti majd. Nemcsak a stand forgalma nőtt meg, mert mindenki elolvadt ettől, hanem még kései elégtételt is hozott, hiszen a lúd-talpa nemhogy a katonaság, de még a tornaórák férfias élményét is számúzta az életéből. Borondy Géza titka, ha lehet, még ennél is egyszerűbb volt. Egész egyszerűen tudott hallgatni. Még hozzá olyan átszellemült arccal, mintha Bazsányiné minden szavát ott helyben márványba készülné vésni. Birkatürellemel hagyta legombolyodni az özvegy végeérhetetlen monológjait, a hallatlanul izgalmas történetektől a falban bűgő csövekről, amelyek tudvalevően a közelgő csőtörés legbiztosabb jelei, a praktikus tanácsokig, hogy Bazsányiné még a guberálókat sem hagyja addig kilépni a bérház kapuján, amíg bele nem pillanthat a piszkos szatyrukba, mert mi van, ha az egyre szenilisebb Grécs Irén egy nap véletlenül kidobja a második férjétől kapott gyémántgyűrűjét.

Kikcsolok, súgta meg a receptet Borondy Géza.

Az első szavaknál megnyomja magában azt a bizonyos kioldógombot, és attól kezdve már máshol jár. Virágos rétet képzel maga elé, melyet csendben bor-

zol a szél, és ő fölötte repül, de úgy, hogy a térdét még csiklandozzák a pipacsok, aztán feljebb emelkedik, a lent hagyott fejével néha persze bólint egyet, mert abból baj nem lehet, és az sem érdekli, ha Bazsányiné ezt biztatásnak veszi, ő utazik, legalább így hagyja el a kerületet, a várost, ha már másképp nem sikerült. Az utolsó szavaknál pedig visszatér, landol, akár egy Boeing héthetvenhetes, csikorognak a kerekek, a szárnyak finoman remegnek, s mire Bazsányiné kimondja, hogy Gézám, akkor holnap látjuk egymást, már be is lavírozott a leszállóhelyére, ott áll az üzletben, s még ahhoz is van ereje, hogy integessen.

De ki mondhatta volna el mindezt az özvegynek, mikor már csak a legbizalmasabb szomszédjaival tartja a kapcsolatot?

Ki nyithatná fel a szemét?

Stób Andor álmatlan éjszakáin ezekre kereste a választ. A befeketítés, a bemószolás sosem volt az ő műfaja, egyszerűen képtelen a legapróbb összeesküvés-re is, vagy másképp mondva: nem volt diplomáciai érzéke, ahogy azt a felesége vágta nemegyszer a fejéhez. Te még a saját segged is kinyalnád, vágott vissza egyszer Stób, amikor már nem bírta visszatartani, de talán ezt sem kellett volna: az asszony még aznap délután összepakolt. Két évre rá persze fogatlanul, kékenzöldén visszajött, azóta úgy élnek, mintha társbérlők lennének. Márta nem kérdez, ő meg nem válaszol. De még ha lett volna is morzsányi a hiányzó képességekből Stób Andorban, Bazsányiné úgy sem állt volna vele szóba. Hiszen nap mint nap átnézett rajta, ahogy a mosott üvegen.

Meg különben is, nem úgy lesz valaki úriember, hogy mástól elveszi. Az ilyesmit nem teszik fel kártyán, nem hirdetik meg az újságban. Ez olyan, mint amikor valakit lovaggá ütnek. Stób Andor legalábbis így képzelte el. Ahogy az acél ott kering az ember feje fölött, de nem sebzi meg, csak megérinti. Lágyan, könnyedén. Ki se nézne az ember efféle gyöngédséget egy kardból.

Istenem, mennyire vágyott arra a mondatra! Fényére, dallamára. S az sem kell, hogy Bazsányiné nyíltan a szemébe mondja, csak ejtse el valahol, ahogy egy használt zsebkendőt. Hiszen az pár perc múlva úgylis végigfut a házon, és kinyílnak végre a hosszú évek alatt bezárult ajtók. Helyrebillenne valahogy a nyomorult élete!

Néha azt álmodta, hogy könnyű szárnyakkal elindul a mennyország felé, már átugrott minden árkot, megmászott minden meredélyt, és az utolsó, tényleg a legutolsó kanyar előtt Bazsányiné képében elé áll egy kerub, emeletnyi szárnyával, minden irányba pislogó, vizenyős szemével. És akkor fordulhat vissza a napi pokolba.

Amíg Bazsányiné sorsa felfelé ívelt, addig az övé szinte kérkedve tartott a szakadék felé. Könyvtárban kezdte az albumoknál, de minden adott volt hozzá, hogy egy napon a világirodalomhoz lépjen előre, s ha majd úgy alakulnak a dolgok, egyszer megyei könyvtárt vezessen valahol vidéken. Aztán csak kirúgták. Egyik napról a másikra. Bazsányiné persze azt terjesztette, hogy nem tudott elszámolni a rábizott Csehovokkal, de főként Solohovokkal. Ami persze már önmagában is örület, mert ki a fene vinné haza épp a *Csendes Dont*, vagy a másik, érdemtelenül elhallgatott nagy művet, az *Új barátját szánt ez eke* címűt, amikor ott van a teljes Balzac és Dumas! Akkor még nem védekezett. Úgy képzelte, csakhamar szerez egy állást valamelyik kerületi könyvtárban, de még csak visz-

sza se hívták, üzenetei elkallódtak. Így lett standos a Nyugati téri aluljáróban, ahol Solohovnál is rosszabb filléres ponyvát árult. A rémregényeket meg a szétolvasott erotikusakat vitték, leginkább férfiak, mert a nők nagy ívben kikerültek, miközben úgy néztek rá, mintha ő maga hordta volna össze azt a sok szennyet, és lett volna egyben a főszereplője is azoknak, aki olvasatlanul kapja el az ártatlan szüzeket a New York-i sikátorokban. Így lépett valahogy mindig vissza egyet, ahogy a centit vágta még bakakorában, és ez a kép még ennél is pontosabb, mert ahogy araszolt hátrafelé, úgy nyesett belőle is valamicskét az élet, hol centiket, hol épp csak egy darabkát, s lett egyre satnyább, göcsörtösebb.

Ma már leginkább takarításból él. Cégeknél, irodaházakban. Átható mosószerszagozt áraszt, ami Bazsányiné szerint csak arra jó, hogy elnyomja a buziszagot, mert aki férfi létére más padlóját nyalja, az nem is nagyon lehet más. Miért is lépett volna le a felesége, meg utána a lánya, tette fel a szónoki kérdést az özvegy, s a legtöbben csöndben bólogattak hozzá. És épp a felkorbácsolt közhangulat tehetett arról, hogy hiába ajánlotta fel személyesen egynéhány elfoglalt szomszédnak, majd tűzött ki hirdetést a faliújságra, hogy hétfvégenként lakásokat is elvállal, mert senki sem akarta beengedni. Egy tahó buzeránst? Nehogy már! Képes, és még felviszi a szeretőjét.

És ezen már nem lehetett segíteni.

Hiába tárta szélesre az ajtót Bazsányiné előtt, hogy még a kilincset se kellett megfognia, hiába etette a macskáit méregdrága étellel, s köszönt jó előre, mint az iskolában, vitte le a szemetet egyetlen szemvillanásra, mert Stób reputációját semmiféle jótétemény nem fényesíthette már ki. Az úriembertől egyre meszebb sodródott, miközben az özvegy úgy tekintett rá, mint holmi alattvalóra.

Persze Bazsányinéban mindig is volt valami királynői. A felstuccolt hajában, gyöngyházfényű, erekkel alig piszkolt kezében. Nem is kellett megerőltetnie soha. Miniszternél volt bejárónó, s ahogy számtalanszor elmondta, ott tanult meg a sorok közt olvasni. Ott ragadt rá mindenféle stikli, vezetői képesség és világnézet. S valami olyasmit is terjesztett, hogy most se okozna neki különösebb gondot felmelegíteni a régi kapcsolatot, csak fel kell emelnie a kagylót, mert úriemberek nem felejtene, és számukra egy idős hölgy kérése egyenesen parancs, legyen szó a padlás átépítésének engedélyezéséről vagy hogy kicseréljék végre az életveszélyes liftet.

Más talán feladta volna, ám Stób Andor nem az a fajta volt. Többször elképzelte, hogy egyszer majd Bazsányiné is átjön hozzá, befészkelje magát a kanapé gödrébe, és akkor ő ünnepélyesen az ölébe helyezi a családfa-albumot, amit aztán az özvegy tüzetesen átvizsgál. És lapról lapra erősödik meg benne a bizonyosság. Az alispánok és szolgabírók tekintete elől még ő sem menekülhet. És akkor majd megértően megveregeti Stób térdét a kesztyűs kezével. Talán bocsánatot is kér, hogy eddig várakoztatta az úriembőség előszobájában. De Stób bízott még kamaszkori olvasmányélményeiben, mert azokban a Jó mindig fölülkekedett a Rosszon. Ha sosem jön át látogatóba Bazsányiné, attól még az a sok hétköznapi úriembőség nem veszhet el nyomtalanul. Egyszer összeáll belőlük valami letagadhatatlan érdem. Talán csak kis szerencse kell még, vagy valami kiemelkedő, sorsfordító tett, ami egygé fűzheti az elbitangolt részeket.

El is jött az a nap.

December eleje volt. Nem sokkal éjfél után az ég egészen kifehéredett, s mint-ha valamennyi angyal egyszerre rázta volna meg a szárnyát a világ felett, hatalmas, összetapadt pelyhek kezdtek szállingózni, majd takarták be egyre vastagabb rétegben az udvart. Stób, aki akkoriban már alig tudott aludni, a függöny mögül nézte. Előbb kissé álmélikodva, mert a gyönyörűségtől még a könnye is kicsordult, végül aggodalmasan, mert ha ilyen tempóban folytatja, reggel lépni se lehet majd a gangon. Mint máskor, most sem töprengett sokat. Seprút és lapátot ragadott, s előbb csak Bazsányiné ajtaja előtt, majd végig a köríves folyosón nekiállt eltüntetni a bokatoréssal, csípőficammal fenyegető havat. Csöndben, majdhogynem lopakodva dolgozott. Nem akart felverni senkit, főleg az özvegyet nem, akiről pontosan tudta, hiszen nemegyszer ő maga váltotta ki a közeli patikában, hogy háromféle gyógyszert is szed a szíve miatt. Szinte csak simogatta a söprűvel a betont. Azon az éjszakán még háromszor ismételte meg a műveletet, háromszor ment végig az egyre hosszabbnak tűnő folyosón, mert a hó rendre eltüntette munkája eredményét. Reggel csatakosan, remegő karokkal tette helyükre a szerszámokat. A folyosó tisztán, érintetlenül ragyogott. Mintha valami csoda folytán a havazás elkerülte volna az első emeletet.

Nyolckor szinte egyszerre léptek ki a gangra. Bazsányiné előbb a lesepert folyosóra, majd hosszú évek óta először egyenesen a szemébe nézett. Valami különös, riadt érzést látott ott és akkor Stób Andor az özvegy tekintetében. Olyan csillogást, ami gyorsabban illan el, mint a megbontott narancs illata. Amit elhallgatni szégyen, bevallani viszont a lehetetlenséggel határos. Megsaccolni sem lehet, hogy hova vezetett volna mindez, ha nem bukkan fel a lépcsők felől Persényi talán a szokottnál is részegebben. A boka összeütéséről szó sem lehetett, hiszen épphogy meg tudott kapaszkodni a korlátban.

Bazsányiné tért magához elsőként. Felkapta a fejét, és tisztán, érthetően kiáltott oda a zöldségesnek:

– Nahát, hogy mi nem jut az eszébe! Mindig is mondtam, hogy maga talpig úriember.

Majd meg sem várva, hogy a dülöngélő Persényi felfogja, mi is történt valójában, gyorsan behúzta maga mögött az ajtót.

Stób egész nap szótlán maradt. Ebédszünetben egyedül majszolta el vékony uzsonnáját, s úgy tett, mint aki nem hallja kollégái ugratásait. Délután az előre megírt lista alapján bevásárolt, majd betért egy elegáns belvárosi ruhakölcsönzőbe. Szmokingot kért, éjfeketét, a hozzá való összes tartozékkal. Három tömbbel arrébb cipőt is vett. Lakkosat. Otthon ügyel-bajjal, a boltban kapott instrukciók szerint felöltözött. Mielőtt becsöngetett volna Bazsányinéhoz, alaposan megnézte magát a tükörben. Ismeretlen férfi nézett vissza rá.

Még csak nem is köszön, döntötte el a gangon. Egyszerűen megáll az özvegy előtt. Majd a látvány beszél helyette.

Tényleg nem jutott szóhoz.

Bazsányiné a konyha kövén feküdt, az oldalára dőlve. Mint valami finom angol szövet a keramiton. Az eséstől beverhette a fejét, mert csak nyöszörgött. Látzott rajta, hogy kiáltana, felverné a házat, de a ki nem mondható szavak rémülete és tehetetlensége lassan lilává színezte az ajkait. Stób behúzta a résnyire nyitva hagyott ajtót, majd szinte önkéntelenül ráfordította a zár nyelvét. Kicsit

várt, hogy minden általa keltett zaj elüljön. A ház odakint közömbösen hallgattott. Ez most már a közös titkuk marad, nézett az özvegyre. Később egy sámlit is odahúzott a test mellé.

Sok volt még reggelig. A percmutató halk kattanással körözött a tepsi méretű számlapon. Csak Bazsányiné szeme maradt közben élénk. A szmoking sötét feltja tükröződött benne, meg a konyha fehéren izzó falai. A szomszédból átszűrődött az esti híradó hangja. Egy felismerhetetlen, másik világról tudósított, amelyhez neki már egyre kevesebb köze volt. Az itteni világ szűk maradt, mint egy odú. Ketten lakták csak. Bensőségesen, ahogy a legjobb rokonok. Hiszen egyből megismerte Stóbot, aki egy pillanatra még azzal a gondolattal is eljárt, hogy az özvegy rángó karjaiban az üdvözlés, a régen várt ölelés elfojtott mozdulata motozhat. A lábában pedig az az ünnepélyes pillanat, amikor behozza a kínáló tálcát. Rajta töppedt, glazúros sütemények. Kockacukor és az estéhez illő könnyű tea.

Stób várt. Kicsit nyomta már a gallér, de nem törődött vele. A gyöngédséggel vegyes türelem, amely várótermekben és gyűléseken olyan savanyú és sűrű tud lenni, akár a ruhát átítató verejték, az úriember egyik legfontosabb jellemzője. Amikor tenyerébe zárhatja a menekülni kész időt. A semmibe forduló valamit.

A ruhák, amelyek még úgy-ahogy őrizték az özvegy alakját, lassan rongyokká hültek. Bazsányiné arca kezdett eltűnni az egyre élesebbé váló ráncok között. Már nem is fehér volt a bőre, inkább áttetsző. Opálosan ragyogott, ahogy egy föld alól előkerülő, még érintetlen drágakő. A szeme, amely egy ideig kétségbeesetten próbálta maga felé húzni a telefon zsinórját, már nem keresett semmi kapaszkodót. Talán még néhány lélegzet. Még néhány kitartó löket a szívből. Néhány gyors áramlat az erek csatornáin. Végül a lélek távozni készülő zaja, ahogy tétován ácsorog a huzatban.

Stób nem tudta levenni a szemét a testről. Tudta, hogy most már egészen olyan a tekintete, mint a felmenőinek abban az albumban. Furcsa érzés volt. Ki tudja hány év után végre hazaért.

Fordul a troli

regényrészlet

A vendégszobához, ahol én is gyakran aludtam, egy rossz állapotban lévő loggia is tartozott, amely a szemközti kórház téglafalára nézett. Nagymama örökké zárva tartotta az ajtaját, nehogy kilépjek rá, de ahogy megnőttem és a kulcs megszerzése már nem okozott gondot, néha kimerészkedtem, mert csak innen, a mellvéden kihajolva lehetett ellátni a Liget fái felé.

A lakás többi ablaka a vasúti töltésre nézett, amely körül, mint egy keskeny szakadás mentén, üresnek és esetlenül összeférceltnek tűnt a város. Az egyik oldalon troli-végállomás, lapos forgalmi iroda, bokrok (hajléktalanszállás), a másikon földalatti-remíz kopár, füves terekkel, üzemi épületekkel, odébb rég nem használt, gyomos villamossínek. Az Erzsébet királyné útja is megtorpanni látszott itt: ahelyett, hogy nekiszaladt volna a töltésnek, szelíden kiöblösödött, hogy a trolik, amiket a Városligetből idáig elhozott, visszafordulhassanak arra, amerről jöttek. Vezetett ugyan egy szűk és sötét gyalogosátkelő a sínek alatt, de a túloldalán nagy lendülettel nekiinduló út csak nevében volt folytatása ennek a gazos, macskaköves térségbe szétfolyó csonka utcának.

Ritkán jártunk a töltés másik felén: a sínek mögött húzódó zuglói kertek pár percre voltak a háztól, mégis jóval távolabbinak tűntek, mint Nagymama sétáinak kizárólagos úticélja, a Liget. Ott lakott sokáig, a Damjanich utca torkolatában, ahol a park lustán elterpeszkedő lombjai előtt egy csapásra megszakad a magas házak sora. Neki onnan kezdődött a város: amikor özvegysége első hónapjaiban kiköltözött a Hungária körút zajában öregnek, toronyszerűen magányosnak, otffelejtettnek tűnő háromemeletes épületbe, akkor saját térképének egészen a szélére húzódott; hogy Budapest még hosszan folytatódott, azt láthatta ugyan az ablakából, de kitartóan kizárta gondolataiból és sétáiból.

Amikor a szüleim nála hagytak, sokat, nagyon sokat mesélt, nem meséket, hanem magáról, és azokról, akiket ismert. Amennyire vissza tudok emlékezni, ezeknek az elbeszéléseknek a mélyén valami olyasféle tanulság húzódott meg, amely hozzáférhető lehetett volna számomra is, ha bármiféle hajlandóságot mutattam volna tanulságok leszűrésére és megemésztésére. A legtöbb ilyen történetet most is el tudnám mondani, úgy, ahogy valamikor ő mondta, mindig ugyanazokkal a fordulatokkal, ugyanazokkal a szavakkal, kicsiszolva, és a tanulságra kiélezve. Rengetegszer elismételte őket, és ha néha kislánykorom fölényes kegyetlenségével rászóltam, hogy hiszen ezt már *annyiszor* mesélte, egy pillanatra összeharapta a száját, néhány percig szótlánul kötött tovább, aztán felragyogott az arca, és belekezdett egy másik unalomig ismert emlék felidézésébe.

De talán nem is emlékek felidézéséről kellene beszélnem, mert amit elmondott, az olyan steril, olyan szabályos, olyan kérlelhetetlenül ugyanolyan és vál-

toztathatatlan, egyszerűen olyan megkomponált volt, hogy inkább hasonlított a jól megtanult lecke felmondásához, semmint a múlt spontán visszaidézéséhez. Ezt persze akkor még nem láttam át, csak azt éreztem, hogy Nagymama szavaiban van valami kellemetlen, az élete pedig maga lehetett a sivár unalom, bármilyen elszántan igyekszik is bebizonyítani ennek az ellenkezőjét.

Ahogy nőtem, egyre kevesebb időt töltöttem nála, így a történeteit is elnézően tudtam már hallgatni, sőt, vettem magamnak a fáradtságot, és jól-rosszul felfűztem őket egy kronologikus szádra, amelyet óvatosan odafektettem szerény történelmi ismereteim mellé, és elláttam a *'Nagymama élete'* címkével.

De még akkor sem merült fel bennem semmi kétely, semmi bizonytalan hiányérzet, hozzá intézett kérdéseimet pedig csak valami összeszorított fogú udvariasság kényszerítette ki belőlem: úgy illik, hogy érdeklődjek, gondoltam, kérdéseim azonban soha nem vittek közelebb ahhoz, hogy valami újat megtudjak Nagymamáról, mert kizárólag olyasmire irányultak, amit már ézerszer hallottam. A történetekben való jártasságom hozzásegített, hogy néha egy-egy illedelmes kérdéssel a kibontakozás irányába lökjem az elbeszélést, és ha eközben sikerült néhány bevett strófát, közbeeső epizódot feledtetnem és átugortatnom vele, akaratlanul is kaján, elégedett félmosolyra húzódott a szám.

És ez egyre többször megesett, ahogy ő egyre feledékenyebb lett. Olykor már azon is rajtaptam, hogy valamit összekevert, más szereplőkkel, más helyszínen játszattott el egy-egy jelenetet. Hol kijavítottam, amitől végtelen zavarba jött, hol csak magamban nevetve megvontam a vállam.

Égészen addig, amíg fel nem tűnt, hogy a hibásan előadott történetek némelyike szokatlanul életszerű – olyan részletek, jelentéktelennek tűnő mozzanatok bukkantak fel bennük, amelyektől esendők, egyszerűk, egyszerűségükben pedig könyörtelenek lettek.

Akkoriban jutott először eszembe, hogy Nagymama arcán annak a magas nőnek a vonásait keressem, akit fényképekről ismertem, és akit addig mégsem azonosítottam a fiatalkoráról szóló elbeszélések hőisével.

És az is akkor kezdett derengeni, hogy talán mégsem tudok *mindent* az életéről – hogy a rengeteg elbeszélés nem tartalmaz rengeteg információt, sőt, tulajdonképpen csak nagyon keveset. Azt a keveset mondta, mesélte annyiszor, hogy a szavak sokasága elleplezte a kihagyott, hallgatásba burkolt helyeket.

Eldöntöttem, hogy figyelni fogok a beszédére, *igazán* figyelni. És figyeltem is, ugrásra készen, de csak azt vártam, hogy mikor csúszik az ismerős szálak közé egy beszédesnek bizonyuló „tévedés”. Hamarosan azonban be kellett látnom, hogy a „tévedések” közül a legtöbb *valóban* tévedés, nyilvánvalóan valótlan esemény, még ha ennek a cáfolhatatlansága éles ellentétben áll is az „emlék” részleteiből, körülményeiből vagy a hozzá fűzött kommentárból sütő őszinteséggel és érzékletességgel.

A kíváncsiságom azonban felébredt, így nem ellenkeztem, amikor szüleim egy nyáron hosszú hetekre hozzá akartak költöztetni. El kellett utazniuk, és egymásra bíztak minket, ahogy nekem mondták, kifejezve ezzel azt a fordulatot, ami az évek során észrevétlenül lezajlott. Már nemcsak Nagymamának kellett ügyelnie rám, hanem nekem is rá: az én feladatomban lett, hogy a gyógyszereit

összeválogassam és előkészítsem, hogy néha megnézzem, nem hagyta-e nyitva a vízcsapot, netán a gázt, és ellenőrizzem, nem csapja-e be a sarki hentes.

Tizennégy éves voltam, az iskola véget ért, a gimnázium pedig még nem kezdődött el; a nyár megnyugtatóan ékelődött a már lezárt és a még nem ismert közé.

Nem kellett mindig a Hungária körúton lennem, de minthogy a barátaim nyaraltak, egyedül csatangoltam a városban, amit akkoriban kezdtem megismerni. Büszke voltam rá, hogy már annyi helyre eltalálok egyedül, hogy oda megyek, ahova csak akarok, hogy eltűnhetek, ismeretlen lehetek az ismeretlen emberek között. Felültem egy trolira, aztán átszálltam egy másikra, majd megint egy másikra, amíg azt sem tudtam, hogy hol vagyok, de éppen ez volt a lényeg, hiszen nem tartottam sehova, nem volt más cél, csak az elveszés, majd a visszajutás, a megfejtett rejtvény, a magam megtalálása és megmentése felett érzett öröm. Mosolyogva rázkódtam a troli magas, fekete bőrülésén, amikor újra a Ligeten mentünk át, és már tudtam, hogy hol vagyunk, arcomon pedig a platánok lombján átütő fényfoltok ugráltak. Mindezt kívülről is láttam, azt hiszem, ezért öltözködtem olyan nagy gonddal egy-egy ilyen út előtt, ezért igyekeztem egyenes derékkal járni, ezért üldögéltem hosszan egy-egy kávéház teraszán a könyvem fölött, és ezért próbáltam nagyon odafigyelni Nagymamára.

De a fokozott figyelem sem igazán hozott eredményt, a történetek, amiket órákon át kellett hallgatnom, továbbra is felderíthetetlenek maradtak.

Azt is látnom kellett azonban, hogy a régi, finomra csiszolt elbeszélések már nemcsak ideiglenesen, hanem végérvényesen beengedték maguk közé az újakat, az ismeretlen tájakra vezető, zavaros és kusza epizódokat.

Néha még megpróbáltam tisztázni egy-egy részletet, de Nagymama ilyenkor tüstént visszatért a bástyái, pontosan megrajzolt, ártalmatlan emlékei közé. Csálódottan ültem ilyenkor, és hamarosan találtam valami ürügyet, hogy kimehessek a szobából.

Eleinte még előfordult, hogy lementünk együtt sétálni.

Nagymama lassan ment, kibírhatatlanul lassan, viszont olyan egyenesen, hogy magas, még mindig nagyon méltóságteljes alakját látva valamiféle tettetésnek éreztem lassúságát. Fel sem merült bennem, hogy a kedvemért sem képes gyorsabban jönni, és ezt szándékos bosszantásnak tekintettem a részéről. A kora esti séták még mindig a Ligetbe vezettek: örökké változó, céltalan és körkörös pályákon haladtunk, egyik sétányról át a másikra, onnan egy ösvényre, be egy fásorba; legközelebb nem balra fordultunk a Rudolf szobornál, hanem jobbra, vagy hamarabb tértünk le az Állatkert felé; mindegy volt – ezek a rövid utak nekünk órákat vettek igénybe, engem pedig legalább annyira kifárasztottak, mint őt. Annyira ellenkeztek a testem lüktetésével, azzal a felfokozott ritmussal, amelyre bennem jártak akkortájt a műszerek, hogy szinte fizikai rosszulletet okoztak. A tagjaim zsibbadtak a rájuk kényszerített lassúságtól, a fejemben szanaszét futó, de leginkább sehova se tartó gondolatok látszólag értelmetlen kirohanásai váltakoztak súlyos, ólmos álmosággal. Kapkodtam, szinte nyeltem a levegőt, mégis folyvást légszomjam volt. A sűrű lombok alatt ilyenkor már hazafelé készülődtek a kisgyermekes anyukák, a Dózsa György út felől az esti forgalom zaja zúgott, a Hősök tere vagy a Nagyrét rendezvényeiről felszakadó hangfoszlányok pedig hol közelebből, hol távolabbról hallatszottak. Szinte a

bőröm alatt éreztem ezt a nyüzsgést, akkor is, amikor átráncigáltam Nagymamát a Hungária körút hosszú zebráján, hogy itt ugye sietni kell; akkor is, amikor a kulcsot rázva vártam, hogy végre felérjen a lépcsőn, és akkor is, amikor a csendes szobában ültünk megint. Ilyenkor mindketten hallgatunk, ő fáradtan, bár talán elégedetten a sétától, én kimerülten a fejem, testem fölösleges zakatolásától, azoknak a gépeknek a makacs kattogásától, amelyeket nem lehetett leállítani, mert nem értették meg, hogy hiába dolgoznak, hiszen nincs feldolgozandó nyersanyag. Kis keserűség is vegyült talán ebbe a kimerültségbe, elégedetlenség, homályos, céltalan harag.

Azán együtt elkészítettük a vacsorát, ha ügyetlenül töltött, kivettem a kezéből a kannát, és igyekeztem nem törődni a halk kattanásokkal, amiket rágás közben a műfogsora hallatott.

A harmadik héten kitört a nyári forróság, mert elült a szél, ami addig elviselhetőbbé tette a hőséget. Azokban a napokban leeresztettük a redőnyt, és nem mentünk sehová: a vásárlásokat én intéztem kora reggel, aztán bezárkóztunk, ahogy akkoriban mindenki, aki megtehetette. Majdnem sötét volt a szoba, csak a lécek között beszűrődő fény hasogatott erős, éles csíkokat a bútorokra. A meleg azonban még így is fullasztó volt. Nem igazán tudtam elmerülni semmiben, pedig Nagymama is kevesebbet beszélt, nem kellett mindig rá figyelni. Sokat aludtunk, és napjában többször megfürödtünk.

Egyik délután kaparászásra ébredtem.

A könyv, ami fölött elaludtam, izzadt combjaimtól nedvesen hevert az ölemben, a karosszék huzatára pedig öblös ráncokat rajzolt felforrósodott testem. Nehezen tértem magamhoz, és csak lassan vettem észre, hogy Nagymama nincs sem a foteljében, sem az ágyában.

A fürdőszobából jött a zaj, ez először megnyugtató – fürdik, gondoltam.

Kezdtem visszazuhanni az álomba, de a hangok szokatlansága visszatartott. Amit hallottam, az nem egyenletes csobogás volt, nem egy test loccsanása, de nem is a lefolyóba kanyargó víz sziszegése, hanem valami ijedt, rendszertelen kaparászás.

Csönd, aztán megint kaparászás, koppanás, megint csönd.

Egy pár pillanatig nem bírtam megmozdulni, megdermesztett az értetlen ijedtség.

Akkor végre meghallottam Nagymama hangját is: a nevemet kiáltotta, gyenge, rekedtes hangon.

Odasiettem, de nem mertem bemenni. Ő végtelenül szemérmes volt, bármilyen körülmények között elképzelhetetlennek tűnt, hogy mi egyszerre tartózkodjunk a fürdőszobában. Halkan megkérdeztem, mit szeretne. Eldadogta, hogy nem tud kimászni a kádból, akárhogy próbálja.

Be kellett mennem.

A vizet már leeresztette, az üres kádban ült, vagy inkább feküdt, féloldalra dőlve.

Ügyetlen szó sem hangzott el attól kezdve, hogy beléptem.

Tekintetünk nem találkozott – pillantása a számára elérhetetlen törülközőket kutatta. Megértettem, és ráborítottam egy nagy, gyapjas fürdőlepedőt, még mie-

lőtt kiemeltém volna a kádból. De a szemem előbb önkéntelenül is éles, precíz felvételt készített a testéről. Ezen a felvételen még most is látszik minden ránc, és a különös módon ránctalan felületek síkos, sárga simasága; a gyér szőrzet sápadt fehérsége az ölen, mellei elé emelt karjának lelógó bőre, egész testének át-látszó soványsága, amitől tulajdonképpen üresnek tűnt a fürdőkádb.

Nem nézett rám sem közben, sem utána, egészen másnap reggelig, és többet nem beszéltünk erről a délutánról. Azt hiszem, attól kezdve csak zuhanyozott, nem feküdt bele többet a kádba.

A hallgatása és elfordulása hosszú időre el is érte a célját: egyszerűen elfelejtettem ezt az esetet, nem meséltem el még a szüleimnek se, de magamban sem idéztem fel, egészen a közelmúltig.

Talán azzal feledtette el velem, hogy nem volt jelen: egyszerűen nem vett részt a jelenetben, mintha az nem is lenne igaz. Amikor nemrégiben mégis eszembe jutott az a délután, először nem voltam benne biztos, hogy valóban megtörtént esetre emlékszem-e vissza vagy régi álmaim egyikére.

Az is lehet, hogy magamtól töröltem a fürdőszobai jelenetet annak a nyárnak a történetéből. Most utólag azt gondolom, hogy ha így volt, akkor nemcsak azért tettem, mert az a nedves, de valahogy mégis olyan száraz test viszolygást keltett bennem, nemcsak azért, mert soha nem gondoltam addig arra, hogy Nagymamának női teste van (és erre azután sem akartam gondolni), hanem azért is, mert bizonytalanul bár, de valami homályos összefüggést sejtettem a rosszul sikerült fürdés és a később történetek között.

Néhány nappal később enyhült a forróság, záporok, borús és derült órák váltogatták egymást gyors egymásutánban. Foszlós szélű felhők rohantak az égen, hihetetlen iramban, aztán mozdulatlanság és vakító napfény következett, de csak néhány percre, amíg meg nem dördült az ég, és el nem kezdett szakadni az eső. Nagymama karosszéke az ablak előtt állt, így egyszerre láttam őt és a változó fényeket. Megint élénkebb volt, mondta, mondta a történeteit, arcán – amelyet én ellenfényben láttam a nyári ég háttére előtt – hol mosoly, hol pedig valami bánatos, keserű rángás futott végig, látszólag minden ok nélkül. A szavai ugyanis nem álltak összhangban ezekkel az önálló életet élő megnyilvánulásokkal: az éppen megformált mondatok nem kellett volna, hogy mosolyra késztessek, de éppígy nem adtak magyarázatot elkomorulásaira sem. Ez a szokatlan jelenség hamar feltűnt, de nem tulajdonítottam neki jelentőséget, hiszen maguk a történetek *nagyjából* változatlan formában hömpölyögtek tovább.

Igaz, akadt köztük olyan, amely addig homályos vagy egyszerűen érdektelen volt, most azonban kínosan világos lett, és ezzel egyszersmind megmutatta saját jelentőségét is, ami korábbi formájában láthatatlan maradt.

Volt például egy epizód, ami a sokszor és mindig egyformán felidézett emlékek közé tartozott, de számomra legjobb esetben is csak unalmas giccset jelentett. Nem sokkal azután játszódott, hogy a dédanyámat eltemették. Ő akkor tízéves múlt. Az édesapja alig néhány hónap múlva újránősült – Nagymama ezt sohasem próbálta eltitkolni, sőt, számtalanszor elmondta, megjelölve a pontos dátumokat, de mindig gyorsan hozzátette, hogy ez afféle kényszer volt az apukájának: ott volt a háztartás, amibe kellett egy asszony, és ott volt ő, kicsi gyerek, akinek kellett egy anyuka. Az általam addig ismert verzió szerint az esküvőt kö-

vető éjszakán a kis árva nem bírta aludni, kiment a konyhába, ahonnan a temetőre lehetett látni. Nézte a csillagokat a sírok felett, és arra gondolt, hogy az édesanyja mindig vele lesz.

Kamaszként ezt az epizódot mindig fintorogva hallgattam, mert ízléstelennek, valami háború előtti olvasókönyvbe illőnek találtam, és soha nem ismertem volna be, hogy engem is meghatott. (Legalábbis, amikor először hallottam – később annyiszor kellett még meghallgatnom, hogy érzelmek nem maradtak bennem vele kapcsolatban, csak a megszokás, hogy a figyelmemet nyugodtan másra irányíthatom, ha Nagymama megint belefog a felidézésébe.)

Azon a nyári napon is alig vettem észre, hogy az elbeszélés deformálódott.

Az eleje megegyezett az ismerős változatával: a kislány nem tud aludni, és kimegy a konyhába. Útközben azonban, a felnőttek hálószobája mellett elhaladva lát és hall valamit, amiből semmit sem ért, de amiről biztosan tudja, hogy nem kellett volna sem látnia, sem hallania. És amit aztán felnőttként nyilván nagyon is megértett.

Régebben elképzelhetetlen lett volna, hogy nekem bármire, ami testi, akár csak egy távoli utalást tegyen – most sem mondott részleteket, nem derült ki, hogy mit látott az ajtó nyílásán át, tőle azonban ez a homályos célzás is botrányos és megmagyarázhatatlan volt. Nem mertem rákérdezni arra, amire kíváncsi lettem volna, mert ha nem is volt ez a felismerés egészen tudatos, addigra már tisztában voltam vele, hogy mindezt *nem nekem mondja*. Ráadásul a mondatok gyorsan tovább burjánzottak, látszólag egészen másfelé kanyarodtak, hogy aztán egyetlen rövid megjegyzés erejéig mégis visszatérjenek. – Nagyon szeretették egymást –, mondta.

Mindennek nem is lett volna jelentősége, ha Nagymama nem szögezte volna le mindig, amikor ez a házasság szóba került, hogy kizárólag érdekek mentén született: az édesapjának segítség kellett, az új feleség pedig anyagi biztonságra vágyott, szerelemről viszont szó sem lehetett, mert az édesanyja emlékének nem-hogy hónapok, de hosszú évek alatt sem léphetett túl senki, főként nem a férje.

Ilyen és hasonló eltérések mind többször mutatkoztak az általa gondosan felépített életrajz és a frissen elmesélt epizódok között.

De a lánynevelő intézetben töltött nehéz évek pöttyöskönyv-ízű eseményei például nem mutattak semmi változást: ugyanolyan szigorúak, ám jóságosak voltak az apácák; ugyanolyan szomorú volt karácsonykor nézni, ahogy a többiek haza készülődnek, tudva, hogy ő a távolság miatt nem mehet; ugyanolyan öröm volt aztán nyáron leszállni a kisvárosi állomáson, ahol az édesapja várta, hogy együtt kocsizzanak végig a sétálóutcán. A vasút ugyanis fenn, a hegyoldalban kanyargó síneken érkezett, házuk pedig a völgy túlsó oldalán, a dombra kapaszkodó temető tövében állt. Ezt mind tudni lehetett, tudtam is fejből, mégsem tettem fel magamnak a kérdést, hogy azok a hazakocsizások miért voltak annyival fontosabbak, hogy a hosszú vakációk boldogságát Nagymama velük és *csak* velük akarta leírni; hogy rajtuk kívül nem mesélt *semmit*, egyáltalán semmit arról, ami nyaranta történt.

Amikor először említette, hogy minden évben várta otthon egy újabb kistestvér, még ámulatra sem telt a figyelmemből, de amikor ez a félmondat kezdett maga is vissza-visszatérni, már láttam, hogy úgy nő bele szemem láttára a törté-

netbe, mint egy kelés, ami lassan megtelik, nekem pedig nincs más dolgom, mint várni, hogy kifakadjon: hogy kibuggyanjon belőle a dajkálással töltött sok-sok nyár; a riasztó tapasztalat, hogy évente egyszer látott családjában nehezen ismeri fel és azonosítja be a tavaly megkedvelt kishúgokat és kisöccsöket; főként pedig a keserű belátás, hogy addig kell várnia, hogy végre kettesben legyen az apjával, amíg augusztus végén fel nem kocsiznak az állomásra.

Nem mondta ki mindezt most se, de be nem fejezett mondatok és az édesapa rengeteg elfoglaltságáról szóló, feleslegesnek tűnő mentegetések formájában mégis napvilágra került; ahogy költözésükről is a korábbiaknál jóval szemléletesebb képet festett.

Ez a kép csak néhány vonásból állt, és nógatásomra sem kerülhetett szóba többé, de azért valamelyest előkereshető maradt számomra. Azelőtt mindig csak arról beszélt, hogy egy júniusi napon levelet kapott az intézetben, amelyben tájékoztatták: már ne szülővárosába menjen haza, hanem Pestre utazzon, ahol egyelőre rokonoknál húzza meg magát a család. Innentől Nagymama beszéde kéréssel telten egyértelműséggel futott a nosztalgia bánatos síneire, és el sem hagyta őket, amíg a búcsú nélkül elvesztett kisváros minden háza, boltja, lakója és kutyája nem nyert új életet szavakból és szomorú emlékekből; amíg az idegenné lett földön maradt anyai sír vigasztalan magánya nem hatotta meg őt magát is újra meg újra. Csak egyszer tévedt olyan mellékvágányra, amely nem oda vitt, ahova nem mehetett haza – és ahol egy rövid, öregkori kirándulást leszámítva látogatóban sem járt többé –, hanem abba a városba, ahova végül is mennie kellett: a nyomorúságos, szürke, menekültekkel telezsúfolt Budapestre, ahol egy sötét udvari lakás hátsó szobájában megint gondozhatta féltetvérei talányosan növekvő sokaságát. Nem sikerült kiderítenem, hogy hol lehetett ez a lakás, ahogy később már azokról az utcákról sem akart beszélni, amelyeket a gyors egymásutánban lebonyolított költözések révén ismert meg – az egyetlen tiszta pont a Városliget maradt, ahova már az első pesti nyáron is kivitte sétálni a testvéreit, és ahova évről évre minden nyáron visszatért.

Később aztán furcsa, meglepő mozzanatok is bekúsztak az elbeszélésekbe: álomszerű részletek, valószínűtlen események. Az eső akkor már szakadatlanul kopogott az ablakpárkányon; a futó záporok helyét kitartó zivatarok vették át, ő pedig ha lehet, csak még többet beszélt. Tulajdonképpen mást már nem is nagyon csinált, és ez nekem csak azért nem tűnt föl mindjárt, mert engem is elvárásoltak az ajkain formálódó mondatok. Nem tekintettem többé az ő történetének azt, ami elhangzott, hiszen nyilvánvalóan tele volt valótlanságokkal: elbeszélése leszakadt tárgyáról, kifutott a sínekről, így azonban szabad, ismeretlen térbe jutott, amely éppen korlátlan tágassága révén volt egyszerre ijesztő és lenyűgöző.

A hőség, majd az esők miatt hetekig szóba sem jöhetett, hogy kettesben menjünk sétálni. Ezért érhetett olyan villámcsapásszerűen a felismerés, hogy Nagymama többet nem fog lemenni az utcára.

Az ablak előtt ültünk, szokás szerint, a gondolataim elkalandoztak, de a szemem eközben felfedezett valamit. A nyaka egészen becsúszott a vállai közé, kissé ferdén, mintha csak félrebillentené a fejét. Rájöttem, hogy ez már napok óta így van – hogy mennyi ideje, azt nem tudtam volna megmondani, de amikor

utoljára lenn voltunk a Városligetben, még egészen biztosan nem így tartotta magát.

Homályosan felmerült bennem, hogy talán beszélnem kellene erről a születésnek, amikor telefonálnak, aztán mégsem szóltam semmit, elvégre csak benyomás volt, semmi több. De attól kezdve mindig elkészítettem a vacsoráját, és nem figyelmeztettem, ha reggel elfelejtette rendes ruhára cserélni a hálóingét.

Mintha egyre többet ült volna az ágyban, a feltámasztott nagypárnának dőlve, és egyre kevesebbet a fotelban, egyszer pedig rajtakaptam, hogy a loggiára vezető ajtó kilincsét rázza tanácstalanul, mintha elfelejtette volna, hogy ő maga szokta kulcsra zárni. Ezt a néhány apró részletet leszámítva azonban ugyanúgy ment minden, mint addig.

Nem igazán hagytam már egyedül, szinte mindig ott ültem és hallgattam, de akkor ez nem esett olyan nehezemre, mint korábban. Már nem gondoltam a szökésre, sem a ligeti trolizásra – ránk zárult a Hungária körúti lakás, miközben majd nyolcvan évvel azelőtti események között jártunk. A történetek ugyanis elkezdtek makacsul mindig ugyanoda visszakanyarodni, hogy utána már látogatóba se menjenek más vidékre. Oda igyekeztek mind, Nagymama életének első tíz évébe, hogy ott elveszenek a vakító élesen megvilágított részletekben.

Ekkor már meg mertem tenni, hogy nem néztem rá, miközben beszélt, mert tudtam, hogy nem zavarja és nem sértődik meg rajta – észre sem vette. Sokszor nézegettem közben fényképeket. Nagymama egy kisméretű bőröndben tartotta őket, a legteljesebb összevisszaságban, így keresni nem volt érdemes benne semmit, ellenben mindig érhatték meglepetések az embert. A régi barnás, műtermi fotográfiáktól az apám által előhívott gyűrött papírképekig, az ükszüleim családi felvételétől számomra vadidegen emberek portréjáig minden fellelhető (vagy éppen fel nem lelhető) volt ebben a bőröndben. És ahogy különösebb érdeklődés nélkül kivettem, majd visszadobtam egyet-egyét közülük, tulajdonképpen nem volt jelentősége a felismerésnek vagy a fel nem ismerésnek, sem a hátlapra írt vagy nem írt névnek és dátumnak. Nagymamától sem lehetett már kérdezni róluk semmit: éreztem, hogy ennek nem lenne értelme, tehát meg sem próbáltam. Miközben a képek gyorsan felemelkedtek, majd lehulltak a szemem előtt, az ő szavai, mint lefolyó körül a víz, egyre szűkebb körökben kanyarogtak. Egészen eltűnt hetven év, vele sok munka, barátok, ellenségek, udvarlók, férj, gyerekek és unokák – egyetlen kert maradt, néhány szoba, és azok a tárgyak, fák, állatok és emberek, akik ott elfértek. De ők sem foglalták el a maradék tíz évet: összegyűltek néhány kényelmesen elterpeszkedő pillanatba, amelyek egyre tágasabbnak és tágasabbnak bizonyultak minden mondattal, minden pontosan megrajzolt részlettel.

Volt olyan éjszaka, ami észrevétlenül szállt le: éjfél után ébredtem fel a karosszékben, amelyben elnyomott az álom. Nagymama is félig ülve aludt a nagypárnán, nem vette ki a műfogsorát, gondoltam, de a redőnyt legalább leeresztettem, hogy reggel ne ébressze fel a napsütés.

Előtte azonban egy darabig kihajoltam az ablakon.

Átható esőszag volt. Néztem a troliforduló nedves macskaköveit, a síneken túl nyílegyenesen futó Erzsébet királyné útját, amely határozottan fúródott a sötétségbe.

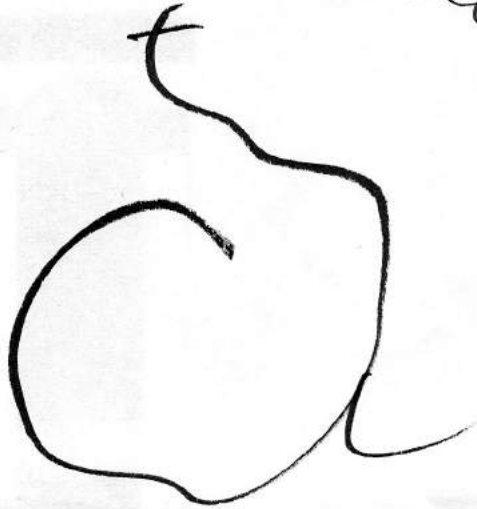
Néhány hetes együttlétünk vége felé Nagymama már sokat hallgatott, beszéd közben el-elcsendesült, de lehet, hogy ez már az után volt, hogy a szüleim visszajöttek. Akkor is sokat voltam még nála; amíg anyám bevásárolt vagy főzött neki, én ott ültem a helyemen. Esténként azonban mindenképpen jártam egyet a kivilágított városban, a Bem-rakparton vagy a pesti korzón.

Nem sokkal szüleim hazaérkezése után Nagymamát át kellett vinni a szemközi kórházba – már nem lehetett otthon ápolni. Kétszer vagy háromszor még meglátogattam: egy nagy kórteremben feküdt, infúzió volt keskeny, sárga karjába kötve, és már egyáltalán nem tudott beszélni. Néha megpróbált mondani valamit, de nekem úgy tűnt, nem bánja, hogy nem sikerül.

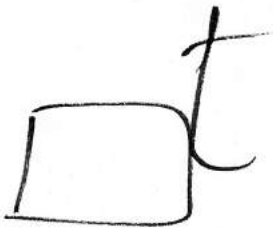
Akkor már elkezdődött a gimnázium, és ez nemcsak az időmet, de a gondolataimat is menthetetlenül beszippantotta. Ahogy az ágya előtt álltam, a gesztenyefák lombját néztem, és azt találgattam, fektében vajon látja-e őket – az ágya ugyanis elég messze volt az ablaktól.

Szeptember végén temették el.

Ösmet' vesstener

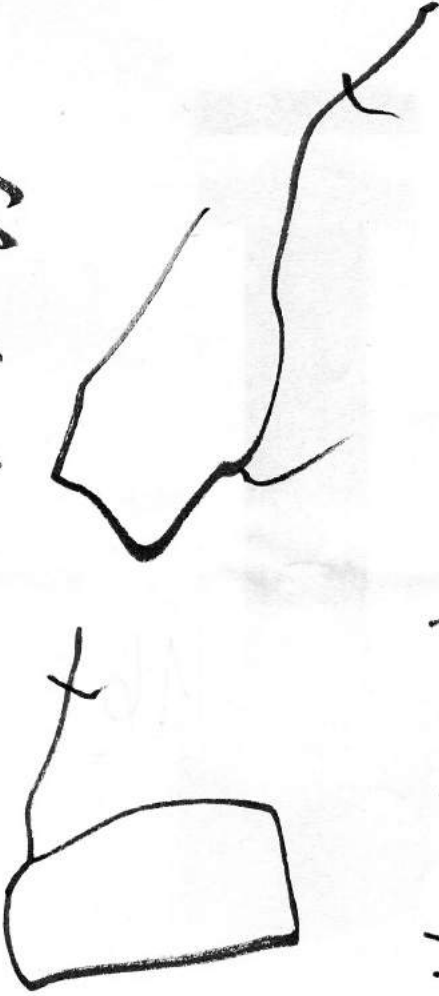
müvemmel

no

"Összetévesztések"

Flentbulpalakabuss
észmaar sss s'wife' gorg!

Yes, tessék man' engem
tandoni' light

visszatévesztetani, back, hanna so!

"Tévesztések"

vissza!
to

Tematizálatlanok

„Az egzisztencialitás: a tematizálatlan”

Megj. Nem az egzisztencia; nem az egzisztenciális.

*Az egzisztencialitás tematizálatlan? „A” tematizálatlan?
Magunk sosem vagyunk magunk, csak-egzisztencialitások.
Magunk sosem vagyunk tematizálatlanok. Is-is vagyunk.
Mintegy isten-isten!*

Egy darab/kettős

*Édes is? Én nem.
Édes is? Te nem.
Édes is-énem?
Nincs. Te s te-len.

Édesistenem!*

Ennek minden szava/szóalakja cím

*Túl sokszor el
lenemre.
Ha nincs, jó az
se lenne.*

Egyáltalán/etalon

A „Hogy vagy? Hogy vagytok?” kérdésre

*Egyáltalán nem szerencsésen.
Így-úgy vagyunk szerencsésen,
hogy egyáltalán megvagyunk.*

Weöres-embléma

*Működíg
működik.
Természetes ködíg
természeteskedik.*

Pl. Próteusz

További tematizálatlanságok

Úgy nincs, ahogy van c. kötetemben bukkantak elő nagy arányban a pontversek. Jellegzetes a ritmusuk; többnyire Balassi-vers féle, majdnem mindig krónikás éneket idéz. Pont-végső lazaságuk, ebben jókora értelmezési nyitottságuk a sok pont közti szövegeket az átlagosnál jóval szabadabb asszociációkhoz segíti, eképpen – rájöttem hamar – a meglévő szövegekből új szövegek állíthatók elő. Mutatok egy kis példasort; bekeretezve a kötetből kimásolt oldal, mellette/utána az új tematizálatlanság.

A könyvbéli kis ciklus alcíme ez volt:

AHOGY MEGVAGYOK.
NEM LENNI NEM OK.

Rámutat ez az említett jellegre. Mert lehetne így is pl.:

AHOGY MEG. VAGYOK.
MEGLENNI NEM OK. Stb.

Megj. Lehetne, persze ilyen tematizálatlanság is:

AHOGY MEGVAGY: OK
NEM LENNI-NEM OK!
Etc.

**AHOGY MEGVAGYOK
NEM LENNI NEM OK**

*Nem szólok vele.
Nem szólok bele.
Nem szólok ki időkből.
A szólás üres!
Van, nem lényeges.
Nincs. Ha marad. Ha kitör.*

*Saját formája.
Belé ha, rá ha.
Nem, hogy nincsen rá szavam.
Szinte. Élet. Cél.
Maradva ennél.
Teljesség. Időm. Megvan.*

*ÉLEM. ÜRES IDŐM ÉL. CSAK
ENGEM ÉL.*

ISMERŐS. IGEN. VIDÉK

Tár. Nem zár. Már-még

*Tár. Nem zár. Már-még.
S idegen. Vidék.
Igen. Ismerős vidék.
Bicsakló. Lába.
Egy angyal szárnya.
Ismerősen magába.*

*Nem-mi vidéke.
Nem szárnyverésre.
Tő fordul. Egy bicsaklás.
Ismerős már-még.*

*Tőből. Hallása.
Hall. Lássa. Mása.
Tárja. Zárja. Egy szárnyét.*

*Tő erezete.
Hall. Eredete.
Egy már-még oldal. Vidék.
Dombja bicsaklik.
Öble kihallik.
Futás áll. Örök-mi-még.*

*Angyal a vidékre.
Ragyogni. Mégre.
Ragyogni márra. Mára.
Angyaltő szárnya.
Tő bicsaklása.
Hall. Lát. Hogy ne szólásra.*

*Hogy ne szóljon. Mi.
Ez egy-angyalnyi.
Látás első. Hallásra.
Látás vidéke.
Ragyog tövébe.
Visszahallja-és-látja.*

Ahogy megvagyok.
Nem lenni nem ok.
Nem szólok vele.
Nem szólok bele.
Többől. Hallása.
Hall. Lássá. Mása.
Nem szólok ki időkből.
Nincs. Ha marad. Ha kitör.

Tő fordul. Egy bicsaklás.
Látása első hallás.
Megj. Apró módosítások

A szólás üres!
Van, nem lényeges.
Szinte. Élet. Cél.
Maradva ennél.
Tár. Nem zár. Már-még.
Idegen vidék.
Nem mi vidéke.
Nem szárnyverésre.
Angyal s vidéke.
Ragyogni. Mégre.
Angyaltő szárnya.
Tő bicsaklása.

Hogy ne szóljon. Mi.
Ez egy-angyalnyi.

Saját formája.
Belé, ha. Rá, ha.
Bicsakló. Lába.
Egy már-még oldal. Vidék.
Ragyogni márra.
Ragyogni már.

Látás vidéke.

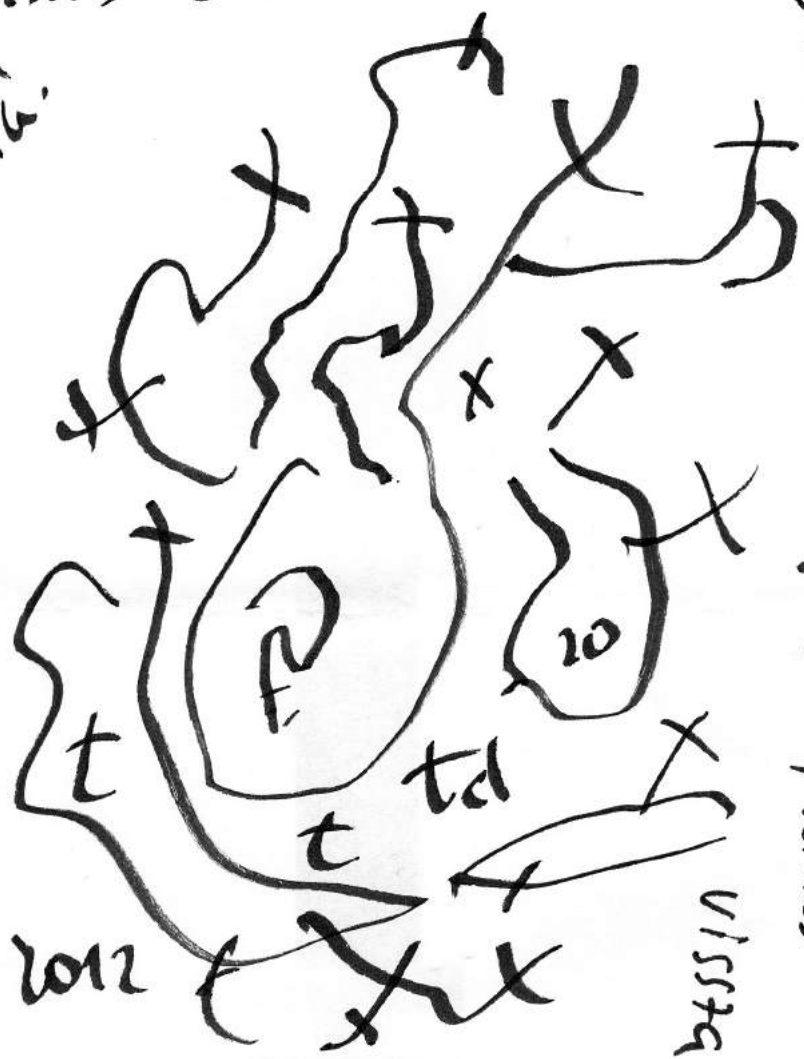
Tő erezete.
Hall eredete.
Futás áll. Örök mi-még.
Dombja bicsaklik.
Öble kihajlik.
Látás-vidék. Tő-vidék.

Kis módosításokkal itt is.

Jó játszásokat kívánok könyvemmel!

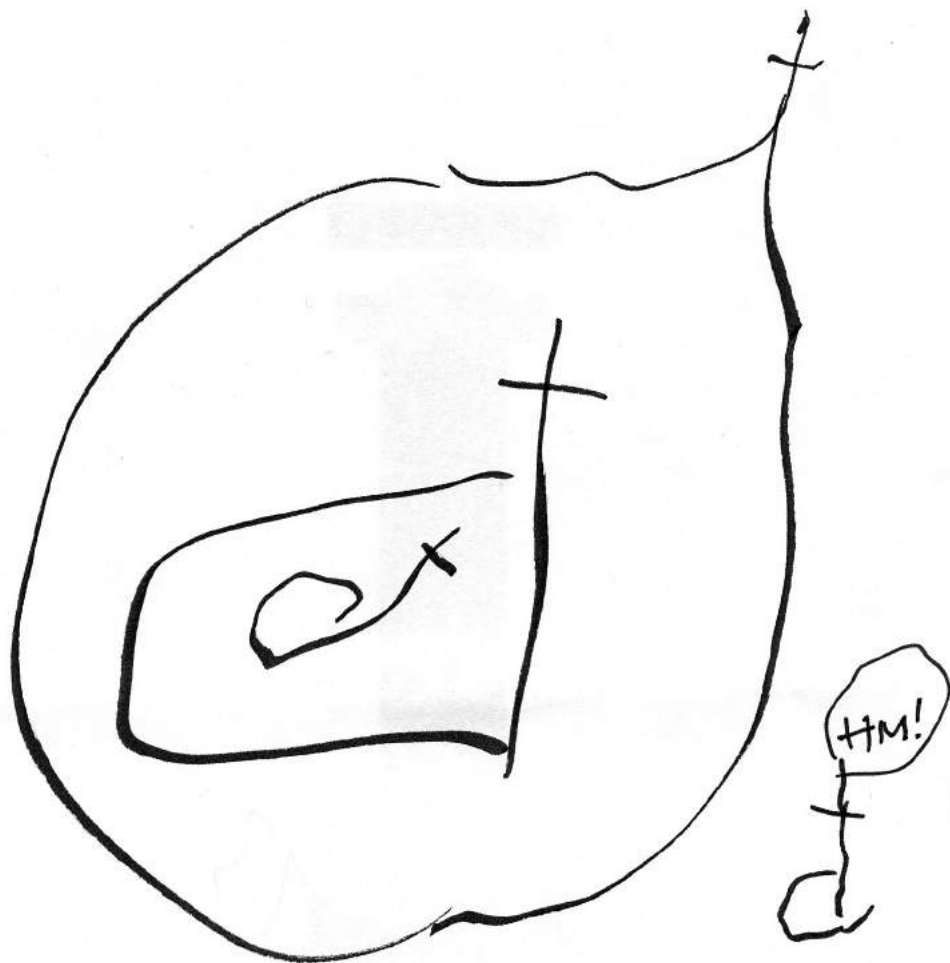
ment nincs itt semmi.

Nincs összevissza

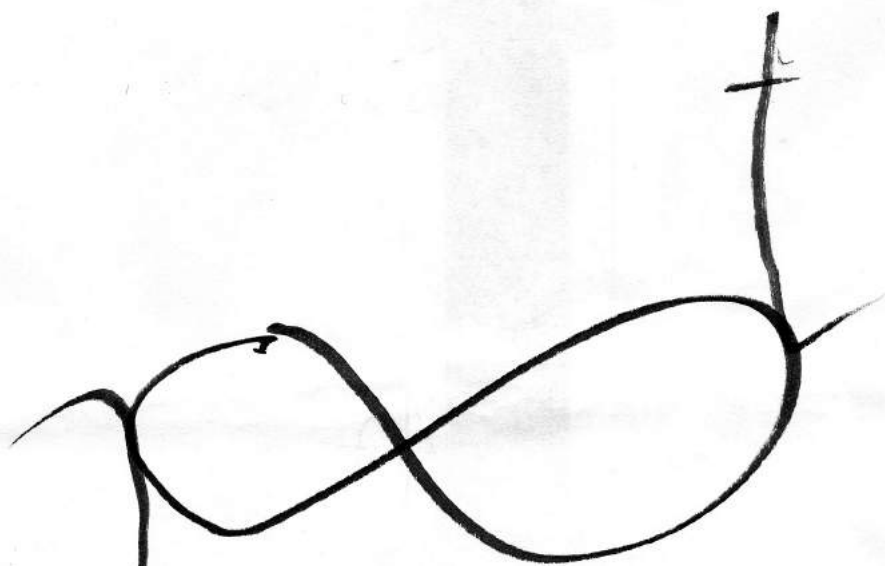
Csak összevissza van, nincs

Előhant összevisszajg
(Visszajak vizsgálja)

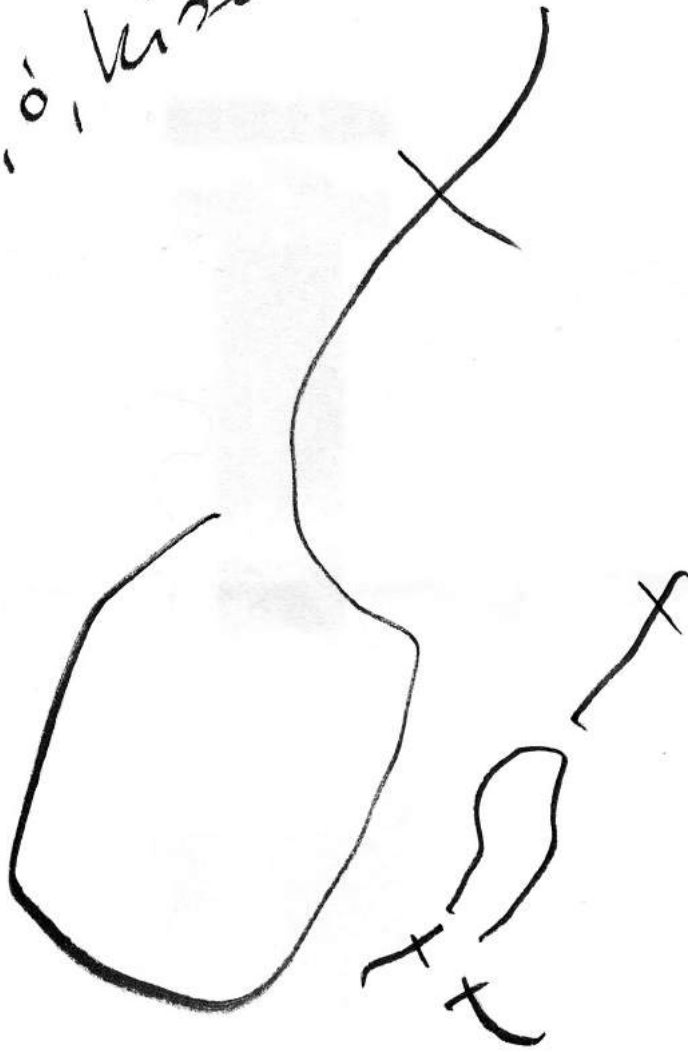
Csirkantd
hagymahámorandó

Sírom végtelenje

"Ez egy antenna,
mogy még mindig
veszem az adást!"

2012
X
"Gisér, ó, kisér"

Távozom

hantomtól

EKEZETEK

TD 75

Tandori Dezső korábbi kerek születésnapjai (az ötvenedikétől, a *Tiszatáj* 1988. decemberi tematikus köszöntő számától kezdve) s a munkásságát ért rangos elismerések (Babérkoszorú-díj, Kossuth-díj, Prima Primissima-díj meg a többi) jobbára arra adtak alkalmat, hogy a laudálók sokasága elsősorban, ismét és mindegyre a költői pályakezdés két kötetét (*Töredék Hamletnek*, 1968; *Egy talált tárgy megtisztítása*, 1973) helyezze a modern magyar irodalom egyik legmagasabb polcára. A lírai, epikai, esszéista, műfordítói, képzőművészi és performer tevékenység minden további fejleménye akár a legteljesebb elismerés közepete is uszályként követte e kettőt. Most viszont, amikor Tandori Dezső – 2013. december 8-án – betölti a hetvenötöt, az ünnepelt dicséretére ne a negyvenöt és a negyven év előtti két kötetremekéről essék szó, ne a *Töredék...* elhallgatás-grammatikájának mélysötét intellektuális súlyát és a *Talált tárgy...* ötletgazdag jelhasználati innovációit bizonyítsák az idézetek. Keressünk más közelítést. Érdekesség és érdem akad éppen elegendő.

A bevált út azért sem járható az eddig megszokott vissza-célirányossággal, mert Tandori legújabb könyve, a szerző egyik szellemi otthona, a Scholar Kiadó által az ünnepi alkalomra időzített *tandori light – Elérintés* a személynév törlésével/cseréjével/köznevesítésével (már amennyiben az, már amennyiben avval: Dezső helyett light) útfelbontást, átépítést kezdeményez. A szabálytalan műfajú, én-kommentált gyűjtemény számos régi költeményt újraközöl, módosított összefüggésekbe helyez, rengeteg újjal övez. Az út kezdetét pedig a *Töredék...* erősen rostált, valamint a *Talált tárgy...* mutatóba meghagyott verseinek ugyan nem kevert, de lényegében együttes közlésével rekonstruálja (a könyv utolsó harmadában: hátra vetve a nyitányt, majdnem a záradék elé). Ezzel jobbára elejét veszi – ott az elején –, hogy olyan nem mellékes kérdésekkel túl sokat piszmozgunk, mint: még késő modern összegzés-e „csupán” az 1968-as fekete könyv, és mint korszaknyitó posztmodern jelenség lenyűgöző-e az 1973-as sárga kötet? Mennyire lógnak át egymásba? Melyiket szeressük jobban?

Tandori egy-két kerek születésnappal ezelőtt tudomásunk szerint már tervezte első két versgyűjteményének egymáshoz csúsztatott, egy kötetbe rendezett közreadását. Két-egy Tandori-kötet lehetett volna – új történetként kettős önmagának utótörténete – az „Egy töredék megtisztítása”. Létrejötté elé akadály gördült, a terv elaludt. Az *Elérintés* (némi magyarázó körítéssel) jelzi: a saját pályát megvilágító, önértelmező kompozíciós eszme túlélte közzé-nem-tételét. *Mehr Light* – de ez persze nem az utolsó szó.

Jelen írásunk tárgyaért, kiindulásként, bő két évtizedet kell visszalépünk az időben. Egy ugyancsak sárga – noha másképp sárga – kötetig és egy (sárga figurákkal ékes) papírszalvétáig.

Tandoriról irodalmi körökben tudvalevő: nagy levelező, és grafikus munkássága mostanáig legalább négy stíluskorszakának anyagából is szívesen küld rajzokat mindazoknak, akikkel dialógushelyzetbe kerül. E sorok írója ugyancsak büszke rá, hogy íróasztalánál ülve elég körbepillantania, s máris hét bekeretezett Tandori-műtől kap bátorítást, nem beszélve a mappákban őrzött, egy emberöltő alatt fölgyűlt sokszor ennyiről. Száz és száz, ezer és ezer postai útra indított Tandori-rajzvariáció képezhet ma virtuális hazai és

határainkon túli kollektívát a boldog tulajdonosoknál. Az olvasóközönség szintén birtokába juthatott valamennyi illusztráció-alapformának, hiszen a prototípusok az esztendő folyamán nem kevés Tandori-kötetben felbukkantak (egy részük nem egyszerűn rajz, hanem képvers, képregény-fragmentum, folytatásos rajzregény vagy végtelenített versrajz-organizmus epizódja stb.), s például a kiadói szándék szerint az *Ördöglakat* (2007) valamennyi példánya könyvtárgyi-képzőművészeti vonatkozásban eltért egymástól, így egyedi alkotásként is felfogható.

Valamelyest szokatlanabb küldeményként érkezett címemre 1991-ben egy papírszalvéta, melynek piros-pöttyös-kalapos gombái, katicabogarai, lila harangvirágjai között vidám kis sárga macskók élnek derűs mindennapjaikat. A hasukra szálló pillangóval szemeznek, szappanbuborékot fújnak, sziesztáznak. „Dömiéktől: / »Köln/Düsseldorf« / Szeretettel / TD / (Budapest)” – írta közepére fekete rostollal és a megszokott óriásiaknál valamelyest kisebb betűkkel Tandori Dezső. A hiánytalanul ékeztet és az idézőjelezéssel a lokális paradoxont is nyomatékosító pár szó (a kölni, düsseldorfi üdvözlöt Budapestről rajtol, vagy a budapesti TD címzi) épp az ékezetek részleges visszavételét poétikumává avató, a *Talált tárgy...*-ra a borító sárga színével és mozaikos ábrájával is rájátszó, s már a címében ékezet-problémás *Koppar Köldüst* kísérte. A verseskönyv, mely – egyéb lehetőségek mellett – a „kopár koldus”-t sejtette a „koppar köldüs”-ben, nem először, de máig a legradikálisabban aknáztta ki a szokatlan (látszólag plusz-mínusz jellegű) ékezetelés jelentésbeli és stilisztikai lehetőségeit. Nem Tandori tollán, hanem Tandori írógépén, melyről már a belső címlap informált. Előbb a versmatériáról, utóbb a gépről ezt olvashattuk Tandori Dezső neve és a *Koppar Köldüs* cím alatt: „ – Versek, 1970-es es nyolcvanas évek, es konkrétan 1990 május – / – Köln, Budapest – / (Köln: Hotel Flandrischer Hof, / Budapest: kvartely Lanchid utca 23) / – Irogep: Präsident electric 2012 – / 8. jav. (A gep aache-ni) / 8 jav. (Eleg / ritkasag!).” Tegyük hozzá ehhez, hogy – alakilag, s nem különféle jelenségeit nézve – a könyv címe Koppenhága, Párizs (Paris), Köln és Düsseldorf nevének három-három betűs, nemzetközileg használatos rövidítéséből rendeződött egybe, mintegy jelzős szerkezetként (vagy másként). A városnevek Tandori akkoriban nem ritka utazásaira (lóverseny-helyszínek felkeresésére, a „lovass-lóversenyess” verskorszak főbb állomásaira) utalnak.

Most, a „drága-lightos” („könnyű”, „világos” stb.) új, életút- és teljesítmény-számvevő könyvben írja Tandori – épp „Dömiém”, „Főmedvém” (vagyis a „medvés verskorszak”) említésekor –: „Sztriptíz. Lehull az ekezet, gyonyorum!” S az állítást egy szám/személy variációsor-versjáték bizonyítja: „Agyamban porogsz. / Agyadban porogsz. / Agyaban porogsz. / Agyunkban porogsz. / Agyatokban porog. / Agyukban porogsz”. (Még nem a könyv, csak a gépirat van a kezemben. Tandori híres a hibamentes, gondos, minden betűt, ékezetet instruáló gépelésről. Remélem tehát, hogy az ötödik sorban a „porog” nem elírás ‚porogsz’ helyett. S remélem, hogy a megjelenő könyvön a gépirat kisbetűkkel kezdett *tandori light* írásmódját látom viszont, ellentétben az internetes előzetesek *Tandori Light*jával.)

A versolvasói, elemzői szeméremérzet kissé tiltakozik az ily típusú szöveg- és jelentésképző fogások felfejtése ellen. Az agy – ágy, a por – pörög mint minimál-dichotómiák önmagukért beszélnek (vagyis épp nem), legalább két szóval bővítve a mindössze (hatszor) két szóból álló vers szóképletét. Tandori a *Koppar Köldüs* előtt inkább véletlenszerűen vagy illúziókeltően élt ezzel az ékezet hullató megoldással. Hiszen egyik eléggé közismert verse, az Illyés-parafraízis (1938–), mely a *Kháron ladikja* nyomán halad, a kiskanál – Canal (Grande) rímber írásképi-fonetikai mutatvánnyal hat, az ékezet (hiánya) nem főszereplő. Az ékezetstriptíz nagy színpada a *Koppar Köldüs*, melyben ugyanakkor tipográfiai öltözés szám is helyet kapott, hiszen a „fránc” vagy az „hétel” ékezési, szó-öltöztetési gondját óton óva viseli az írógép.

A fedlapján „136 különböző repülő csészealj”-at ábrázoló könyv – 136 lenne, ha a név és a cím mezői nem redukálnák e számot – előszóféleségének keltezésével is megtakarít egy regiment ékezetet: „19%9 m+ju§ 2β = 7 regl”. Ha ezt nagyjából, „ezerkilencszáznolcvankilenc május huszonhárom, reggel hét óra”-ként dekódoljuk, akkor is sok festéket spórolt meg az írógépszalag. Az alkotói személyiség, a lírai alany bejelentkezésének és a szövegter literarizálásának gyönyörű (gyonyoru) példája ez. Május 23. történetesen Dezső névnap. S május 23. a 20. századi magyar történelem legirodalmibb napjainak egyike. Elég az 1912-es „Vérvörös csütörtök” emlékéhez Babits Mihály egy (*Május huszonhárom Rákospalotán*) és Ady Endre két (*Rohanunk a forradalomra; Rengj csak, Föld*) versét, Kosztolányi Dezső egy írását (*Emlék 1912. május 23-ról*), vagy – nagy ugrással – Hernádi Gyula *Vérkeresztés* című drámáját rendelni. Ezek az asszociációk (mint irodalmi képzettársítások, kor- és nap-megjelölések) a „nem politizáló” életművet létrehozó Tandori szövegösszeállításba is belesodródhatnak. Kivált, ha az évszám: 1989.

A *Koppar...* versképző szisztémáját a küllemük szerint nagyjából egyforma, majdnem margótól margóig-soros verstömbök szinte mindegyike feltárja, s reflexiók is vonatkoznak rá. A kiváló márkájú, kiváló minőségű írógép egyrészt klaviatúrájának betűkészlete okán, másrészt az (akart-)akaratlan elütések (a még be nem járatott használat) folytán nem alkalmas a magyar helyesíráshoz igazodó versszöveg rögzítésére. Ezért például a „valódi erdő”-ből „Valodi erdo” lesz, a „marhaállat”-ből, háromszorozva, „marhaalat marha aállat en marhaläat”, s a „tévé mellé” a „teve melle”-ként realizálódó elhelyezés: „Felteszem megint a gepet a teve melle”. A szöveg szokatlanságát, részben a szokatlanságból eredő ironikusságát, általános rébusz-szerűségét fokozza, hogy a módszer nem teljes következetességgel érvényesül. Az „Oly valóságos, oly, oly” mondat á-jára mégis futja ékezet, másutt pedig ez áll: „Szpéro most azért kitettem az ékezeteket, meg rendesen csinálom / a gépelest, nem vicc, ha róla van szO jav., ó, nem vicelek”. Ez a megoldás az ellenkezőjének is az ellenkezője: a „rendesen csinálás” is hibás, abban is felülkerekedik a hiba poétikája, megspékelve a betűkihagyásos „vicelek” szóváltozattal. A „viccelek” átmegy valamiféle „segédkezem” (? gépem segédje vagyok; legszeretettebb verebem – „madaras verskorszak” – „alárendeltje” vagyok stb.) jelentésbe.

Többen kifejtették már, de talán (főleg a jelen Tandori-szövegújdonosságai felől nézve) nem elégszer: a *Koppar Köldüs* az irányítottan, ellenőrzötten, komponáltan elégtelen írógép működés, írógép használat következtében olyan rejtvényes, negyedhalandzsza textust vet papírra, amelynek egyes formai jegyei egy szinte teljesen ismeretlen idegen nyelvre, más jellemzői egy archaikusnak tetsző, „apokrif” magyar nyelvre, megint más alkotóelemei egyéb különféle nyelvi rendszerekre, nyelvekre látszanak hasonlítani. E szövegállapot (melyet, megtudtuk már, részben külföldön, Kölnben, idegennyelvi térben konstruált a költő) a nyelvi hontalanság és az (anya)nyelvi hazavágyódás tanúsága egyszerre. De a nyelvi-grammatikai elszakadás és visszakötődése, a nyelvi jelentésvesztés és jelentésadása is. Több identitású (vagy *többszörösen* identitásvesztett) lírai alakmás járja be betűk, szavak, szó szerkezetek, mondatok, versek, egy fikcionált és mégis valóságos nyelvi egész, nyelvi univerzum kínos-játékos kalandtúráját: „Együtt en magamal jól othon vagyok, csak othon, velük, / veled – féleségem, most ez lett egy ilyen kifejezes –, / köztetek s veletek, kik félék mint én vagytok [...] othnon / – ez van most velem, ez mar nem változk – othon van / minden, amiért s aminek elek, csak oda tartozom, hibaa / hiaba dühöngök hogy »en sose tartoztam igazan ez s az«, hib., jav., hiaba, csak othonra tartozom, s akkor Istenem / kérlek ne add, hogy ez összeomlts g mi nyelvben van / lelke mélegyen”. A frivol értelmezés talán közbeszúrná akár azt is, hogy „a Trotechnikus, az mindig Elek”, ha a váratlanul „tisztá”, vallomásos egységek nem némítanák el, s a szövegrész nem a Tandori által nem sűrűn említett Isten neve felé tartana.

Túl bonyolult struktúra ahhoz a *Koppar...*, hogy e keretek között igyekezzünk anali-

zálni. Mindenképp említendő azonban Tandori azon – külső és saját szövegeket kezelő – eljárása, melyre ugyancsak találunk nála másutt is mintát, mégis itt a legnagyobb arányú eredmény. A (kézzel történő, utólagos) ékezes elhagyása, a minőséget termő költői lustaság radikálisabb faja a javítatlanul hagyott hiányos, hibás, hangzókípottyantó gépelés. A kötet bőséges anyagot kínáló mottóoldalain – pontosabban: prólógus-oldalain – szerepel például a „Jzsf Attl., oda” forrásjelölés (még a teljesen fölösleges, rövidítés-jelző pontnak [.] is funkciót szánva, a kisbetűs „oda” szinte azonnal tudatosítható Óda-lefokozásával). A citátum ez: „Mnt alvdt vrdrbk / ugiyj hulnk eled / ezk a szavk. / A let dadg, / csupan a”. A hiátusosságával, félbeszakítottságával is ható idézet kölcsönszövegeként Tandori Dezső az egész alkotói pályára érvényes ars poeticájának egyik lehetséges meghatározását hordozza, mindjárt saját formává téve a kölcsönvett formát: „A let dadg”. Ebbe kerül vagy sápad bele az elemző (s lenne ezért inkább csupan elemző) – hogy „A lét dadog” felismert állapotára vonatkozó Tandori-válaszokat (a *Töredék...* elhallgatás-nyelvétől a *Talált tárgy...* szó- és jelszátyár szűkszavúságán, a *Celsius* [1984] lenyűgözően mániás „jav.”-jainak javításain, a tandori...? nat roid...? tradoni...? [*Egy regény hány halott...?*, 1989 és stb.] önidentifikációs névdilemmáján, többidentitásosságán át a mai Tandori ekezetel hagyásaiig [ő maga panaszkodik többször, hogy az i-ről nem lehet elhagyni a pontot; mondhatnánk, az i feltette magára a pontot]), egyszóval mindezen s egyéb válaszokat a *nyelvi öszeomlottsghoz* és a *létdadog-hoz* kössük, holott: „A let dadg”. A let. Dadg.

Betűt is lehet úgy elhagyni, mint ha ékezet lenne.

A *Koppar...*-beli prólógusrész a *Jzsf Attl.*- és a „*Jekl. Zlt., Koray bcsuztto*”-intarziát az epilógusrészben visszazármaztatja az *Ódának* és Jékely Zoltán *Korai búcsúztató* című versének. A teljes szövegrészek pontos idézésével helyreáll a nyelvi világrend, a *Töredék Hamletnek* költője helyretolja a kizökkent nyelvi időt (illetve idősavot, korszakot – ahogy Nádasdy Ádám figyelmeztet, Arany János e szöveghelyen elkövetett fordítói tévesztését korrigálva). Ezzel (s a helyreállított poszt-mottók előtt közölt „hagyományos” nyelvezettű-írásképű *Londoni mindenszentek* című verssel) felmondaná az olvasóval a kötet egészében fenntartott szövetséget, melynek lényege az ékezetel hagyás és a félregépelés poétikájának kölcsönös igénylésében és egymásétól akár különböző értelmezésében testesült meg. De nem. A Jékely-sorok után, azokról az addig is alkalmazott egyszerű spáciumon kívül más módon le nem választva, e sor szegi be a könyvet: „Etc., a tobb ivagy-vaigy. TD”. Ez mar-mar hencego szovegrontas, tunteto ekezetel hagyas, monogrammal szignalt hamleti dadogtatasa a letnek. Nem szakadhat ki a dadogo a let dadogasabol. Noha akar. Akár.

A lét dadogása, a nyelv alászállása Tandorinál az alul- és a felülstilizálás retorikájával is történhet. Hatalmas arányú nyelvi rontásokkal vagy javításokkal, s (részint vagy mindenestül) nyelven kívüli anyagok, jelek bevetésével (piktogram-nyelviséggel, a sakkírás – sakkjátszma-lépésleírás – nyelvinek tetsző, de nem nyelvi elsődlegességű jeleivel stb.). A nyelvvesztés grádicsán lefelé lépegető-görgő-zuhanó nyelv önvesztése semmivel sem érdektelenebb és semmivel sem kevésbé szép, mint az önmegsemmisítésben a felfelé vezető utat választó nyelv önfelszámoló haladása. A nyelvvesztés (a dadogás, az elnémulás – mely mind a nyelvre, mind beszélőjére vonatkozik) ugyan minden bizonnal fájdalmas, sőt tragikus tény és tapasztalat, de hozzádékhoz, nyereséghez vezet: Tandorinál a nyelv, eltűntében, gondolattá lényegül, s közben – ez egyszerre bölcelet, humor és játék – felteszi a kérdést: ha így van, miként mondja el („milyen nyelven”) felszámolódo-felszámolt éppen-önmagát...?

Az ékezetfosztó mobiltelefon-nyelv, a betű- és ékezetfukar sms-üzenés, s különösen a számítógép különböző használati módjainak (csetelés stb.) kényszerű vagy szándékos tömörítő (betűket kihagyó, ékezeteket mellőző, a jelek felé orientálódó stb.) nyelvi világa a Tandori-alkotások egy részének burjánzó nyelvi kopárságára (koppárságára) elementáris termékenyítő hatással volt és van. Nem tudunk róla, hogy Tandori Dezső használna mo-

biltefont és számítógépet. Mostanáig csak (villany)írógéppel írt, a lehető leggondosabban felékezett – vagy a leékezést a lehető leggondosabban vigyázó – „kéz”írataival találkozunk. Maga az újfajta írásmód, nyelvhasználat, nyelvi fejlemény azonban felkerült a költő repertoárjára. Ez a nyelvi megalkotottság – melynek egyik lényeges vonása a meg nem alkotottság, a hiányos megalkotás, a megalkotás pótló jelölése, sőt a hiány hiányának megalkotása – olyan lírai darabokat hívott életre, amelyek több nyelvi regisztert képesek egyesíteni. Közük a betoldásokat és kihagyásokat alkalmazó, értelemtulajdonításokat fantáziáló gyermeknyelvet, az énekelt beszéd szótagtakarékos-elharapó nyelvét, a matematikai és természettudományi képletek felé tendáló jelölésmódok „nyelvét”. A számítógép inspirálta nyelvhasználat(ok) gyakorlata csak kiindulás, katalizáló ihletés az ugyaneztől fakadó más Tandori-neologizmusok számára.

Miről van szó és szó? Más művek mellett hírül adja az *Élet és Irodalom* 2010. december 13-i számában közzétett *Kis szilveszteri ajándékok*. Ajánlása: „(Az evvegi kettos szamba)”. Bár az egész oldalas, füzéres költemény „kis”-ségét, szilveszteri bohó jellegét és „táncosságát” („szamba”) bocsátja előre, ugyanúgy az életkorát, a hetven év feletti életkort súlyos tehernek érző versbeli beszélő olykor a drasztikumig indulatos panasz kultúrájából vezethető le, mint igen sok újabb, keserű Tandori-vers. Gyengéi éppen azok a pontok, ahol a nyelv kezelője leleplezi a nyelv kezelésének fortélyát és eredményét: „Nem talalom a helyem. / Lehet: taláalom, netan tálalom. / Tálalom = atadom helyem. / Nem talalom: nem taláalom, mert nem is / volt helyem. Van-e akkor hult hely? / Hullt hely?” Mire a rövidtávú nyelvi-gondolati vesszőfutás végére érünk – jóval lassabban, es szamosabb nekifutasban, mint hinnenk; tessék kipróbálni – már el is feledjük esetleges kezdeti morgásunkat, mert a csattanóban épp az a szó nem mondódik ki, amelyet a „hult” és a „hullt” is közvetve képvisel, „kimond”.

Az ékezettelenség, részleges ékezetség, elékezettelenítés, leékezettelés praxisa a Tandori-költészetben egyszerre képes felvillantani a *Töredék...* és a *Talált tárgy...* egymással ellentétes, bár egymást kiegészítő – és egymást feltétlenül feltételező – maradandó kvalitásait. Nem kell tehát a múltba, a klasszikussá lett kötetekig hátrálnunk, hogy *ugyanazt* a Tandorit *merőben másként* újrafelfedezzük. A *Kis szilveszteri ajándékokban* – sorolhatnánk társverseit is – a külső kép, a formai benyomás, a szöveghangulat, a tragigroteszk, az ötletparádé, az állandó nyelvi mozgás a *Talált tárgy...* vonalára forr, a bölcséleti elem viszont a *Töredék...* hűvös, méltóságos, konklúzióknál megállapodott, izzó drámai tartalmasságával rokon. Kétféle aforisztikusság omlik, jav., ömlik ossza, jav., össze. Az alkotói és életstádium helyzetjelentése: „Nehez irni. Osszejon hat-het kis füzet / ilyen, de nincs irhatkom. Iras: / rendezes. Nincs rendezesi kedv / bensomben. A rag itt ketes: »bensomben« / lenne? Ez ravilagit. Kozhelyszeruen a mai / divat (kenyszer) irast reg feltalaltak. / »Vagy megszokik, vagy megszokik«. Haha”. Feltetlenul szukseges-e ide a „Haha”? Nem egy születésnap-i köszöntőféle írásban illik feltenni a kérdést. Ám vajon ez a „versen kívüli” reflexiónak érződő „nevetés” nem mindenestül versen belüli-e? Nem – előzményként lásd a *Koppar...* végső „ivagy-vaigy”-át – a kierkegaard-i vagy-vagy analógiája-e (ha – ha) ebben a vagy-vagy-os sorban, mely a megszokik és a megszokik között enged a választást (és tényleg)? (Ennek is ott az előzménye régebben, például „A kevesebb-mint ugyanaz”-ban.)

Kierky neve még mintha nem köszönt volna ránk a Tandori-rengetegből Kierkegaard integetésével. Wittié (à la Wittgenstein; à la, *visszaékezés!*) annál inkább – akár mint egy pompás ló-becenév – a lovas-lóversenyek verskorszak szomszédságából. A *tandori light – Elérintés* szövegbe eleveníti Hérit (Tandori egész munkásságát végigkísérő Hérakleitoszát) és Beekyt, akit azért túlzás lenne női Beckettnek, Elizabeth Beckettnek vélnünk, és nem is Godira vár. A kicsinyítő képzős író- és filozófusnevek nem tagadják a monументálisat, a lényegszerűt csak még kiemeltebben érvényesítő infantilizáló jellegüket, s a nagy

gondolatrendszereket mindig megillető szelíd ironikus kételyeknek is teret nyitnak. Tandori (Tandi) ezzel a névkörrel természetesen a saját írói koordinátáihoz is közelebb visz. Szellemi elitet toboroz ott, ahol a szellem hanyatlásától, a nyelv „kozhelyes divatosságától”, saját ereje fogytától tart. Új kötetének *Héri Sec* részlete nem ébreszti-e annak a Petri Györgynek az emlékét, aki első verseskötetének (*Magyarázatok M. számára*, 1971) első ciklusát a *Demi sec* cikluscímmel jelölte, s jónéhány verset számláló „verslevelezést” folytatott a vele nem egy lírai platformon álló, mégis közeli társ Tandorival?

„Tematizálatlant nem lehet mondani – vallja a mai, a hetvenöt éves Tandori, aki nem a derű jegyében érkezett el ünnepi születésnapjához. – Gtzwstuiopővbfjéál – ez is tematizáltság. Csak hasznosabb, ha ezt kérdezem például: mi a light? Könnyűm, könnyebbem; fény. [...] 74 év vészes idő”. A nem értelmetlen, csak szokatlan betűsor más Tandori-betűhalmazokkal összeköttetésben levő írógéppróba, bizonyos rendszerű betűleütés a klaviatúrán. Írás. Iras.

S mi a felelet a 74 (75) év szorongására?

A felelet: a fél élet.

Az *Elérintésben* a *Változat: Álpetőfi literár* így kezdődik: Irodalmi szakkerment: / másfél életem ráment. / Ha tényleg van / 2 életem, / 1-nek felét még élhetem”.

Fél élet: nem kevés, és ígéretes, *olyan* másfél után, amely alatt a hetvenöt éves Tandori Dezső megalkotta azt, amit.

Isten eltesse.

TALÁLKOZÁSOK, BARÁTSÁGOK

Kálmán C. György beszélgetése

Készülő kötet

Kálmán C. György: Milyen kötet az, amire már három éve készülsz?

Bojtár Endre: Volt nekünk egy lakásunk – ez, amelyikben most is ülünk –, csak kicsit más volt. Évtizedek óta nagyon utáltuk; két egybenyíló szobából állt, el akartuk adni, el akartuk cserélni, mindenféle megoldáson gondolkodtunk. Nem vette meg senki, szerencsére; van mellettünk egy másik lakás, ahol anyósom lakik, ugyanilyen lakás, abból lett leválasztva ez. Elhatároztuk, hogy átalakítjuk tetőtől talpig az egészet, így is történt, három hónapra kiköltöztünk, elmentünk albérletbe. Aztán visszaköltöztünk ide, ahol imádok lakni, ahonnan jóformán ki sem kell mozdulni. A két kétszoba-hallos lakásból lett két háromszoba-hallos lakás, külön bejárátú szobákkal, tehát hetven éves korunkra a feleséggel együtt elértük azt, hogy külön bejárátú – és külön – szobánk van. Ez volt életünk nagy vívmánya. A pakolás – kipakolás, visszapakolás – során a papírjaimat meg a kitépkedett tanulmányaimat (mindig kitépkedem őket onnan, ahol megjelentek) elkezdtem nézegetni. És rájöttem, hogy én nagyon okos ember voltam – szóval, tetszettek nekem ezek a régi írások, elhatároztam (mondom, ennek már három éve), hogy a kötetben eddig meg nem jelent írásaimból összeállítok egy kötetet. Azt gondoltam, egy-két hónap alatt megleszek vele – hát, azóta is dolgozom rajta. A régi írások nyolcvan százalékához hozzá sem nyúltam, a többibe is legfeljebb egy-egy mondatot írtam bele vagy húztam ki belőlük. Bár volt olyan is, amit teljesen átírtam, mert megjelent már könyv alakban. Nem is tudom, lehet, hogy két kötet lesz, most úgy 25 ívre saccolom – szóval, elég sok.

Az egyik rész – de még magam sem tudom, hány részből fog állni – a baltisztikai munkáimat tartalmazza majd. Elővettem a vaskos kézikönyvemet, a *Bevezetés a baltisztikába* címűt – az egy nagy temető, mert azt az érdeklődőkön kívül senki nem olvasta el, nagyon helyesen, egy kézikönyv nem is arra való. A kézikönyvben vannak olyan részek – a mítoszokra és a történelemre vonatkozóak –, amelyek viszont általánosabb érdeklődésre tarthatnak számot. A mitológia-fejezet a könyvem végén van, mintegy 40 oldal, odáig persze senki nem jutott el. Persze írtam újabb tanulmányokat is azóta – például Stoll Béla pályaképét a *Holmíba*, amit nem magamtól írtam, így alakult, igazán nem akartam volna... Szóltak a *Holmí*ből, hogy írjak róla egy nekrológot, van rá tíz napom, akkor van a leadási határidő. Hát, én fűtyültem rá, alaposan fel akartam dolgozni az egész életét; különösen persze a régi magyaros dolgainak kellett utánajárnom, nekem ahhoz semmi közöm nem volt. Két hónap alatt készült el végül a másfél ív, és azt mondták a *Holminál* (Réz Pali), hogy érdemes volt rá várni – nagyon büszke voltam.

Levelek

Aztán előkerült egy csomó levelezés. Nem tudom, miért, én utálom a papírokat őrizgetni, mindent kidobok. Mégis tele vagyok külföldi és magyar levelekkel (azért a magyarok

legtöbbje már nincs meg) – Tandori Dezsőtől, Voigt Vilitől, Rákos Pétertől, Nádastól... Van hét levelem Haveltól, a 60-as évekből – szóval azt gondoltam, ezeket kommentálom, és érdemes úgy kiadni. 2011-ben meghalt Havel, ez újabb apropót adott, hogy róla írjak. Én fordítottam először Havel színdarabját, a *Kerti ünnepélyt*, és akkor leveleztünk egymással. Lefordítottam – és a 2000 közölte is – Havel „posztumusz” művét, amit nem is ő írt, csak föléírták a nevét. Teljesen abszurd jelenet, az életből ellesve: a cseh kulturális miniszter asszony egyik napról a másikra, teljesen váratlanul felmentette a prágai Nemzeti Színház igazgatóját. Aztán egy sajtótájékoztatón megkérdezték az indokokról, és ő egy teljesen értelmetlen, önismételgető blablát vágott le – még aznap egy ifjú ember írt egy egyfelvonásos jelenetet ebből (három szereplővel: a miniszter asszony, az igazgató és egy újságíró). A végén az újságíró megőrül, az igazgató meghal, mindketten ettől a szövegtől, amit a miniszter asszony mond... Aki folyton azt ismétli, hogy „az irányító processzus transzformációjának beindítása” – és ez is lett a darab címe.

– *Havellel miért szakadt meg a kapcsolatod?*

– Mert jött 1968. Csak az egészen közeli cseh barátaimmal maradt meg a kapcsolatom – Havel nem volt a barátom, jóban voltunk, nagyon szívélyes, kedves ember volt, én voltam az első fordítója... de nem nevezném közeli barátomnak. Aztán 1990-ben találkoztunk életünkben másodszer. Mint államelnök jött Magyarországra, és eljött egy órára Varga Gyuri lakására. Varga Gyuri volt a másik fordítója. Az előző évben, 1989 májusában, amikor ő még börtönben volt, a 2000-ben közöltem egy jelenetét, hangjátékát. Varga Gyurinál aztán lefényképeztük Havelt, amint épp a 2000-et lapozgatja, és a következő számban le is hoztuk a képet „A csehszlovák államelnök Havel-írást keres a 2000-ben” címmel – ez a kép be is járta a kelet-európai sajtót... Így aztán például a litvánok úgy tartják számon, hogy én vagyok a Havel-szakértő. Olyannyira, hogy amikor Havel meghalt, még aznap este csöng a telefon: a litván rádió. Hogy másnap reggel mondjak néhány szót egyenes adásban Havelről, mert Litvániában nem volt egyetlen ismerőse sem, én meg, ugye jól ismertem... Hát, megtörtént.

– *Litvániában amúgy is számon tartanak téged.*

– Igen. Kondrotasnak, a ma is élő litván írónak *A kígyó pillantása* című regényét én fordítottam le – ezzel indult a 2000 és az Osiris Kiadó közös könyvsorozata, egyszerű dologom volt, mert tudtam, hogy ez a könyv jó, tehát ezzel kell nyitni a sorozatot. El is kelt, második kiadásban is elfogyott az utolsó szálig. És a mai napig találkozom Kondrotas-rajongókkal, teljesen váratlanul. Szlovénre az én fordításom alapján fordították le, mert Szlovéniában nem volt litvánul tudó fordító – egy szlovén irodalmár, aki Debrecenbe járt egyetemre, magyar szakos volt, és 1989-ben kiadót alapított, kérdezte tőlem, hogy mit volna érdemes kiadni a kelet-európai irodalmakból. Odaadtam neki Kondrotast, és annyira megtetszett neki, hogy lefordította, kiadta, és Kondrotas kapott erre egy szlovén irodalmi díjat. De olyan könyv ez, amit lehetetlen elhelyezni – maguk a litvánok sem tudnak vele mit kezdeni, talán nem is tudják, micsoda kincs ez. Én írtam először a litvánok számára, egy orosz nyelvű litván folyóiratban, oroszul, Kondrotasról; azt a címet adtam az írásnak, hogy „Az első litván filozófiai regény”. Azóta is ez szerepel minden kézikönyvben, lexikonban... Nehezen tudják a litvánok megemészteni ennek a regénynek a nagyságát – de most már elismerik. Az volt persze a fő baj, hogy ő '86-ban disszidált, ekkor a nevét mindenhol eltüntették, a könyveit kivonták a forgalomból, a könyvtárakban is zárolták. Utána meg Kondrotas semmit nem írt – mind a mai napig nem ír semmit. Ékszerfényképész. Azzal keresi a kenyerét. Franciára is a magyar kiadás nyomán fordították le – no, nem magyarból, ők litvánból, de úgy, hogy Virág Ibolya barátnőnk a magyart elolvasva javasolta egy kiadónak, aki elolvasta (litvánul, mert történetesen tudott). Őrült sikere volt. Kondrotas nem törődik a műveivel, életteret, talán kicsit őrült is, meg buddhista... Most én próbálok valami jó angol fordítót keresni neki. Ha valaki lefordítaná angolra, pillanatok alatt világsiker lenne, ez biztos.

Nádas

Vissza a levelekhez. Nádasnak születésnapja volt, és az *Enigma* című kitűnő folyóirat szerkesztője, Markója Csilla felkért többünket, hogy írjunk valamit erre az alkalomra – én arra gondoltam, hogy Nádassal való kapcsolatomban első szakaszáról írok, a levelezésünk alapján. '65 végén ismerkedtünk meg, '66-ból van az első levele, és a '72-ig tartó levelezésünket dolgoztam föl. Közben pedig első ízben néztem meg, amit Nádas akkoriban írt; ő először a *Nők Lapja* fotóriportere volt, '65-től a *Pest megyei Hírlap* újságírója. Fantasztikus volt felfedezni az akkori munkáit; látni, hogy hogyan alakult ki az író. Nagyon jó barátságban voltunk, de ő erről akkoriban egyáltalán nem beszélt, és senki nem is ismerte, hogy mit csinál – Pesten ezt a lapot nem árúsították. (Egy pár írást aztán a *Magyar Narancs* ezek közül közölt is.) Percről percre lehet követni, hogyan lett elképesztően művelt, tájékozott Nádas – nemcsak riportokat írt, hanem recenziókat, filmkritikákat, színházi kritikát, és sokkal jobban megtanulta mindezt, mint azok, akiknek ilyen képzettségük volt. Ő nem végzett egyetemet, ugye. Egy területen pedig éppen tőlem tanult – a kelet-európai irodalmakkal én ismertettem meg. Amit ebben az időben fordítottam, például éppen Havelt, és még ha nem jelent is meg, elő sem adták – ő azt mind olvasta. Írt is róluk, engem meg agyba-főbe dicsért, de én ezt nem tudtam, senki nem tudta, csak most olvastam. 1972-ben már írta az első nagy regényét, az *Egy családregény végét*, aztán el is ment először hosszabb időre – talán 3-4 hónapra – Berlinbe; úgy tekintem, hogy ekkor lezárult egy korszak az életművében, ezért választottam a levelek közlésénél is ezt a záródátumot. De hihetetlenül izgalmas, érdekes korszak volt ez.

Mindenki, aki Nádassal foglalkozik, a *Bibliával* kezdi, ami 1965 májusában jelent meg. Igen ám, de kihagyják az újságírói munkásságát, amiről Nádas maga sem szokott beszélni. Nádas, amikor riportert volt, beutazta Magyarországot, szélteben-hosszában, és megismerte úgy a Kádár-rendszert, mint senki más. Már a *Nők Lapjánál* is ment fotóriporterként az újságírókkal, és hihetetlen képeket csinált. (A Petőfi Irodalmi Múzeumban volt egy kiállítása a képeiből, és Markója Csilla, aki nagy ismerője ennek a fényképészeti munkásságának is, nagyon jó tanulmányt írt erről – egyébként Németországban több fotóalbuma jelent meg Nádassal. Ott őt fotóművészként is nagyra tartják, és teljes joggal.) Az akkori munkásságából – a *Nők Lapja*-beli fotóiból és a *Pest megyei Hírlap*-beli írásából – kiderül, hogy fantasztikus valóságismerete volt ennek az „ezoterikus” írónak, aki lett belőle, vagy aki mindig is volt; de semmit nem engedett beszűrődni ebből az életanyagból az irodalmi műveibe.

– *Hát, azért a Párhuzamos történetek ezt cáfolja...*

– Na igen, először ott, ott tényleg van... de ott sem az az anyag, amit újságíróként átélt, hanem a szerelmi történet és annak a közege. A *Párhuzamos történetek* – világméretű nagy könyv. A világot megelőző könyv. Olyan regény, amelyet még nem írt soha senki. Az *Emlékiratok könyvéhez* hasonlót írtak már, bár azt is világméretű nagy könyvnek tartom, például Thomas Mann vagy Musil; a *Párhuzamos történetekhez* talán csak Hermann Broch hasonlít. Csak azt akarom mondani, hogy milyen rejtelmes író, nagy író – senki nem mondaná, vagy mondta volna, hogy realista író vagy naturalista író, pedig hát lehetett volna az is. Mindenkinél jobban ismerte a valóságot. És emellett az a hihetetlen műveltség, amit összeszedett... én állítom neked, hogy nem ismerte senki nála jobban a korabeli művészvilágot sem, mindenkivel interjú készített, mindenről írt. És érezni lehet az írásából hétről hétre, hogy hogyan tanult meg írni és gondolkodni, a művészetről, irodalomról is.

– *És más irodalmakról, például a magyarról is beszélgettetek, vagy főleg a kelet-európaiakról?*

– Írom ebben a tanulmányban, hogy volt egy körünk, ami az *Eszmélet* című tervezett folyóirat köré szerveződött; Horgas Béla és Levendel Juli voltak az oszlopos tagjai, Nádas is alapító volt. Ez aztán, lehet mondani, csírájában halt el, mármint a folyóirat maga. En-

nek a történetét is megírtam, később majd beszélök róla. Egyébként micsoda véletlenek vannak. Volt az Osiris gondozásában egy könyvsorozatunk, az *Arany Közép Európa* – a kiadó és a 2000 közös kiadásában, ami azt jelentette, hogy én voltam a felelős a könyvekért. Főként kelet-európai próza, huszadik század, elsősorban regények, remekművek vannak köztük. 16 kötet. Újra ki kellene adni egy csomót belőle. De közös megegyezéssel le kellett állítanunk, mert kiderült, hogy szépirodalmat az Osiris kiadásában – furcsa, de tényleg így volt – nem vesznek az emberek. Tankönyvekre, kézikönyvekre számítanak, azt veszik is. Tavaly Nadas Svájcban volt, kiállítása volt ott, és a felesége, Salamon Magda kiment hozzá. Kicsit később beszélünk telefonon, és Magda azt kérdezte: te ismered ezt a Rezzorit? – Hát persze, én adtam ki. (*Egy antiszemita emlékiratai*, ez volt az *Arany Közép Európa* egyik legjobb darabja.¹) Mert Svájcban épp a szerző, Rezzori özvegye adott Nadasnak egy példányt a könyv magyar kiadásából – no, az remekmű.

Tandori

– *Tandorival hogyan ismerkedtél meg?*

– 1967 körül Kerényi Gráciával lengyel költészeti antológiát szerkesztettünk, de kevés volt a műfordító, sokat keresgélünk. Gráciának sikerült rávennie például Illyés Gyulát, hogy vegyen részt a fordításban – nekik különleges kapcsolatuk volt, Illyés kölcsönadott egy nagyobb összeget Gráciának, lakásvásárlásra, fogalmam sincs, miért. És akkor Grácia hozott egy kéziratot, a Magvetőhöz adta be egy fiatalember, ez volt a *Töredék Hamletnek* (aztán a Szépirodalminál jelent meg). El voltam ájulva, megdöbentem, le voltam nyűgözve. Rögtön felkértük Tandorit, hogy fordítson az antológiába, és nem csalódtunk, nagyszerű fordításokat adott. Én közben írtam egy tanulmányt az *Hommage*-ról, ami végül a *Kritikában* jelent meg (akkor már Diószegi András, a *Kritika* főszerkesztője tudta, hogy a lapot – ami az Irodalomtudományi Intézet folyóirata volt – el fogják venni tőle és az Intézettől is, tehát már úgyis minden mindegy...). Eredetileg azonban nem a *Kritikának* szántam – az *Eszmélet* című folyóirat tervezetében, összeállításában voltunk benne ekkor, úgy volt, hogy az *Eszméletnek* lesz ez fontos, majdhogynem programadó írása. Tehát nemcsak azt mondom, hogy később nyilván másképp írtam volna meg, hanem azt is, hogy a megjelenés helye már akkor erősen meghatározta ennek az elemzésnek a jellegét. De az *Eszmélet*-ről majd kicsit később. Szóval, Dezsőt az első kötet kézirata, aztán a műfordítások révén ismertem meg, később pedig ő fordította le Donelaitis *Évszakok* című... nem is tudom, milyen műfajú, talán az „idill” a legmegfelelőbb kifejezés... tehát Donelaitisnak, a litván költészet legnagyobbjának hosszú, hexameteres művét – konzseniálisan.²

– *Te adtad Donelaitist Tandorinak, hogy fordítsa le?*

– Pontosabban: én ajánlottam Donelaitist a kiadónak kiadásra. Ahogyan az Európával meg az összes többi kiadóval másodéves egyetemi hallgató korom óta, tehát 1959 óta kapcsolatom volt – dolgoztam az összes magyar kiadónak, az Európának, a Mórának, ami akkor még a New York palotában egy helyen volt az Európával, akárcsak a Szépirodalmi Könyvkiadó (azoknak nem dolgoztam, mert ők nem adtak ki idegen nyelvből fordított irodalmat) – tehát mindegyiknek dolgoztam, a Zrínyitől kezdve a Táncsics Kiadóig, a szláv, illetve később a balti nyelvekből; írtam a lektori jelentéseket mázsaszám, és aztán fordítottam is. Először csehől '61-ben Aškenazy *Kutyaélet* című novellafüzérét.³ De inkább írtam

1 Gregor von Rezzori: *Egy antiszemita emlékiratai*. Ford. Szijj Ferenc. Budapest, Osiris – 2000, 1996. (Arany Közép Európa)

2 Kristijonas Donelaitis: *Évszakok*. Ford. Tandori Dezső. Budapest, Európa, 1970.

3 Ludvík Aškenazy: *Kutyaélet*. Bp., Európa, 1961.

a lektori jelentéseket – nagyon sok kelet-európai írónak én voltam az első magyar olvasója, például Bulgakov *Mester és Margaritáját* én adtam ki, mondhatom büszkén. Mert a *Moszkva* című folyóiratban olvastam, és felsikítottam a gyönyörűségtől, természetesen. Akkor ajánlottam az Európa Kiadónak, hogy adják ki. Úgy volt, hogy vagy a kiadó adta a könyvet, vagy te találtál valamit, és ha ismert a kiadó, akkor íratott veled lektori jelentést. Ha azt mondtad, hogy erről érdemes, és megbíztak benned, akkor írtak. Ha pozitív volt a jelentés, akkor írtak még valakivel; ha pozitív és negatív volt a két jelentés, akkor írtak egy harmadikat – ha pedig mindkettő pozitív volt, akkor a kiadói szerkesztők (vagy maga a kiadó) eldöntötte, hogy kiadja-e vagy sem. Bulgakovval úgy volt, hogy én elolvastam, és írtam egy hosszú (hat oldalas – emlékszem, mert ez ritkaság volt) lektori jelentést. Nagyon részletes elemzés volt, később aztán a *Világirodalmi Lexikon* Bulgakov címszavának és a Bulgakovról írott kritikámnak is az alapja lett. Ha már az ember megírta valamit, ne hagyja kárba veszni. No, elolvasták mások is, a kiadóban Gerencsér Zsigmond barátom volt a szovjet szekció vezetője, ő is és mindenki látta, hogy remekműről van szó. Beleírtam a lektori jelentésbe, hogy a kiadó helyében ehhez a kötethez nem írnék utószót, mert nem kellene a szerzőt feljelenteni. És tényleg utószó nélkül jelent meg a kötet. És ez bölcsen volt így, mert az ember tudta, hogyan mennek ezek a dolgok – hogy a szovjet követség beleszól a kiadó munkájába. (Később kiderült, hogy volt ott közvetlen ügynök is – Antal László, angolos, aki a végén igazgatóhelyettes volt Domokos alatt. Szőnyi Tamás könyvéből kiderült, hogy kezdetől fogva beépített ember volt, nemcsak az Európa Kiadóról, de mindenkiről jelentett.) Bulgakovot, mondom, ugyanúgy én olvastam elsőnek, mint Hrabalt és általában a kibontakozó új cseh irodalmat meg a lengyeleket is... Volt, ahol egyedül voltam, ilyen volt a cseh irodalom – a lengyeleknél nem, ott voltak kitűnő szakemberek, Kerényi Gráciától kezdve... amikor megnőtt, akkor Pályi Andris... De azért a '60-as években az ugyancsak kitűnő lengyel irodalmat főleg én propagáltam.

– Az igaz, hogy Bulgakov teljesebb formában jelent meg először magyarul, mint oroszul?

– Igen. A *Moszkva* című folyóiratban egészen véletlenül találtam meg. Az nem igaz, hogy minden orosz folyóiratot rendszeresen olvastam volna – kettőt igen: a *Novij Mirt* és az *Oktyabr*, az leningrádi volt. De ez a *Moszkvában* jelent meg, és erre Ludmilla Sargina barátnőnk és kolléganőnk hívta fel a figyelmemet. A *Moszkva* című folyóirat 1967-es évfolyamának 11. számában jelent meg az első része. Aztán kerestem a második részt a 12. számban, de nem volt semmi. Mert a szovjet elvtársak is *küzdöttek a problémával* – a befejező, második rész az 1968-as évfolyam első számában jelent csak meg. Világos volt, hogy ott közbeszóltak, és végül sikerült *elhárítani a problémát*. Azon az áron, hogy bizonyos részeket ki kellett hagyni, és amikor a magyar fordítás elkészült, ami Szöllőssy Klára munkája volt, addigra már be lehetett tenni a kihagyott részeket az olasz kiadás alapján. A kéziratot ugyanis kijuttatták Olaszországba, és az olaszoknál jelent meg először – persze, olaszul, de náluk volt a teljes szöveg. Azért nálunk sem jelent meg az egész – de több volt, mint az orosz szövegközlés. Mostanra már megjelent, de az is lehet, hogy csak a rendszer-váltás után. Ez csak egy példa akart lenni arra, hogy miket olvastam. Nemcsak ilyeneket persze, hanem például a Móra Kiadónak belorusz gyerekirodalmat; belorusz partizántörténeteket, ifjúsági regényeket; ami nekem jó volt, mert pénzért gyakoroltam a nyelvet, de hát kicsit rossz is volt, mert későbből visszatekintve – meg most is, ha visszagondolok – azért eltöprengek azon: jól használtam-e én az időmet. Hogy én voltam a világ legjobb szakértője, mondjuk, a 10-es, 20-as évek ukrán avantgárd költészetének; na jó, ez még csak istenes – de én voltam a világ legjobb szakértője a belorusz gyermekirodalomnak. Ez már kétes dicsőség.

– *Térjünk vissza Donelaitishoz.*

– Donelaitist nem volt nehéz megtalálni – a Béke-világtnácsnak volt egy listája azokról, akiket meg kell ünnepelni a kerek évszám miatt, és ezen rajta volt Donelaitis, meg is

ünnepezték; és persze aki litván kultúrával foglalkozik, az mindenképpen rábukkan, mert ő volt a legnagyobb litván költő, így tartják számon, és ez körülbelül igaz is. Aztán én írtam róla egy tanulmányt is, mégpedig abba a komparatista kötetbe, amelyet az Association Internationale de Littérature Comparée (AILC) hozott össze. Az AILC egyik központja akkor nálunk volt, mert Vajda György Mihálynak nagy szerepe volt a szervezetben; ez a társaság nagy, összefoglaló köteteket is kiadott a különféle világirodalmi korszakokról és iskolákról. A felvilágosodásról szóló kötet főszerkesztője Klaniczay Tibor volt, és abban írtam a felvilágosodás-kori balti irodalmakról, így Donelaitisról is. Úgy írtam róla – és ma is ezt tartom, szerintem így helyes –, hogy a 18. század legnagyobb kelet-európai költője. Nem volt ugyan nagy bőség, de nem tudok hozzá fogható mondani ebből a korból, egyet sem. Klaniczay később elolvasta Donelaitist, akkor már lefordította Tandori, és meg is erősítette, hogy valóban nagyszerű – egyébként azt is mesélte, hogy a bolgárok az én cikkem nyomán kezdtek utánaérdeklődni, hogy ki is ez a költő, és hogy lefordítaná-e valaki bolgárra, tehát komoly kelet-európai kulturális missziót is teljesítettem... (Egyébként máig nincs meg bolgárrul, ismertem az egy szem litván fordítójukat, de ő már meg is halt.)

Egyszóval akkor kezdtem alaposabban ismerkedni a litván kultúrával, már tudogattam litvánul, és mondtam Gerencsér Zsigának, hogy itt ez a Donelaitis, ajánlja a Béke-világtanács, meg az egész szocialista tábor elismeri, a litvánoknak elhiszik becsületszóra, hogy nagy költő, én elolvastam, tényleg ki kellene adni. Dezső, mondtam már, a legtöbbet és a legjobban fordította nekem a lengyel antológiába, ezért mondtam Zsigának, hogy itt ez az ifjú ember, próbáljuk meg, zseniális költő is. És lefordítottam nyersben, három-ezer sor 18. századi litván hexametert... Volt azért segítségem, egyrészt a szótár, másrészt az orosz, meg csehül is megvolt. Sőt Jehová asszony, a cseh fordító, irodalomtörténész is volt, és éppen akkoriban Vajda György Mihállyal ápolt közeli kapcsolatot. Tőle személyesen is kaphattam tanácsot a fordításhoz. Szóval Dezső átültette, és Margócsy István írt aztán Donelaitisról kitűnő tanulmányt, abba a Festschriftbe, amelyet az én 70. születésnapomra adtak ki. Különben a Donelaitis-emlékhelyen, Litvániában, fő helyen szerepel Dezső portréja, mint a költő magyar fordítója... egyébként ott lóg az én arcképem is.

Szerintem ezzel kezdődött Tandori műfordítói karrierje, ami egészen káprázatos. Dezső mindent fordított, és nagyszerűen – az együttműködésünk is megmaradt, én fordítottam a keze alá „nyersét”, a *Szovjet Irodalom* számára. Volt egy ilyen folyóirat, Király István volt a főszerkesztő, a valódi szerkesztők E. Fehér Pál és Wintermantel István voltak. (Ez utóbbi szemellenzős *komenistának* számított még abban az időben is. Érdekes módon 1990 után kiderült róla, hogy nagyon buzgó katolikus.) Ez elsősorban pénzkereset volt – úgy zajlott, hogy felhívtott engem Wintermantel vagy E. Fehér, hogy „Itt van ezer sor belorusz vers. Vállalod? Holnapra” – és persze vállaltam. Leültem, és gépbe diktáltam Ancinak. Az volt a vicc, hogy én gépelni csak 1995-ben tanultam meg, mert nem volt kifizetődő, hogy én gépeljek. Úgy érte meg, hogy mindent, még a lektori jelentéseket is diktáljam, nem volt érdemes megtanulni gépelni. Anci nemcsak két gyermekünket nevelte föl, vitte a háztartást, ami páratlan volt, minden nap isteni kaját főzött, ráadásul fordított ukránból meg oroszból, sokat és jól – hanem minden soromat ő gépelte. (Volt egy kivétel: a kandidátusi disszertációmát a szláv strukturalizmusról másnak diktáltam, a Rádióban találtam egy nagyon jó gépírónőt – azért az mégiscsak túlzás lett volna, hogy a feleségemet kínozzam ezekkel a *niegehört* nevekkal is.) Ennélfogva ő minden munkám első olvasója volt, és ez máig is megmaradt – ha fordítok, vagy bármit írok, akár elméleti cikket is, akkor ő a lektorom. Nem tudják róla, de nemcsak kitűnő háziasszony, hanem a legjobb stílusérzékű ember is, akivel valaha találkoztam. A mai napig, amit ő kijavít – és van mit javítani –, az úgy van. Ez volt a feleség dicsérete. – Egyszóval, amikor elvállaltam valami efféle fordítást, akkor azonnal felhívták Dezsőt, hogy másnap kapja majd az ezer

sor belorusz verset, és ő becsülettel le is fordította. Volt valamilyen szovjet nemzetiségi eposz, nem tudom hány ezer sor, ezt Anci fordította le neki oroszból – ezeket Dezső nem nagyon írta át, mert mi a túrónak. Rímeiket kellett hozzá csinálni, de volt, ahol azt sem kellett – itt például nem volt rá szükség; ez úgy is jelent meg a *Szovjet Irodalomban*, hogy fordította Bojtár Anna és Tandori Dezső, még talán meg is van valahol. Két részben közölték, olyan hosszú volt.

– De ez nem csak munkakapcsolat volt.

– Dehogyan. Ő fölöttem járt kettővel az egyetemre, az első versei az *Egyetemi Lapokban* jelentek meg, de valahogy elkerülte a figyelmemet; olvastam én is az *Egyetemi Lapokat*, ez mégis kimaradt. Az egyetemen nem is ismertük egymást. Mondom, 1967-ben, ezzel a lengyel antológiával kapcsolatban ismerkedtünk meg, amikor Kerényi Grácia elhozta a kötetét. Összebarátkozni azonnal összebarátkoztunk – akkor indult volna az *Eszmélet*, 1968-ban, és nemcsak, hogy én írtam az *Hommage*-ról az első tanulmányt, de magát Dezsőt is be akartam szervezni, nagyon naiv módon. Emlékszem, itt ültünk az ágyon, 1968 nyarán. Dezső fölött hoztunk, hogy megbeszéljem vele, az *Eszmélet* mit akar, és mondtam neki a süket dumát, amiben akkor talán még hittem... nem, nem talán, biztosan: hogy „megreformálni a szocializmust”, ilyeneket. Dezső meg olyan jó ember volt, hogy bólogatott, meg úgy csinált, mintha hinné, később jöttem rá, hogy milyen nevetséges lehettem... Udvartias volt. De hát még Havel is, még 1975-ben is szocialistának vallotta magát – pedig ő nem akarta a „létező szocializmust”, már csak a származása miatt sem; de hát akkoriban fiatalon mindenki szocialista volt, még Dezső is – ő ezt nem mondta magáról sohasem, de érezhető volt, hogy valamennyire baloldali, egy kicsit... Őt az ilyesmi nem foglalkoztatja, de azért volt egy kétrészes tanulmánya az *Új Írásban* Király István Ady-könyvéről, nem tartozik a munkássága legmaradandóbb részéhez – ott azért ennél még szörnyűbb dolgok vannak leírva... Csak hát oly módon, hogy nem nagyon lehet érteni, hálistennek.

– Sikerült rávenni, hogy részt vegyen?

– Igen, benne is lett volna. A legnagyobb vállalkozásunk az *Eszmélet* volt. '68-ban a Horgas Béla–Levendel Júlia házaspárnak eszébe jutott, hogy kellene indítani egy olyan folyóiratot, ami független, vagyis nem cenzúrázza senki. Abban az időben minden lapot előzetes cenzúrának vetettek alá, nemcsak a hivatal, de maguk a szerzők. Működött az emberben, hogy ha úgysem jelenhet meg, akkor le sem írom. Horgasék elmentek Aczél elvtárshoz, és valami ígélet-félet kaptak tőle, ez '68 tavaszán volt. De közbejött a sajnálatos '68 augusztus, amikor testvéri csapatainkkal együtt bevonultunk Csehszlovákiába, ennek ellenére Horgasék nagyon gyorsan összetrombitáltak három számot, és benne voltak mind a két székértáborból szerzők, mert mindenki jól voltak. Julinak a legfőbb irodalmi mentora Csoóri Sándor volt, aki jóformán gyerekkorától ismerte. A Belvárosi Kávéházba – ahol a '60-as évek elejétől összejöttek olyan írók, mint Konrád, Csoóri, Tornai Jóska, satöbbi – mint fiatal emberek, középiskolások jártak Horgas Béla is, Levendel Júlia is – ott ismerkedtek össze, mondhatni onnan házasodtak. '68-ban pedig ezeket a Belvárosi Kávéház-beli ismeretségeiket felhasználva meg újakat szerezve összehozták az *Eszmélet* gárdáját. Engem például teljesen váratlanul és ismeretlenül hívott fel Béla, lenne-e kedvem részt venni. Kérdeztem tőle, hogy miért engem hívott, hogy talált meg egyáltalán. Azt mondta, hogy olvasta a *Kritikában* 1965-ben megjelent cikkemet, *A groteszk a mai cseh irodalomban* címmel, ez a cikk elég nagy port vert fel egyébként, és lám, Horgas is emlékezett rá, és azt hitte, hogy valami komoly, öreg tudós vagyok. Így kezdődött az én szerepem, aztán én hoztam Nádaszt az *Eszmélet*-be. Őt ember volt a szűk szerkesztői bizottság, Horgas, Levendel, Nádas és én, Dániel Feri barátunk volt az ötödik. '68 szeptemberében tehát már három kész számot borjúbőrbe kötve – de tényleg! – vitt Béla Aczélnak, személyesen akarta átadni. Épp a Szalay utcai minisztérium páternoszterében találkoztak, át is adta, de akkor már bevonultunk, és Aczél valamilyen szemrehányással illette Bélát. Vala-

mi olyan megjegyzést tett, hogy hallja, hogy szervezkednek. Az történt ugyanis, hogy Gyurkó, aki szintén beletartozott ebbe a Belvárosi Kávéház-beli társaságba és az *Eszmélet*be is, ott volt a szerzők között, '68 augusztusában azt mondta, hogy aláírásgyűjtést kell szervezni a bevonulás ellen. Ezzel a rosszállással vette át Aczél a kéziratot, és csak később derült ki, hogy majdnem ezzel egyidőben Gyurkó írt egy levelet Kádárnak személyesen – erről minket elfelejtett tájékoztatni –, amelyben kifejtette, hogy teljesen megérti a pártot, és odaáll melléjük... És akkor lépett be a pártba. Ezek döbbenetes dolgok. No, elég az hozzá, hogy ment tovább az *Eszmélet* ügye, a bevonulástól függetlenül, és egészen 1971-ig még azt hittük, hogy lehet belőle énekes halott. De a Havel-tanulmányban megírtam (nem nagyon részletes történet, de azt Horgásnak és Levendelnek kellene megírnia), hogy nem az volt a helyzet, hogy '68 augusztusában mintha mindent elváltak volna, minden megszakadt volna. Olyannyira nem, hogy – ha jól emlékszem – 1969 elején még felkért a Külügyminisztérium, hogy nem vállalnám-e a prágai nagykövetségen a kulturális attasé posztját. Akkor ugyanis még, és '69-ben végig, az én barátaim voltak egész Csehszlovákiában (de főleg Csehországban) minden fontos kulturális állásban, de ők nem álltak szóba a magyar hivataloságokkal. Gondolkodási időt kértem, aztán mindkét részről elévült a dolog, soha többé nem tértünk vissza rá. Tehát, mondom, kint, Csehszlovákiában is csak '70-re „konszolidálták” (és likvidálták) az elvtársak mindazt, amit kellett – de itthon még rendeztünk egy *Eszmélet*-estet, a Kossuth Klubban, 1969 tavaszán, és a másodikat meghirdettük 1969 őszére. Örök egy gyönyörű, levelezőlap méretű meghívót is, a mottója ez volt: „Én túllépek e mai kocsmán” – ezen Aczél elvtárs állítólag őrvöngött, mert hogy miféle kocsmáról beszélnek ezek... Az előadók: Bojtár Endre, Csoóri Sándor és Konrád György. Ez a Fészek Klubba volt meghirdetve, de aznap lefűjták, úgy, hogy még odament a közönség, de rendőrök várták őket – lovasrendőrök közölték, hogy technikai okok miatt elmarad az est. '70-ben pedig úgy volt, hogy valami szegedi nyomda már nyomtatja is a lapot, úgy volt, hogy a Magvető adja ki, nem folyóiratként, hanem almanachként; Kardos elvtárs hitegetett bennünket, vagy őt is hitegették – mindenesetre még akkor is ment a meccs. '71 után aztán már világos volt, hogy ebből nem lesz semmi.

Tandorival tehát már csak az *Eszmélet* szervezése miatt is, de egyébként is nagyon közeli, baráti viszonyban voltunk. De hát Dezső már akkor is kezdett egészen sajátos, egyéni életet élni. Verebek még nem voltak, de koalák igen, és kártyabajnokság is volt. De akkor még sakkozás is volt. Nekem akkoriban elég gyakran jelentek meg fordításaim, meg olyan kötetek, amelyekhez utószót vagy előszót írtam, amelyeket válogattam, ilyesmi – és Dezső is akkor kezdte szakmányban önteni a könyveit; olyan játékot játszottunk, hogy dedikációkban folytatjuk le a sakkpartit. Amikor nekem jelent meg valamim, akkor én jöttem egy lépéssel, amikor neki, akkor ő. Aztán láttam, hogy nekem itt nem terem babér...

– *Annyival jobban játszott?*

– Nem, hanem a mennyiség... Ő sokkal többet dedikálhatott nekem, mint én neki... Két család volt, akikkel Dezsőék összejártak, az egyik volt a Vas István–Szántó Piroska házaspár, a másik mi voltunk. Amit nem úgy kell érteni, mint másoknál általában, hogy oda-telefonálunk, és megyünk, hanem egy évben két látogatás. Az első félévben mi megyünk egyszer hozzájuk, a másodikban ők jönnek... És így volt ez Vas Pistáékkal is. Egy évben kettő. És fél évre előre meg volt szabva, hogy mikor – körülbelül úgy, mint a *Svejk*ben, hogy a háború után hatkor a Kehelyben. Mindenki mással csak munkakapcsolatban volt Dezső, már akkor is iszonyatos mennyiséget termelt. Végtelenül kedves ember, végtelenül – de idézőjelben örült, abban az értelemben, hogy zseni. Ezt már akkor is lehetett tudni: hogy olyan szerencsében van részünk, hogy egy zsenivel találkoztunk. Most pedig már nem is lehet vele tartani a kapcsolatot. A 2000 estjére még eljött vendégnek... tündéri volt; de az régen volt. Korszakai vannak – volt, amikor telefonálni sem lehetett neki, bár akkor is volt valaki, akivel beszélgetett, a monográfusa, Doboss Gyula. Volt olyan idő-

szak, amikor a versei válogatása ügyében Margócsy István többször beszélt vele – és volt olyan is, hogy bárki fölhívhatta. De hogy éppen melyik korszakban van, azt senki nem tudhatta. Mostanában már csak inkább levelezünk. Én küldözgetem neki kinyomtatva vagy printelve azokat az írásokat, amelyek rá is vonatkoznak, vagy amelyek a közös ifjúságunkat érintik. Elküldtem neki a *Holmiból* a Stoll-írást, és olyan választ írt, hogy egészen, komolyan megghatódtam. És ilyen többször volt újabban: küldök neki valamit, és erre válaszol. A mostani versei között (bár nagyon sokat ír, most is, a 2000-nek is, de máshova is) rengeteg nagyszerű van: ezek 80%-a a magyar líra csúcsa. Volt olyan időszak, amikor kevés aranyrög volt a sok kavics között, de ez is hozzátartozik; egészen egyedül álló az, hogy ő az egész életét irodalomná tette. És persze nem volt az egész élete aranyból – így természetes, hogy ami papírra kerül belőle, az sincs aranyból, de az is a művésze része. Szerintem nincs még egy ilyen jelenség a világirodalomban sem. De hát ezt a világ nem fogja megtudni, mert lehetetlen lefordítani, még a prózáját is; pedig ott is fantasztikus remekművek vannak – de még a remekműveit sem tudja áttekinteni egy ember sem. A *Ne lőj üllő madárra* – ez regény – például abszolút csúcs, abszolút remekmű. A *Hétlakat* – szintén próza – ugyancsak nagyszerű, az egész szerkesztőség lelkesedett érte, páratlan. Csak lefordíthatatlan. Véletlenül találkoztam egy osztrák költővel, aki próbálta fordítani németre, és pontosan tudta, hogy zseni – de hát lefordítani ő sem tudta. És sokan tudják a nagyvilágban is, hogy zseni, de ezt nem lehet sem közvetíteni, pláne nem közhírré tenni.

Szóval Dezsővel a barátság nagyon közeli. Én mindig azt mondom, hogy nekem ugyan sok barátom van, de ezek között kevés a nagyon közeli. Nekem romantikus elképzelésem van az igazi barátságról, még a kamaszkoromból maradt – valahogyan úgy fogalmaznám meg, hogy a közeli barát az, aki ha éjfél után kettőkor vérezen beesek hozzá, akkor nem szól egy szót sem, csak megmutatja a fürdőszobában, hogy hol van a gázbojler. Elég sok ilyen barátom is van azért – van egy Svájcban élő barátom, akivel együtt voltunk kamaszok, meg ott van Nádas Péter, akivel volt, hogy egy évig nem is beszéltünk ugyan, mégis nagyon közeli barátom. Dezső is ilyen – volt, hogy öt évig nem találkoztunk, de tudtam – és ő is tudta –, hogy a barátság ugyanolyan marad.

Esterházy

– Esterházy belefér valamelyik rubrikába?

– Esterházy maga megírta, hogy *majdnem* barátok vagyunk – és ez nagyon pontos. Közeli barátom Ács Pali – és nagyon jó embereim, bizonyos értelemben barátaim, de nem igazi, közeli barátaim a 2000 szerkesztői; holott sokakkal közülük több mint húsz éve együtt csináljuk a lapot. Kivételesen szerencsésnek érzem magam, hogy ilyen sok barátom van, ha nem is mind közeli. Vajda György Mihály is afféle atyai barátom, majdnembarátom volt – ő figyelmeztetett, a legszörnyűbb az, hogy az idő múlásával az ember egyre több barátját veszíti el; nekem mázlim volt, mindenki megmaradt. És olyan sem nagyon volt, hogy jó barátságból bárkivel „kibarátkoztunk” volna. Visszatérve Esterházyra: vele úgy ismerkedtünk meg, hogy Nádas 1979 tavaszán azt mondja nekem: „most nálam van egy kézirat, én ugyan utálok a futballról szóló regényeket, de ez kitűnő”. Persze, hülyéskedett – ez volt a *Termelési-regény*. Nádas nagyon utálja a futballt, és főleg azt utálja, hogy én a futballt néztem, szenvedélyesen jártam meccsre, nagy drukker voltam, és amikor a tévében futball ment, csak azzal foglalkoztam, olyankor nem lehetett velem beszélni, minden másra fűtyültem. Nádas meg is írt egy ilyen esetet, amikor néztem egy meccset, ő szólott hozzám, és – írja – nyilván a mai napig nem tudom, hogy mit kérdezett ő akkor... Ezért fogalmazott így a *Termelési-regény*ről, hogy engem cukkoljon.

Akkor fölhívtam Esterházyt, és megkérdeztem, hogy elolvashatom-e. Nem teljesen ismeretlenül telefonáltam – az *ÉS*-ben megjelent egy rövid kis rész a regényből (másutt is, de én erre emlékszem), ami arról szólt, hogy az angol királynő tanítja légyfogásra fiát, a királyfit... Ezen meghaltam a röhögéstől, és láttam aláírva, hogy „Esterházy Péter”. Fogalmam sem volt, hogy ki ez; akkor Péternek már volt két kötete, de én nem olvastam, nem voltam magyar szakos, nem tartottam kötelességemnek, hogy figyelemmel kövessem a kortárs magyar irodalmat. Érdekes módon ennél fogva csak a jót olvastam el, az jutott el hozzám, és szerencsémre kimaradt a szemetje. Látom tehát, hogy „Esterházy Péter” – na, megint valamelyik zsidó hülyéskedik, mondom magamba’ – szóval, ilyen előzmény után hívtam fel (az akkor már tudtam, hogy létező) Esterházyt. Elolvastam a regényt, és segg-reültem. Akkor már létezett a Szövegmagyarázó Műhely nevű társaságunk az Intézetben, mi írtuk az új középiskolai irodalom tankönyveket. Azt mondtam tehát ezeknek az uraknak – vagyis nem nekik, hanem először is Bonyhai Gábornak –, hogy írjunk erről közös kritikát. Azt találtam ki, hogy én írok egy bevezetést, ennek a formája lektori jelentés volt, abban mester voltam, hiszen amúgy is ilyeneket ontottam százszámra a kiadók részére, és mindenki más írjon kritikát. Öten: Bonyhai, Szegedy-Maszák Mihály, Veres András, Horváth Iván meg csekélységem. Odaadtam a kéziratot, az ment volna körbe, de közben megjelent a könyv – így aztán volt, aki még kéziratban, volt, aki könyv formájában olvasta. Mindenkinek nagyon tetszett, de mire megjelent, addigra már meg kellett volna írni – ez egy emberen hiúsult meg, Bonyhain. Bonyhai húzta-halogatta, még mindig nem írta meg, még mindig nem írta meg... A végén azt mondja nekünk: én nem tudok erről írni... nem jut eszembe semmi. Képzeld el! Kiderült, hogy ez a nagyon okos ember nem tudott kritikát írni. Humora volt a Gábornak, meg értette is a könyvet – de nem jutott semmi az eszébe. Van ilyen. Nekem ugyan soha életemben nem volt efféle problémám, ha először nem jutott eszembe semmi, elkezdtem gondolkodni, és végül valami csak kikerekedett belőle – lehet, hogy hülyeség, de valamit kihoztam. De többektől hallottam már ilyesmit, van, aki erre nem képes: tetszik, oszt’ kész, mit írok róla? Gábornak ilyen volt az agyberendezése. Fantasztikus analitikus és kritikai érzéke volt, mindent szét tudott szedni apró darabokra, ízzé-porrá zúzott bármit, én ilyen hihetetlen éleselméjű elemző készséggel nem is találkoztam – de hiányzott belőle az, hogy *kitaláljon*. És ezt tudta is magáról. Minden igazán jó művében istenien szétszedte a dolgokat (a Thomas Mann- vagy a Celan-elemzésben), vagy van egy zseniális tanulmánya, az *Értéknyelv* című... Lemondtunk tehát Bonyhairól, és akkor Szörényi Lacit kértük meg, aki egészen káprázatos írást adott.

A probléma az volt, hogy hol jelentessük meg az írásokat. Először a *Valóság* jött szóba, én jóban voltam Sükösdékkal, ez akkor az egyik – ha nem a legjobb – folyóirat volt, liberális szellemű volt még 1979-ben is. ’68 előtt meg ez volt az egyetlen. Hosszas tanakodás után – amire volt idő, mert Bonyhaira várni kellett amúgy is – Sükösd végül azt mondta nekem, hogy nem merik megjelentetni. Akkor már olvasták a regényt, és a mi szövegeinket is a Bonyhaié kivételével. Végül odaadtuk a *Mozgó Világnak* (Szörényi Laciéval együtt, persze), meg is jelent, „Ötfokú ének” címmel, mindenki remek írást adott (emlékszem, Veres András volt a legkritikusabb, ő is kiváló kritikát írt), és óriási port vert fel, tényleg. Esterházy recepciójában nagyon komoly jelentősége volt – erről ma már igyekeznek elfeledkezni az új undokak. Kulcsár Szabó Ernő monográfiájában talán meg sem említ minket. Pár hónappal később Sükösd írt egy összefoglaló cikket az újabb magyar prózáról, és ott úgy hivatkozott erre – amit ők nem közöltek –, mint valami támpontra. Aztán Kenyeres Zoltánnak volt egy írása Esterházyról a *Kortársban*, aminek az első, novellisztikus részében leírja, hogy hogyan beszéltek rá – Bata Imre és én, kezdőbetűnkkel szerepelünk ott – az Intézetben, hogy Esterházyt el kell olvasni. Zoli nekem nagyon jó barátom volt abban az időben. Ez után lettem jóban Esterházyval – vele könnyű jóban lenni, mert tündéri ember, ráadásul társas lény, szóval azóta is – ahogyan írta – *majdnem* barátok vagyunk. A 60.

születésnapomra a 2000 kiadott egy kis füzetet, és abba Esterházy is írt; abból tudtam meg, hogy akár zokon is vehette volna, hogy ezen kívül – mármint az „Ötfokú ének” lektori jelentésén kívül – nem írtam a művészetéről. Sokáig minden művét odaadta nekem kéziratban, de az az igazság, hogy egyiket sem tartottam a *Termelési-regény*hez foghatónak. Ezt gondolom ma is. Aztán ez tisztázódott is közöttünk. Amikor odaadta nekem a *Bevezetés a szépirodalomba* vagy ezer oldalas kéziratát, az volt az utolsó, amit megkaptam... De ez számomra nem nagyon érdekes, ha nem akarok írni valamiről, vagy ha bírálni akarok, akkor ezt a legjobb barátommal is megteszem. Ahogyan Nádassal is; egyszer olyat mondtam neki – ráadásul nyersen, durván –, amivel megsértettem, annyira, hogy közel egy évig mosolyszűnet volt közöttünk, és azt sem tudtam, hogy miért. Aztán rájöttem, és helyreállt a kapcsolatunk – Nádas ezt is megírta. Én pedig most írtam meg, ebben a Nádasról szóló új szövegemben. Volt egy írása, a *Szerelem* című novellája 1971-ben, odaadta nekem, és én mondtam valami nagyon csúnyát róla – olyat, amit nem szabad mondani egy írónak, még ha nagyon közeli barátod, akkor sem. Otrombaság volt. Ebből megtanultam, hogy ilyet nem szabad csinálni. Esterházy Péternek meg az ezer oldalas kéziratból egy 6 oldalnyi részt dicsértem (az a címe, hogy „Isten tenyerén ülünk”) –, hogy az milyen pompás. Péter azt írja, hogy nem hiszi, hogy ezt bárkitől elviselte volna – hogy valaki 994 oldalról nem mond semmit, de 6 oldalt megdicsér... Tőlem mégis elviselte. Mindjárt abban a születésnap írásban vissza is lőtt – azt írja, hogy megküldtem neki a legújabb könyvem, a *Bevezetés a ballisztikába* címűt... Direkt így, rosszul adta meg a címet. Aztán azt írja, hogy felütötte a névmutatót, mert ebbe biztosan nem írtam őt bele – de ott volt, megtalálta a nevét, mert tényleg hivatkozom rá.

A 2000

– Mikor és hogyan találtátok ki, hogy megindítjátok a 2000-et?

B.E.: Nem egészen mi találtuk ki. Herner János, aki hallgatóm volt régen Szegeden, 1988 körül valahogy a HVG körül nyüzsgött, nem tudom, milyen minőségben, és a HVG (pontosabban Szauer Péter és Erényi Ágnes) azon töprengtek, hogy kellene valami irodalmi-kulturális lapot létrehozni a HVG fiiláljaként. Megbízták Jánost, hogy hozzon össze egy lehetséges szerkesztő bizottságot, és máig nem tudom, hogy a vakvéletlennek vagy János kiváló emberismeretének köszönhetően olyan emberek jöttek össze, akiknek a zöme ma is együtt van, és elképesztően jól működő társaság lett. Név szerint: Horváth Iván, Lengyel László, Margócsy István, Szilágyi Ákos, Török András és én – többen nem vagy alig ismertük egymást; voltak, akik ismerték egymást, de nem voltak különösebben jóban. Az egyik csoda az, hogy akiknek a szemléletét, irodalomról vallott nézeteit nem osztottam (ilyen volt Margócsy), azokkal is nagyon közeli kapcsolatba kerültem, és mások is így voltak ezzel. No, tehát 1988-tól kezdve rendszeresen találkoztunk, és kialakítottuk azt a struktúrát és azokat a szerkesztési elveket, amelyeknek megfelelően ma is dolgozunk. Egy darabig a HVG támogatt minket, aztán szép lassan elengedték a kezünket, és jött a Soros Alapítvány. Sorossal nagyon jó viszonyba kerültem, és noha már vagy tíz éve nem is találkoztunk, mondhatom, hogy máig jó barátom; a folyóirat-támogatás ötlete, ami azután nagy programmá vált, voltaképpen azzal kezdődött, hogy Soros támogatni kezdte a 2000-et és a *Holmit*. Egy ideje pedig – hát, eltűntek a támogató bankok és pénzemberek, a budapesti önkormányzat... Maradt az NKA, meg ahonnan sikerül valamicskét koldulnunk. Szerkesztőségi helyiségünk sincs.

– Hogyan változott a szerkesztőség összetétele?

– Herner János Szegedről nem tudott elég intenzíven részt venni a munkában, talán nem is nagyon ambicionálta – nagyon jóban vagyunk vele mindmáig, szeretettel és béké-

ben váltunk el; Lengyel Laci nem érezte eléggé a magáénak a lapot, vele kicsit rosztosabb hangulatban szakítottunk, de mára helyreállt a viszony. Horváth Ivánnal nagyon sokáig együtt voltunk, vele egyre több vitánk volt, olykor politikai is, a szerkesztésről is más elképzelései voltak. Török András egy ideig kulturális államtitkár-helyettes lett, Fodor Gábor alatt, akkor úgy döntött, hogy nem folytatja a szerkesztést, és aztán nem jött vissza. De éppen az ő révén rögtön az elején csatlakozott hozzánk Bari (Barabás András), akinél szeretetreméltóbb embert nem ismerek – úgy emlékszem, kipreparálta az első két számot olvasószerkesztői szempontból, és ő látszott a legalkalmasabbnak arra, hogy akkor ezt rendszeresen és „hivatalosan” csinálja. Aztán hamar jött Jani (Kovács János Mátvás), aki bécsi leveleket írt a lapba, de nagy örömmel fogadtuk be.

– *Az tudatos döntés volt, hogy kritika-rovat nem lesz?*

– Igen, határozottan, éspedig két okból. Először is, velünk egyidőben indult a BUKSZ (Budapesti Könyvszemle), ami az egész társadalomtudományi irodalom szemlélését tűzte ki célul, és nekünk fölösleges lett volna hasonlóra vállalkozni. Másrészt nem akartunk belemenni irodalmi háborúskodásba, márpedig a kritikai rovat ennek mindenképpen terépe lett volna. Távolságot akartunk tartani iskoláktól, csoportosulásoktól, a politikáról nem is szólva. Aztán egyszer Török azt javasolta, hogy Margócsy, aki hatalmas tudású, elkötelezett olvasott és jó ízlésű ember, írhatna mégis, legalább nagyritkán, egy-egy kritikát, amit a szerkesztőség kommentál. És – csodák csodája – Margócsy első szóra ráállt... Ebből lett a „Margináliák”-sorozat.

Švejk

– *És mi hiányzik még a készülő kötetből?*

– Még meg kell írnom egy Švejk-tanulmányt. A kedvenc könyvem. Nagyon nagy könyv. Most már nem gondolom, hogy ez az *egyetlen* könyv – közben lefordítottam Kondrotast –, de egyedülálló könyv, ami csak itt, a mi régióinkban íródhatott meg. Azt hisszük, hogy ezt világszerte ismerik, de ez csak a mi illúzióink, akik a német kultúra közvetítésével ismerjük a világ kultúráját. Most tudtam meg, hogy Franciaországban máig nincs teljes és jó fordítása a Švejknek, angolul valamikor a '70-es évekből van egy nem túl jó fordítás... Nem is értem, hogy amikor azt mondják, Joseph Hellerre milyen hatalmas hatással volt a Švejk, ezt honnan veszik, nincs benne az angol-amerikai irodalmi köztudatban.

Írtam én már a Švejkről, de csak egy nagyon rövid írást, a *100 híres regénybe*, először azt gondoltam, azt kibővíteném. De most már nagyobb szabásúnak látszik a dolog. Most már másképp látom az egész művet. Azt fenntartom, hogy ez a kelet-európai irodalom egyetlen olyan műve, ami világirodalmi ismertségű, vagyis aminek hatása volt a világirodalomra. A költőket nem számítom. Verset mindenki tud írni, de az nem számít külföldön. Tényleg. Azt mondják, Petőfit milyen nagyra becsülik. Igen, mert elesett a csatatéren. Szabadsághős. De fogalmuk sincs, hogy mit kell szeretni rajta. Ezek irodalomelméleti alapkérdések, erről is fogok majd írni egyszer – egy egész könyvet: hogy mi fontos egy nemzeti irodalom számára. Szerintem: a próza. Amikortól van egy nemzetnek prózairodalma, akkortól számít felnőttnek az az irodalom. A magyar irodalom most lett nagykorú – a hatvanas-hetvenes évektől kezdve, amikortól olyan prózairodalma lett, ami a világon egyedülálló. De komolyan, erről meg vagyok győződve. A próza összehasonlítható, megmérhető, mert fordítható. Drámát pedig még nehezebb fordítani, mint verset. Tehát a dráma sem számít szerintem. Hadd hozzak fel egy példát. Havelnek csak egyetlen darabja működik ma már, az *Audiencia* – le van fordítva, Varga Gyuri munkája. De több nincs. És nem azért, mert rossz lenne. Havelnek van egy önéletrajzi interjúköte-

te, '85-ben telefonbeszélgetéseket folytatott vele egy nyugaton élő cseh emigráns. Csodálatos könyv, becsületos, nem torzít semmit, az ellenzéki létről szól – ez fog fönny maradni Haveltól elsősorban. Ebben meséli el Havel, az *Audienciával* kapcsolatban, egy sörgyári élményét (egy darabig sörgyárban dolgozott). Megállította egy autóstopos, és az *Audienciából* idézett neki útközben – anélkül, hogy tudta volna, kivel beszél; máskor meg a falusi kocsmában a legények az *Audiencia* replikáit idézték a füle hallatára – és nem tudták, hogy a szerző ől ott... Mert hát mi marad meg a színdarabból? A nyelv. Márpedig ezt nem lehet lefordítani. Ahogyan Arany Shakespeare-fordításainak (vagy annak a szörnyű *Cyrano*-fordításnak) egyes fordulatai beépültek a köznyelvbe, a mindennapi nyelvhasználatba. Vagy a *Hyppolit, a lakáj* közmondásossá vált fordulatait hogyan lehetne lefordítani?

Szóval, azt gondolom most már, hogy a *Švejk* több, mint amit nagyon régen, talán 1969-ben írtam róla, hogy az átrázás művészetéről szólna – most már úgy látom, hogy a *Švejk* tragikus mű. Hogy a *Švejk* annak a tragikumáról is szól, hogy milyen az, hogy ezt tudjuk az életünkkel kezdeni, hogy legjobb esetben el tudunk éldegélni. Ezt akarom megírni. De ezt röviden el lehet intézni, meg már pedzegették mások is, mármint csehek.

A *Švejk* három fordításban van meg magyarul; ezek közül kettő majdnem, de nem egészen azonos. Először Karikás Frigyes fordította le 1930-ban, Párizsban, és álnéven jelent meg. Mert Karikás elvtárs kommunista volt, aki azért ment pártutasításra Párizsba, hogy az ott dolgozó 30-40 ezer franciaországi magyar munkást, aki mind kommunista, de legalábbis baloldali volt, segítsen megszervezni. A Párizsban élő Bölöni György és Angyalosi Pál (aki – így érnek össze a dolgok – Nádas Péter nagybátyja, mert a felesége, Angyalosi Magda, Nádas apjának a húga, Nádas Magda) pártfogásukba vették ezt a rendkívül rokonszenves Karikás nevű fiatalembert, aki megjárta az orosz frontot, ott lett bolsevik, akárcsak Hašek, aztán átment Kassára, ott, úgy látszik, megtanult csehül. 1930 körül Károlyi Mihály kapott váratlanul valami pénzt, és megbízta ezt a két elvtársát, Bölönit és Angyalosit, hogy adjanak ki magyar könyveket – a *Le Monde* magyar könyveit. A *Le Monde* Barbusse lapja volt, és vele nagyon jó viszonyban volt Károlyi. Meg is jelent négy magyar könyv, az egyik volt ezek közül a *Švejk*. Ez a két *hoch*-intelligens, művelt magyar kérte föl Karikást, hogy fordítsa le. Maga Angyalosi francia fordítást készített az első kötetből, 1930-ban, ami a hetvenes évekig az érvényes francia fordításnak számított – valószínűleg németből vagy az éppen készülő magyar változattól dolgozhatott. Karikás fordítása nem teljes, ahogyan persze maga a *Švejk* is csonka maradt, haláleset miatt... Karikást hazaszólította a párt, éppen elérte a Sallai-Fürst pert, őt is vád alá helyezték, és csak azért nem ítélték halálra, mert ő nem volt zsidó. Őt évet kapott, aztán '37-ben Moszkvában tették el láb alól. (Sokáig '40-re tették a halálát.) Karikás fordítása nagyon jó – zaftos, ismerte azt a nyelvet, amelyen Hašek írt, jobban, mint Réz Ádám, mert közvetlenebb élményei voltak. Azt a keveset, ami hiányzott még Karikás fordításából, úgy 30 oldalnyit, Goda Gábor fordította hozzá, aki 1945-ben kiadta a könyvet, persze Karikás neve alatt. Nem nagyon propagálták. Goda leírja azt a történetet, hogy sétált az utcán, és látta kiírva, hogy Athenaeum, és a vezetőt Goda ismerte. Felment, akkor jött vissza a munkaszolgálatból, nem volt állása, és megkérdezte, hogy nem volna-e neki valami munka. Dehogynem, mondta az igazgató, Hegedüs Géza volt az irodalmi vezető, de még nem jött vissza a fogságból, legyél te az. Így is történt, aztán később, amikor Hegedüs visszajött, Goda lett Budapest kulturális tanácsnoka, talán 1949-ig. Mindenesetre nem verték nagydobra, hogy megjelent a *Švejk* – Karikás Frigyes miatt. Mert hát mit mondhattak volna, hol van Karikás elvtárs?... Újra kellett tehát fordítani, Réz Ádám 1955-ben munkaverseny-felajánlasként (ez mindenütt szokás volt, még a kiadóban is) lefordította – én őt alig ismertem, soha nem beszéltem vele, de istenáldotta tehetség volt, és nagyszerű a fordítása, egészen kiváló. '56-ban jelent meg. A ko-

rábbi kiadások ma már megszerezhetetlenek, bibliofil ritkaságok – én valahogy mégis hozzájutottam a (két) Karikás-féle fordításhoz, és most életem legboldogabb periódusa kezdődik. Ugyanis kiteszem magam elé a négy kötetet (az eredetit, a Karikás- és a Réz-fordításokat), és mondatról mondatra újra- és összeolvasom őket. Nem tudom, mi fog ebből kisülni, kisül-e egyáltalán valami... de remélem, igen. És nekem nagy gyönyörűséget fog okozni.

KISFIÚ A SZOBÁBAN

A 2325-ös fogoly és a régi ház

Tandori Dezsőnek

2009. március 5-én ismerős nevet találtam egy paperback kötet fedelén a pesti ausztrál könyvesboltban, a Semmelweis utcában. A könyv Henry Fuseli tanítványának, Thomas Griffiths Wainewright festőnek életéről szól,¹ akit már gyerekkorom mélyéről ismertem, Oscar Wilde *Toll, ecset és mérég* című esszéjéből.² Még édesapám második vízivárosi lakásában olvastam, a Kapucinus (Farkasbíró) utcában, sőt, lehet, hogy már édesanyámnál, a Vérmező partján, a házban, ahol meghalt Babits Mihály. Ott volt életem első saját szobája. Mivel e Wilde-szöveg akkoriban az ifjú Flaubert-re³ emlékeztetett, s a körmondatok ritmusával együtt a főszereplőt is megjegyeztem, most egyből megvettem Wainewright életrajzát. Nézegettem, jegyzeteltem – elkészítettem szokásos, ceruzával írott tartalomjegyzékemet –, majd a könyvet eltettem a polcra.

Pár évvel korábban, Dickens életében utazva egy délután az *Urania Cottage* félelmetes és megható történetére leltem.⁴ Jó kis menhely volt ez London egy akkor még néptelen külvárosában, melyet a sztáríró egy mecénás segítségével börtönből szabadult tiniprostik számára alapított 1847-ben, hogy a hasznos háziasszonyi ismeretek és még hasznosabb állampolgári tulajdonságok tanulásával – értsd egymás feljelentésével – töltött másfél év után, a jó pontjaik átváltásával szerzett shillingekkel Ausztráliában új életet kezdjenek.

¹ Andrew Motion, *Wainewright the Poisoner, True confession of a charming and ingenious criminal*, Faber & Faber 2001. Szerzője, az 1952-ben született költő és életrajzíró 1999-ben Nagy-Britannia koszorús költője lett, *Poeta Laureatus*.

² Wilde Oszkár, *A szépség filozófiája*, fordította és bevezetéssel ellátta Hevesi Sándor, Révai-kiadás, 67–98.

³ Gustave Flaubert cicerói körmondatai – főként a *Tentation de Saint Antoine* és a *Salammbó* bűvös felsorolásai – korán megfertőztek, imádtam a Fő utcai lakás útvesztőjében betegen otthon maradni, és a koporsónyi, fonott utazóládák kilapult csipkeruhái, álarcosbáli selyemmaszkjai és aranybojtos tiszti díszkardjai között a homályban-időben-illatban egyetlen lépessel naponta a különös módon mindig ismerős múltba utazni. Még mielőtt a ronda gimnáziumba léptem volna, át kellett élnem-halnom első kedves antikváriumom megszűnését – 1970 körül a Corvin tér hátsó szegletéből eltűnt Lőrincz úr félhomályos könyvesboltja a kapucnis barátok kolostora mellől, ahol a mosolytalan, kékköpenyes bácsi a raktár porából sorra előhozta nekem a kinti világban akkoriban súlyosan betöltött írásokat, és némán magamra hagyott, hogy a könyvekkel teli ablakmélyedésben állva, a propálos ablaküvegen át a budai szódásmester szökökútjára csak néha, egy boldog felsőhajtásnyira kipillantva elmerüljek a régi mondatok bűvöletében, és örökre szívembe vésem a látszólag jelentéktelen szoba kopott színpadának hangulatát. A lehető legvalószínűbb éjjeli menedékhely volt a szobányi antikvárium gyerekkorom délutánjain, amikor az otthoni könyvek közé féltem hazamenni. Lelkesen faltam a tetszetős szövegek mérgező giccsét, így később, a gimnázium első osztályaiban érzékenyebb vevő voltam Joris Karl Huysmans könyveire is, különösen a kicsi, de annál vadabbul modoros *À rebours*-ra, melyet magyar nyelvre *A Különc* címen Kosztolányi Dezső fordított.

⁴ Jenny Hartley, *Charles Dickens and the House of fallen women*, Methuen 2009.

Elbűvölt a félelmetes lánymese, erről írtam-tanultam vagy negyedéven át. Dickens is elbűvölték a fájdalmas, kicsi sorsok, ellopta tehát magának mindegyiket, és egy nagy titkos könyvbe írta őket, mint Azrael. A lányoknak attól fogva életükről senkinek nem volt szabad beszélniük.⁵

Dickens nagyra tartotta és személyesen is ismerte a skót captain Alexander Maconochie-t, az ő egyik tanulmányából vette át a lánymenhelyén alkalmazott jutalmazó-büntető rendszert, a piros és fekete pontokat, melyeket Maconochie annak idején a Csendes-óceán közepén, Norfolk Island börtönszigetén próbálhatott ki négy-öt éven át – már amíg világvégi posztjáról is le nem váltották az örök birodalmi hivatalnokokat idegesítő filantróp kapitányt. Érdekelte e tengerész élete, úgyhogy ekkor Norfolk Islandre utaztam képzeletben, és az ausztráliai börtönsziget korbácsolási és pontozási rendszereinek összehasonlító elemzésén dolgoztam vagy negyedéven át⁶ – összemerítet az azonos bűnért régebben járó korbácsütéseket és az újabb rendszer büntetőpontjait, így a bűnök – mondjuk az engedetlenség, a sóhajtozás vagy a nevetés – közvetítésével az ütéseket pontokra számíthattam át.⁷

Teltek az évek, úgy éreztem, jó lenne részletesebben megismerni legalább egy régi ausztráliai száműzött történetét. Ekkor valamely égi seggberúgás hatására leemeltem a polcra Thomas Griffiths Wainewright félretett életét, és halvány ceruzajegyzeteim közt egyből Dickens és Maconochie kapitány nevére letem. Tehát már évekkel ezelőtt kijelöltem magamnak ezt az útvonalat, s ha nem írom meg a két röpdolgozatot, az Urania Cottage és a Norfolk Island-i korbácsolás történetét, akkor is eljutottam volna hozzájuk, ezen az úton.

Wainewrightot, a nagyvilági festő, író, kritikust ugyanis ausztráliai száműzetésre ítélték. Épp a londoni Newgate⁸ börtönben várt ítéletére, ahová Dickens, illusztrátora Hablot Browne („Phiz”), John Forster és a színész Macready⁹ különös, regényes figurákat nézegetni jártak. Így történhetett, hogy 1837. június 27-én a dandy Wainewrightot pillantották meg, mint azt Macready emlékiratai és Forster Dickens-életrajza¹⁰ írják. Dickens, aki egyetlen jó témát sem hagyott kiaknázatlanul, később írt is egy regényt Wainewrightról.¹¹ Előbb a tőle megszokott folytatásokban, egy folyóirat számaiban,¹² mint később Wilde, majd persze az egész kiadta könyvben is. E dolgotat finoman jellemzi William Carew

⁵ Az Urania Cottage-ról írott dolgozat a *Jelenkor* 2012. szeptemberi számában található.

⁶ John Clay, *Maconochie's Experiment*, John Murray Albemarle Street, London 2001.

⁷ Alexander Maconochie kapitány és a Norfolk Island-i fegyenctelep története a *Jelenkor* 2013. májusi számában olvasható.

⁸ A Newgate történetéről, jellegéről írtam pár világosító jegyzetet a *Jelenkor* 2006. július-augusztusi és 2011. szeptemberi számaiban közölt röpdolgozatokban is.

⁹ William Charles Macready (1793–1873), Dickens életre szóló barátja ünnepelt Shakespeare-színész volt, ráadásul pár éven át a Covent Garden színház igazgatója – sok egyéb teátrumok mellett tán legtöbbször épp abban az épületben lépett fel a régi világ leghíresebb bohóca, Joey Grimaldi, akinek életrajzát a kiadók felkérésére az ifjú Dickens dolgozta át eladhatónak ítélt formába – papája segítségével. (Szemtanúk szerint.)

¹⁰ John Forster, *The Life of Charles Dickens*. 3 vols. 1872-4. (A XIX. század közepétől Magyarországon sok esetben a brit könyvek meglepően hamar, sokszor az eredetivel egy időben kiadott németországi változatait használták, e könyvet is már 1872-ben kiadták: *The Life of Charles Dickens*. by John Forster. Copyright Edition. 6 vols. Leipzig Bernhad Tauchnitz 1872. – ezt használom én is.)

¹¹ Charles Dickens, *Hunted down: A Story. With Some Account of Thomas Griffiths Wainewright, The Poisoner*. [1870.] Az írás eredetileg a *The New York Ledger*ben jelent meg, 20, 27 Aug., 3 Sept. 1859; majd Dickens *All the Year Round* című folyóiratának lapjain, 4., 11. április 1860. (Cambridge *Bibliography of English Literature*, in four vols, ed. Cambridge, 1940. vol. III. 446. art.: *Charles Dickens*)

¹² A *The New York Ledger* neve újabb amerikai filmekben már szitokszóvá módosult – „Ja, a *Ledger* szerint” – jegyzik meg a finoman értelmiségi szereplők – „fúúj, az maga a fertő, a zsarolásig, lejáratiság elmenő bulvár legalja.”

Hazlitt, aki azt írja, Dickensnek 1000 fontot adott a lap, és tekintve a nagy summát, meg a lap jellegét, érthető, hogy ki kellett színeznie a száraz adatokat. Szerencsére azonban az ifjú Hazlitt is írt egy könyvet Wainewrightról,¹³ s az tényleg sokkal többet mond e rémes meséről. Wainewright ugyanis a szerző nagyapjának,¹⁴ a finom esszéista és festő William Hazlittnek barátja volt. Az unoka tehát nekilátott, és összegyűjtötte nagyapja barátjának régi lapokban megjelent írásait. Ez azonban egy egészen sajátos okból majdnem lehetetlen feladatnak bizonyult.

William Carew Hazlitt könyve két részből áll, a gondosan összegyűjtött, Wainewrightnak tulajdonított írásokból és egy hosszú, alapos életrajzból. Itt következő röpdolgozatot főként ezen alapul. Amint Hazlitt írásába pillantottam, és újraolvastam Wilde esszéjét is vele párhuzamosan, egyből meglátszott, nevezetes esszéje nagy részét Hazlittből tanulta a mester is.¹⁵

Wainewright anyai nagyapja, Ralph Griffiths Esq. LLD., fiatalon egy londoni könyvesboltban dolgozott, a könyves, kritikus Mr. Jacob Robinson alkalmazottja volt a Ludgate Streeten. Jó kis társalgóhelyek, szinte klubok voltak a könyvesboltok, ide például a még Dr. Johnson által is nagyon műveltnek nevezett színész antikvárius Thomas Davies járt sokat. A tulaj helyett azonban Griffiths-szel beszélgetett. Mindez 1742 körül esett, huszonnégy éves volt Mr. Griffiths, pár év múlva ő alapította meg London első kritikai lapját, a *Monthly Review*-t. Először a St. Paul's Churchyard-beli kis könyvesboltjában árulta, később a Paternoster Row-n, végül a Stranden, az első szám 1749 májusában jött ki – Goethe születésének évében. A *Monthly*-ről Dr. Johnson beszélgetett magával a királylyal is – különös interjú volt ez, hiszen III. György kérdezgette az írőfejedelem véleményeit erről-arról, például: – mostanában melyik a legjobb irodalmi újság a birodalomban, uram? Aztán, hogy melyik jobb, a *Monthly Review* vagy a *Critical Review*? – Felség, az előbbi alaposabb, de egyházellenes, a másik felületesebb, de kifinomultabbak véleményei¹⁶ – válaszolta bölcsen a doktor. A Tobias Smollett¹⁷ által szerkesztett (egyet-

---

¹³ *Essays and Criticism, by Thomas Griffiths Wainewright; now first collected with some account of the author by W. Carew Hazlitt.* London: Reeves & Turner, 196 Strand 1880. Wilde ezen 1880-ban megjelent könyv életrajzi bevezetőjéből írta esszéjét 1889-ben.

¹⁴ William Hazlitt a számomra legkedvesebb esszéista csapat beltagja volt Leigh Hunt és Charles Lamb mellett. Szerencsére magyarul is megjelent írásaikból egy remek kis válogatás: *Az angol postakocsi. Angol romantikus esszék.* Európa Könyvkiadó, Budapest, 1986.

¹⁵ Wilde esszéje 1889 januárjában látott napvilágot. Előéletem egyik legfontosabb dátuma ez az 1889, akkor született Eperjes városában Hannel Ilona pótnagymamám, tizenhat éves koromig a legtöbb dologra ő nevelt, a királyi tábla egykori bírójának vízivárosi könyvtárszobájában. A szürke és néptelen budai kisutcákon alkonyatkor lámpagyújtogatók jártak bent, a csipkefüggönyök mintás árnyékában rémmeséket hallgattam vagy a mennyezetig érő tölgyfa könyvespolcok félhomályba vesző magasába másztam spiritiszta szeánszok jegyzőkönyvei, táncoló asztalok, lélekfestmények és a fekete Wedgwood-vázapár között. Ilonka néni egy nagy olajképen is ott állt felettem egész gyerekkoromban – Pallas Athéné jelmezében, maszkisakkal ábrázolta őt a klaszszicista hangulatú festmény egy régi, felvidéki bálon. A nagy párizsi világkiállítás évében született, az Eiffel-toronnyal együtt.

¹⁶ Ld. James Boswell, *Life of Johnson*. Két alkalommal szerepel e királyinterjú a „Boswell”-ben, másodikra meglepő érzésünk támad: a doktor megjegyzi a *Monthly* szerkesztőségére hogy „deisták, azaz keresztények, de épp csak a legszükségesebb, minimális fokon”, majd ezek után úgy értékeli őket, hogy „a kettőből ez a szerkesztőség a pontosabb, ők legalább tényleg elolvassák a kritizált könyveket.” És mindezt az a Johnson mondta, aki Voltaire szerint „az utolsó ember, aki templomban térdepelt”.

¹⁷ Tobias Smollett, a tengerészkapitány regényíró volt a *Don Quijote* egyik angol fordítója, David Hume-mal együtt pedig az egyik alapvető, legalább száz évig legnépszerűbb angol történelemkönyvet írta.

len) rivális lap, a *Critical Review* persze elég sértő szavakkal leszólta a *Monthlyt*. A *Monthly* először alig vegetált, később viszont már egy vagyont hozott, évi 2000 fontot. Összehasonlításként, 300 font volt például egy a királytól kapott évjáradék összege – méltán nevezi hát ezt az ifjú Hazlitt *nábobhoz méltó* jövedelemnek. Griffiths elegánsan letelepedett *Turnham Green*ben, a *Linden House* nevezetű pompás házban, Josiah Wedgwood¹⁸ barátjának, társának, Bentley-nek¹⁹ közelében. Wedgwood egyből „szíve teljes melegével megszerette” őt, meg is hívta Burslembe²⁰. Ezt írja Hazlitt:

„Módomban állt személyesen is megismerni a *Linden House*-t *Turnham Green*ben, sok évvel ezelőtt, és ellátogattam oda még egyszer, mielőtt még lebontották, tizenkét hónappal ezelőtt. A *Camden House* és a *Bolton House* között állt, az út jobb kézre eső oldalán, ha Brentford felé haladsz, és bizonyosan megfelelően értékelté Faulkner, ki azt mondta róla, hogy »capital mansion«. A tágas kaputól a hallba vezető széles előtérén áthaladva, két-három lépcsőn fellépdelve különös érzés volt arra gondolnom, hogy éppen itt járt előttem Wedgwood²¹ és partnere Bentley, Goldsmith, és tán Doktor Johnson is.”

E lapalapító unokája, Thomas Griffiths Wainwright 1794 októberében született, és sosem láthatta legendásan művelt édesanyját, a híres Dr. Ralph Griffiths utolsó még élő lányát, mert a mama belehalt a szülésbe. Thomas éppen a Shelley-, Mary Shelley-, Byron-, Keats, Polidori-csapat, a forradalom gyermekeivel együtt született. Színre lépésükkel múlt ki az úgynevezett *Augustan age*, az aranykor, melyet a cambridge-i irodalomtörténet²² teljes egészében egy embernek adományozott, *Doktor Johnson kora* címen tárgyalta azt az évszázadot – *Ursus maior* ajándéku egy évszázadot kapott. Az utódok, az ifjú romantikusok eleve félelmetes kis csapat voltak, és végzetük is ehhez illett – közülük először egy öngyilkos, az önmagát saját maga által kotyvasztott méreggel megölő William Polidori távozott, akinek még szinte gyermekként írott edinburgh-i egyetemi szakdolgozata a lidércnyomást tárgyalta: *Meditatio Inauguralis de Oneirodynia*. Részben tán ezért ő lett Byron itáliai *társalkodónője*, utazó háziorvosa. E régi skót dolgozat témájára érdemes (lett volna- lenne) felfigyelni: Henry Fuseli²³ *Nightmare* című festményének egy-egy rézkarc változata

¹⁸ Josiah Wedgwood unokájáról, Thomasról azt írja hivatalos életrajza, hogy ő volt az első fotográfus. Ő és bátyja utaltak át évjáradékot egy darabig Samuel Taylor Coleridge számára. A Wedgwood cégnek William Blake is dolgozott, készített saját használatukra egy színes katalógust, valamint 185 figurát tervezett 18 tálra 1815-1816 között. (BLAKE, *Complete Writings with variant readings* edited by Geoffrey Keynes, Oxford University Press, 1979. ed. p.866. n2.)

¹⁹ Thomas Bentley (1731–1780) 1768-tól lett Josiah Wedgwood partnere, 1777-ben költözött *Turnham Green*be, ott is halt meg, 1780 telén, alig negyvenkilenc évesen. Benjamin Franklin barátja volt, és rendszeresen írt a *Monthly Review* hasábjain.

²⁰ E *Brick House* nevű épületet Burslembe Wedgwood 1762-től 1773-ig bérelte, ezután gyára számára megvásárolt egy földterületet, ahol munkásainak falut építtetett, melyet elnevezett *Etruriának*.

²¹ Az *Etruria Pottery Works* alapítójának, Josiah Wedgwoodnak unokáját vette nőül Charles Darwin: „1839 telén (jan. 29.) édesapám feleségül vette kuzinját, Emma Wedgwoodot. A ház, melyben az első pár év során éltek, egy közhelyszerű kis londoni épület volt az Upper Gower Street 12 szám alatt” – írta a tudós unokája, Francis Darwin. (*Charles Darwin, His Life Told in an Autobiographical Chapter and in a Selected Series of his Published Letters* [ed. by Francis Darwin] D. Appleton and Company 1892 – USA ed.)

²² *The Cambridge History of English Literature (...)* Volume X, *The Age of Johnson*, Cambridge: at the University Press 1913.

²³ Johann Heinrich Füssli Zürichben született, 1741-ben, festő édesapjának csodás baráti köre volt, többek között Gessner, Klopstock, Wieland és Winckelmann – Kazinczy korának szellemi bálvá-

ugyanis ott lógott később Thomas Mann és Freud dolgozószobájának falán is. (Vajon hová került ez a két lidércnyomás?)

A kis Thomas Wainwright egész életében viselte a Griffiths nevet is (névkabát), nagyapja – aki 1803 őszén halt meg, nyolcvanhárom évesen, miután 54 éven át szerkesztette a *Monthly Review*-t – egyebet nem is nagyon hagyott rá végrendeletében. Mivel a hétéves kisleány édesapja is meghalt, az árva nevelése anyai rokonságára maradt, a nagyapa halála után nagybátyja nevelte és taníttatta őt, így Thomas ettől fogva a legendás *Linden House* falai között élhetett vele, egy gyönyörű parkkal övezett és Anglia csodás szellemeitől látogatott kastély termeiben. Ahogy lassan felcseperedett, az otthoni házban európai szinten is elismert alakok vették körül – gyakori vendég volt náluk Henry Fuseli, Thomas Stothard²⁴, Richard Westall²⁵, Sir Thomas Lawrence és Flaxman – egyik-másik élő bálvány már akkoriban. Közéjük, abba a házba vágyott aztán vissza halálosan, a varázslók kertjébe, a visszahozhatatlan múltba. Ezért gyilkolt vadul, kegyetlenül. Hogy ha már testileg soha nem jelennek meg többé a régi szereplők, legalább a szellemes színpadra még egyszer beléphessen álmodni, a régi díszleteik közé. Ha nagyon erősen elképzeli őket, majd megjelennek. Újra elindul a film. A régi életünk. Pokolba hajszol az elérhetetlen múlt. Dickens kedvenc Andersen-meséje *A régi ház* volt.

Thomas másik meghatározó élménye is fiatal korából származott, tanára ugyanis távoli atyafia, a tudós Charles Burney²⁶ volt, az ország legjobb klasszika-filológusa. Az otthoni ház és e mester hatására a fiatal ember régész vagy filozófus akart lenni... úgyhogy a dragonyosok regimentjébe állt, egészen coleridge-esen. Ám a sorozó hivatalnokot lepénzelte, hogy elváltoztatva, *e* betű nélkül írják a lajstromba nevét. Suhanásnyira felrémlik a *vain* szó – a *hiú*.

„Kisleányként a legfinomabb irodalmi társaság vett körül – írja 1823 januárjában –, de akkori könnyed, lebegő hangulatomban mindebből édeskeveset tanultam. A csekély figyelem, melyre egyáltalán képes voltam, a festés felé, vagy legalább an-

---

nyai, a fiatal ember azonban egy pártfogójának tanácsára Londonba utazott, és beiratkozott Sir Joshua Reynolds festőakadémiájára. Ezután 1770-től Sir Thomas Coutts pénzén majdnem nyolc évet Itáliában töltött – „Michelangelóval evett, ivott, ébredt és aludt.” Angliába visszatérve Rousseau-tanulmányt írt, és Winckelmann-fordítást közölt, és szerelembe esett Mary Wollstonecrafttal. A Royal Academy 1780. évi nyári tárlatán kiállított képei nagy sikert arattak – köztük volt a *Nightmare* is. Fuseli befutott, akadémiai tag lett, professzor, és keresett festő. 1825-ben halt meg. 1868-ban 1 fontért adták el a *Lidércnyomást*.

²⁴ Thomas Stothard (1755–1834) kora jó nevű festőművésze volt, csakhogy többek közt a *Don Quijote*, a *Robinson Crusoe* és a *Gulliver* egyik illusztrátora is, és ez itt most összehasonlíthatatlanul fontosabb – hiszen képzeljük csak el egy ilyen vendég hatását egy kisleányra: kedvenc könyveink alakjait az ő képei alapján képzeljük el egész hátralévő életünkben.

²⁵ Az ezüst- és rézmetsző, akvarellista Richard Westall (1765–1836), Anglia egyik legnagyobb könyvillusztrátora akkoriban készítette rajzait Shakespeare és Milton műveire, később ezer egyéb között ő is illusztrálta a *Don Quijotét*. Festőbarátjával, Thomas Lawrence-szel (1769–1830) a kilencvenes évek elején még együtt érkezhettek Linden House-ba, hisz együtt laktak a Soho Square-en, csak a sarokház két bejárati ajtajára írták saját nevüket. Öregén Westall lett a kis Viktória hercegnő rajztanára, később világtalan nővérelével nyomorban, segélyeken élték.

²⁶ Charles Burney (1757–1817) Cambridge-ben tanult, de kicsapták, mert könyvet lopott. Nem lett öngyilkos, mint tervezte, de e seb egy életre elkísérte. Az egyetemet Aberdeenben végezte el, ezután éveken át szerkesztette a *London Magazine*-t, és negyedszázadon át tanított, Highgate-en, Chiswickben, végül Greenwich-ben. Itt felszentelték, majd a király egyik káplánja lett. Közben pár évig a *Monthly Review* kritikusa volt, sok görög szövegkiadás fűződik nevéhez, klasszikusok kiadásából álló 14 ezer kötetes könyvtárát halála után parlamenti támogatással a nemzet vásárolta meg 13 500 fontért, és a British Museumba került.

nak csodálatára vezetett, de új meg új benyomásoktól örökké elragadva ceruzámat hamarosan kardra cseréltem, és a katonák whisky-puncs szagú trágár ordítózása Michelangelót hamar a feledés ködébe temette előlem. Rövidesen azonban, jó szerencsémre, egynémely durva tréfa ebből az időgyilkolászásból is kiábrándított. A nagyvárosban henyélttem, és akkor az áldott Művészet még egyszer eljött árulójáért, értem. Kiégett, fakult érzéseimet hűs, friss virágzással új életre keltve tiszta és fenséges hatása kipurgálta belőlem a zavaros homályt. ...”

Könnyek mosták ki belőle a füstöt, sírt Wordsworth verssorai fölött, de hamarosan hypochondriába²⁷ esett, miből alig bírták kigyógyítani. Felépült, de annyira gyöngé maradt, hogy gyógyírként valami elfoglaltságot javasoltak neki, mely a figyelmét majd eltereli. 1820 januárjában épp indult a majdani legendás folyóirat, a *London Magazine*, és Mr. John Scott, a kiadó, mivel ismerte Wainwright művészetimádatát, megkérte őt, vetné már papírra némely kósza-zseniális gondolatait. Az újdonsült belletrista nehezen lendült az új hivatásba, de azért már a belépője sem lehetett jelentéktelen, egyből megszerette őt Charles Lamb és William Hazlitt. A kedvenceim. (Meg Kosztolányié, akkor pedig ez, a hálózatelmélet szerint, tényleg megint csak három szellemi kézfogás, és jöhet a cián-sztrichnin halálkeringő, welcome Palics – Wainwright már Csáth-tal csavarog).

Huszonöt-huszonhat éves lehetett a lábadozó, első munkái csak közreműködések voltak, például irodalmi zsebkönyvek lapjain. Az idő tájt Magyarországon is divatba jött az ilyesmi vállalkozás, előbb a szép (de akkorra már meglepően elavult) barokk rézmetszetekkel díszített *Hébe*,²⁸ az örök ifjúság, majd Kisfaludyék (ponyvásan illusztrált) *Auróra*²⁹ című folyóirata, a hajnal is az angol zsebkönyvekkel pont egy időben született – a szép-irodalom, különösen a poétika kezdett a betűtengerből kiválni, saját életre kelni.

Az ifjú Wainwright saját nevén egyetlen írást sem közölt élete lapjában, a *London Magazine*-ban, mindent fantasztikus álnevei mögé rejtett, e hármast énje – Mr. Egomet Bonmot, Mr. Janus Weathercock és Herr Cornelius Van Vinckbooms – pedig szófogadóan saját életre keltek, mint zsarnok atyák vágyaiban a szolgálai gyermek: egymásra hivatkoztak, sőt vitáztak a folyóirat képzeletbeli színpadán. Most a sok álnevű Fernando Pessoa

²⁷ Wainwright titokzatos betegségéről máig vitáznak, egyesek szerint *encephalitis lethargica* lehetett, *sleepy sickness*, akármilyen is volt, úgy vélik, agyát támadta meg, megpróbálják későbbi tetteinek okaként beállítani.

²⁸ A *Hébe* testvére 1822-ben Bécsben jelent meg *Zsebkönyv* címen, a *Hébe* 1823-tól 1826-ig élt, Kazinczy írásai mellett, jellemző, a széphalmi mesterhez illő módon sok fordítást is közölt, angol lapokból is. Igaz Sámuel hírlapíró, a Tisza család nevelője alapította és szerkesztette haláláig (maradjon csak e fogalmazás félreérthető, hiszen teremtőjével halt *Hébe* is). A szerkesztő úr Tokaj-hegyalján, Erdőbényén született, atyáim földije volt. Romantikus, irodalmár-szegénységben tengődött Bécsben, de kitarzott külföldön, mikor pedig élete első komoly hivatalába, a Debreceni Egyetem újonnan alapított magyar literaturai tanszékébe hívták, már nem bírt hazautazni, mert a magyar européer ekkorra megbetegedett, és ott az idegenben meghalt 39 évesen.

²⁹ Kisfaludy Károly Pest szívében szerkesztett *Auróra*ja a birodalom szívében, Bécsben szerkesztett *Hébe* testvére volt, ezt a kis irodalmi zsebkönyvet is 1822-ben adta ki először Kazinczy kiadója, Trattner (1821 telén, 1822 dátummal), lapjain indult az ifjú Vörösmarty csapata. Máig megvan a Trattnernek egykori kiadóhivatalának és nyomdájának épülete a Petőfi Sándor és Városház utcák között, itt néhol még mindig ugyanazon a fakockás járdán lépkedhetünk, amin Kazinczy Ferenc és Vörösmarty Mihály. Ilyen öklömnyi fakockák Pesten tán már csak egy helyen, Ybl Miklós lakóházában, az Astoria mellett található, ennek reneszánsz udvara meg a Múzeum körútról a Magyar utcára vezet át. Hazautamon a Napház felé naponta elhaladok e régi zsebkönyv emléktáblája előtt, az ablakokból zene szól a mesebelien szegény Aurora utcán, hegedülni tanulnak a cigánygyerekek – semmi nem véletlen, az Aurora borealis és az Aurora australis a napszél hatására születik.

tűnik fel, már bronz a teste, és egyetlen, kubista testben csücsül szegény a lisszaboni Chiado negyedben, a szecessziós *Brasileira* kávéház előtt. Egy jellemző példa londoni őstől: „*Sentimentalities on the Fine Arts, by Janus Weathercock, Esq. No. 1. (To be continued when he is on the humour)*” – mondjuk: *Nyafogások a szépművészetek tárgyában, Szélkakas Jánus úr (kakas)tollából, melyeket folytatni is fog, ha kedve tartja*. Mindez semmi, érjei nyomtatásban kritizálták egymást, például (a főszerkesztőhöz): „– Tisztelt Uram, ki a bűdös franc az a *Mr. Stinking Brooms?*”³⁰ Tetszik az ifjabb Hazlitt isten-írói játszadozása-keringőzése is: „ezen a *trinity*n belül volt egyfajta *unity*.” Még szebb: maga a kiadó egy Weathercock-íráshoz fűzött jegyzetében élesen elutasított „minden, bármely szerzőnk esetleges *tripli-citását* illető sértő feltételezést”. Ez is *mock*-isteni.

Az emberek zöme több alteregóval bír, több fellépő ruhát használ különféle alkalmakra, ráadásul mindezt lidéres ügyességgel teszi. A legtöbben hihetetlen mértékben ügyesebb színészek, mint ál munkban gondolnánk, a körüti villamoson kiválóan lehetne a Macbeth véres szerepeit osztani. Csak egy nem apró különbség van: ők egyetlen név alatt, annak fedezékében sokarcúak, azaz nem nyílt sisakkal álneveket hordanak, hanem hamis szíveket viselnek láthatatlanul. Ezt természetesen Wilde is kiszúrta: „Az álarc mindig többet mond, mint maga az arc. E maszkok elmélyítették egyéniségét.”³¹

Ekkoriban, harminc felé, Wainwright királyhoz méltó gyémántgyűrűket hordott nagy fehér kezein, melltűje antik káma volt, sápadt citromsín kecskebőr kesztyűket viselt, hosszú, hullámos fekete haja volt és gondosan ápolat bajusza, lakásában pedig ott állt *Auróra* – Michelangelo agyagvázlata. A sápadt citromsárga szattyánkesztyűkről Lord Byron is lelkesen írt naplójában – csak a szövegből kihúzta a tulajdonos nevét. Látásból biztosan ismerték egymást, hiszen az ifjú Wainwright ott volt Phillips műtermében, mikor Byron híres arcképe készült – sőt, párhuzamosan, egy másik állványon ő is festhett a költőről egy portrét. Nem valami amatőr ügyek voltak ezek, 1821-től 1825-ig folyamatosan kiállított az Akadémia éves nyári tárlatain is, William Blake egy tanítványának beszámolója szerint³² pedig az idős mester megállt egyik képe előtt, felmutatott a magasba, egészen a mennyezet közelébe akasztott képre, és „igen kiváló”-nak nevezte azt. Egyszerű, fekete kabátban állt a kép előtt, széles peremű, ha nem is kvékeres mértékben, de elég széles peremű kalapban – Istenem, írta később a tanítvány, ahogy körülnéztem a teremben nyüzsgő, zshivajgó közönségen – fogalmuk sincs, ki áll itt közöttük. Az öregembert ekkorra már a barátai tartották el, heti két-három fontot kapott élelemre. A fiatal Wainwright ellátogatott hozzá, s a *Songs of Innocence* és a *Songs of Experience* egyik legszebb példányát megvásárolta tőle. Neki volt fogalma.

Pár év a csúcson, a régenskori világváros irodalmi színpadán egy dandy elegáns jelmezeiben, és 1823–24-re az addigra már házas Wainwrightnak váltót kell hamisítania, hogy képes legyen fedezni a fényes életet. Ekkor, 1828-ban Linden House örököse, George Edward Griffiths meghívta a fiatal házaspárt, lakjanak vele a házban. 1829-ben e nagybácsi hirtelen meghalt, és Linden House Wainwright tulajdona lett. Csakhogy a ház fenntartása messze nagyobb jövedelmet igényelt, mint amennyivel az örökös rendelkezett. Erre, még 1829-ben, egy ijesztő hányásroham után gyorsan és váratlanul meghalt idős anyósa is. 1830 decemberében a családnak a súlyos zálogokkal terhelt palotából a Regent Streetre nyíló Conduit Streetre kellett költöznie, egy szabóműhely fölé. Csakhogy jelzáló terhelté bútoraikat is. London belvárosában laktak most, hát esténként legalább

³⁰ Mondjuk: *búzló partois*...

³¹ Wilde, i. m., 70.

³² Samuel Palmer, az 1820 körül szintén rendszeresen kiállító tájképfestő jegyezte meg a jelenetet (Arthur Symons, *William Blake*, Jonathan Cape Thirty Bedford Square London, 1940 ed. 207.)

kényelmesen elsetélhettek a színházba, kocsira sem kellett költeniük. Egy nap, december 13-án, Wainewright velük élő fiatal sógornőjének átfázott a lába, mert elegáns, vékony talpú cipőt vett fel az alkalomra, csak hogy estére eleredt az eső. Hazamentek, megvacsoráltak – osztrigát néhány palack ale kíséretében –, úgy tűnt, Helén megfázhatott, feje hasogatott, látászavarai voltak, pulzusát a kiérkezett orvos rémisztően gyorsnak találta, hamar ágyba bújít hát a vacsora után. 18-án szombaton, 19-én vasárnap azonban semmi nem enyhült meg fejfájásai, sőt súlyos, heves hányásrohamai is voltak, 20-án hétfő reggelre pedig már delíriumos lázálmai – egy kisfiút látott a szobájában. Pár nap múlva meghalt. A halottkém vizsgálatai nem mutattak szokatlan elváltozást, de bizonyos körülmények elég baljósan egybeestek. Helén ugyanis alig egy héttel előbb végrendeletet írt nagy sebesen, és minden vagyonát nővéreére hagyta. De miféle vagyont, hiszen az Abercrombie lányok szegények voltak? Nos, az év folyamán, 1830 márciusa és októbere között nővére és sógora összesen 16 ezer fontnyi életbiztosítást kötöttek részére öt különféle biztosítótársaságnál két-három év időtartamra. Halála után azonban a biztosítók egyeztettek, és egyikük sem volt hajlandó egy fontot se fizetni. Ekkor Wainewright beperelte őket, ügyvédje, Atkinson pedig biztosítékul Linden House tulajdonjogát is megkapta, többek között. Veszítettek, 3400 fontért elárverezték Linden House-t, de Wainewright 1831 októberében már Franciaországba hajózott, és ott lappangott máig fel nem derített körülmények között öt és fél éven át. Egyesek szerint lehet, hogy álruhában néha hazautazott, és barátainál rejtőzködött. Angliában terjedtek az ijesztő rémhírek a monster egoistáról, a külvárosi önjelölt arisztokrataról és gyilkos sztrichnin-mérgezéseiről – melyekre bizonyítékot soha egyetlen bíróság sem talált. Egy ismerőse írta:

„Nyomorban, kölcsönökből tengette életét, egyszer fantasztikus stílusú levelet írt pár fontnyi kölcsönért, ebben az állt, hogy egyetlen valamirevaló ingét kellett zálogba vetnie, hogy postázni tudja levelét. Úgy emlékszem, Párizsból és Calais-ből is küldözött ilyesmi leveleket ismerőseinek, ezeket alkalmanként én kézbesítettem, nem sok eredménnyel.”³³ Közben a Bank of England vizsgálatai egy régebbi aláírás hamisítására is fény derítettek, két detektívet küldtek utána Boulogne-ba, de ezek nélküle tértek haza, még nem volt kiadási egyezmény a két ország között.

Mikor aztán 1837 májusában meggondolatlanul hazatért, valaki felismerte, amint kilesett egy függöny mögül, s a londoni utcán elfogták a detektívek. A *Morning Advertiser* 1837. június 12-i száma beszámolt elfogásáról. Nem gyilkosságért állították azonban az Old Bailey (Central Criminal Court) ítélszéke elé 1837. július 5-e reggelén – azért fellátogatás járt volna –, csak hamisítás volt a vád, azt tudták bizonyítani. Így is Van Diemen's Landre száműzték életfogytiglan, a visszatérés reménye nélkül. A londoni társaság hamar elfordult tőle, amit eddig imádtak és dicsértek írásaiban, azt most üres modorosságnak nevezték és kicsinyelték, Londonban festett képei is elkallódtak, tán egy sem maradt. Nehezen azonosíthatóak – egyiket sem írta alá. Az író, festő csodálatos porcelánjait, nyomatait – egy élet gyűjteményeit – kiárusították, felesége és kisfia Amerikába emigráltak, soha többé nem látta őket. Az Eagle biztosítótársaság egyik ügynöke szemfülesen összeszedte a szökevény Franciaországból írott leveleit, és eljuttatta őket Edward Bulwer-Lytton regényíróknak mint a *Lucretia* című regény remek alapanyagát.

A fegyencet először egy a Temzén kikötött börtönhajóra vitték, majd háromszáz másik száműzöttel együtt 1837. július 29-én a *Susan* nevű 572 tonnás börtönhajóra szállt Portsmouth-ban, és az év november 21-én megérkezett Tasmánia legdélebbi nagyvárosába. Másnap reggel a börtönhatóság elé állt, ahol felvették személyes adatait, és számot kapott:

---

³³ Motion, i. m., 189.

„2325 Wainewright Griffiths Thos.

Central Criminal Court (Old Bailey) 3rd July 1837

Transported on ship *Susan* 21 Nov. 1837. Life.

Transported for Forgery, Gaol report not Known, Hulk report Good, Married 1 Child, Stated this offence, Forging a power of Attorney in order that the money which was left to my Wife might come to me. Married one child. Wife Eliza. I have been separated from her for some years.”

„Trade: Painter; Height 5-5,5 ; Age: 43; Complexion: Pale; Head: Oval; Hair: Brown; Whiskers: Brown; Visage: Oval; Forehead: High; Eyebrows: Brown; Eyes: Grey; Nose: Long; Mouth: Large; Chin: Long; Remarks: None.”

Ekkor, miután a gyarmati segédfelcser kivizsgálta és egészségesnek találta, meghatározta a büntetése letöltésének pontos körülményeit. 1838-ig egy Campbell Street-i barakkban aludt, napközben pedig rabláncra fűzve egy közeli útépítésen dolgozott. Egy ilyen csapat 30-50 emberből állt, a Susanon érkezett rabok közül csak 23-at vezényeltek útépítésre, a festő volt az egyetlen, aki még sosem végzett nehéz fizikai munkát. Hogy a csudába kapta az egyik legkeményebb büntetést egymaga? Vélhetően a szakismeretét illető kérdésre adott válasza dühítette fel a gyarmati hivatalnokokat, ugyanis ő a keskeny rubrikákból messze kilógó sorokban a következő megjegyzéseket fűzte az örök által bejegyzett „Irodista” szó után: „Ért görögül és latinul, gyakorlott az újságírásban, képek és irások elsőrangú festője.”(!) E kartertekből az is látható, hogy a börtönhivatalnok a *chiswick* szó leírásával nem boldogult.

Később enyhült a szigor, a túlképzett fegyenc már a Gyarmati Kórházban dolgozhatott, ez a sárga homokkőből épült ház 1820-ra készült el, külön konyhája és hullaháza volt. A festő itt először még fizetés nélkül dolgozott, munkájáért a napi betevő falat és a legszükségesebb orvosi ellátás járt összesen, később már volt úgy, hogy napi 6 pennyt is kapott. Jól viselte magát, az egyik orvos szerint annyira, hogy alkalmilag az előljáróknak kémkedett. Egy másik orvos, a fiatal Dr. Robert Kennedy Nuttall viszont nyilván szerette, ezért bátorította őt: „– Szedd össze magad, öregem, hiszen tudsz festeni, az majd erőt ad neked, és életben fog tartani.” Csodás gyűjtemény maradt a Nuttall családra, miután ópiumtól barnult fogakkal meghalt a festő fegyenc. Furcsa dolgokat suttogtak róla:

„– Ma behoztak egy nyilvánvalóan haldokló elítéltet, ő (TGW), amint meglátta a férfi arcán a végzetes jeleket, macskaszerű léptekkel az ágya mellé osont, és a haldokló fölébe sziszegett: »– Hulla vagy. Lelked a Pokolra kerül huszonnégy órán belül, és míg felboncollak, a karom eddig fog a testedben vájni« – ekkor megérintette könyökét.”³⁴

Nuttall doktor később visszaidézett egy jellemző esetet abból az időből, amikor fegyenc barátja már megfogadta a tanácsát, és ismét festeni kezdett. Valami ilyesmit mesélt az öreg orvos:

„– Az állványa közelébe léptem, és hangtalanul, moccanatlanul figyeltem, ahogy fest. Nagyon szerettem festés közben nézni őt, ez valahogy megnyugtatót, elterelte a rabkórház napi rémségeiről a figyelmemet. Hallgattam, nem akartam munkájában megzavarni. De ő ekkor felém fordult, és megkérdezte véleményemet. Szabadkoztam, hogy nem vagyok hozzáértő, de ő csak erősködött, mi a véleményem a képről, nem látok-e valami hibát? – Hát, kezdtem bátortalanul, mert végképp

---

³⁴ Motion, i. m., 247.

nem akartam megbántani, nagyon szép, finom munka, minden tökéletes, de a nő nyaka... mintha... kicsit... túl hosszú volna. – Ekkor Wainewright egy félelmetesen gyors mozdulattal valami festékbe mártotta az ecsetét, és olyan gyorsan, hogy szinte követni sem tudtam a mozdulatát, egyetlen hatalmas lendülettel a nő nyakára festett egy fekete csíkot, hihetetlen volt, de ezzel az egyetlen gesztussal egy tökéletes bársonyszalagot varázsolt oda. A hiba kiküszöbölve, a szalag gyönyörű... csak a mozdulat... az nagyon megmaradt bennem... a késvágásszerű lendület... az valahogy dermesztően félelmetes volt.”³⁵

A távoli Hobart Townban³⁶ tehát végül már lényegében nyugodtan éldegélt a fogoly, az arcképfestő előhalott. Mára ötvenhárom személyt azonosítottak mint modelljeit, csupa módos polgárokat. A lapos kisvároska elismert festője lett. 1844. április 18-án mégis eleget, és kérelmet írt szabadulására. Szinte csak ez a folyamodvány maradt meg az életéből, az is csak a hivatal dokumentumai között, más alig – a száműzetésben festett képei, vagy ötven darab, mind szétszóródott, feledésbe merült a festő halála után, naplója elveszett, levelezéséből alig egy maroknyi maradt, ő maga pedig szép lassan a rossz megtestesítőjévé vált, maga a földi gonosz, a tasmán ördög. Aztán sorban megszülettek róla a ponyvahangulatú rémes regények. A század vége felé Dickens, Edward Bulwer Lytton és végül Oscar Wilde írásainak hőse, a cinikus gyilkos már tökéletesen eltüntette a palimpszeszt alsó rétegeit, felülírta a valaha élt ember igazi életét.

1847-ben Londonba érkezett a már világhírű író, Hans Christian Andersen – *a dán*. Ez volt első látogatása a metropolisban, ünnepelték a szalonok, megnézhetette litografált és rézbemetszett arcképeit a könyvesboltok kirakataiban, kétszer is vendégségbe hívta az uralkodói család. Nem ment el egyik királyi palotába sem. Inkább Dickens barátságára vágyott, találkozott is, és valóban közel kerültek egymáshoz. Andersen hajója után a partról egy magányos alak integetett, ő, Charles Dickens volt az utolsó, akit Andersen a parton látott, az utolsó alak, aki Angliából integetett neki. Abban az esztendőben halt meg a kerek világ végén, Ausztráliában Dickens egyik regényhőse. Alig ötvenkét éves volt a 2325-ös. Thomas Griffiths Wainewright, Mr. Egomet Bonmot, Mr. Janus Weathercock és Herr Cornelius Van Vinckbooms utolsó alteregója. Mára minden komolyabb ausztráliai galéria falán ott függnek a képei, önálló kiállítása azonban nem volt még soha.³⁷

(Napház, 2013. július 7. – Palicsfürdő, Homokvár, 2013. szeptember)

---

³⁵ E történetet a doktor bácsi később a fiának mesélte el, hiszen a *Lothaire of Bourgogne Discovers the Amour of His Wife with the High Constable* című kép lakásuk falán függött, és a hölgy nyakán ott volt a szalag.

³⁶ Hobart Townt 1803-ban alapították, harminc esztendő múlva, Wainewright odaérkezésekor nagyjából tizennégyezer lakója volt a Wellington-hegy lábánál fekvő településnek. Charles Darwin is írt róla, miután 1836 januárjában a *Beagle* fedélzetén odalátogatott.

³⁷ A művek összegyűjtését nehezíti a tény – írja Motion –, hogy a festő sosem írta alá képeit – Londonban, fiatalkorában még úgy érezhette, ez úriemberhez méltatlan dolog, később meg már talán meggyűlölte összes addigi neveit, azt meg mégsem írhatta alájuk, hogy 2325.

AZ EL NEM KÜLDÖTT LEVÉL

Kardos Andrásnak a 60.-ra

„Die Poesie ist die Aussicht aus dem
Krankenzimmer des Lebens.“

Jean Paul – Lebensbeschreibung

Amikor Kardos András a *Kritikus apák* című könyvet összeállította, és ennek a maga aktualitásában tematizálandó kérdésnek utána járt, világosan kiderült, hogy olyan helyre esett a pillantása, ami nemcsak *esztétikai*, hanem *társadalomtörténeti* szempontból is meghatározó volt. A történeti változások által kiváltott *kritikai*, sőt *inkább kritikus* pozíció döntő a tárgyalt művekben, vagy éppen ennek elmaradása a mű jelentőségét csorbítja.

A választás szinte *magától értetődő és kézenfekvő* volt, mégsem jutott másnak eszébe, hogy az APA felől koncipiált regényeket így egyszerre sorra vegye, amit nem úgy kell érteni, hogy az apáról íródtak a regények, hanem úgy, hogy az apa-figura körül képződött a regények struktúrája, az apa volt az anyaga a műveknek akkor is, ha maga az apa távol van, vagy csak emlékként, megidézettként játszik szerepet a műben. „A fiú számára az apa akkor is halott, ha nem az...”¹ Ez a figyelemre méltó meglátás az olvasatot egyszer és mindenkorra eltávolítja attól az *egyirányú* megközelítéstől, hogy az apa figuráján keresztül a mű mintegy a történeti anyagra enged rálátni, és a fiú *kritikai* ítéletét fogalmazza meg a tévelygő vagy inkább a történelem átláthatatlan sűrűjében eltévedt apa/apák felett. A történeti létezés nem az apa/apák kiváltsága. A történeti-irodalmi anyag éppen ebben az *apához való viszonyban* képződik. A regényeket, még ha játékba hozták is a történeti/biografikus anyagot, akkor sem lehet pusztán mint valami kordiagnosztikai jelenséget kezelni. Ezek a művek, jóllehet, mint említettük, látszólag a *történeti változás* hívta életre őket, kikényszerítik a szembenézést az apákkal, akiknek biográfiája, pszeudobiográfiája, heterobiográfiája stb. történeti módon íródik ezekben a művekben. Vagyis nem autobiográfiáról van szó pusztán, hanem olyan művekről, amelyekben az apa alakja a szövegben *megképzett*. Az apa mint (történeti) szöveg persze annak a *viszonynak* minden nehézségét is magával hozza, ami a regényt életre hívta, hiszen aki a szövegben születik, a műben válik azzá, aki, és a mű teszi ilyenné, azaz ebben a viszonyban képződik meg. „Az apa megértésének vágya, az apa-regény nem más, mint *saját apjához való viszonyának kikérdezése*.”²

Georg Misch, aki talán első nagy hatású elméletírója volt a *biografikus* művek elemzésének, úgy fogalmazott, hogy míg az *autobiográfia* esetén a saját életút tényeinek ismeretében születik a mű, addig a *heterobiográfia*ban számos ténynek kell utána járni. A más által írott szöveg a szövegben képzi meg a felidézett személyt, az apát teszi olyanná, aki lehet, hogy nem is volt. Az apa fed és elfed sok mindent, amit a „gyermek” ebben az írott szöveg-viszonyban él meg történetileg. Misch persze helyesen mutatta meg, hogy a *magát író* személy nem egyszerűen a nem-tudás, a fel-nem-ismerés miatt nem írhat olyan minden szempontból igaz és tényszerű életábrázolást, mint ami szándékában állt, hanem azért nem, mert az

¹ Kardos András: *Kritikus apák*. Alföld könyvek, 2008, 110.

² I. m., 91.

élettények jelentős része túl és innen van a nyelvbe foglalhatóságon. A biografikus anyagot megformáló művek esetében a tények evidenciája, csoportosítása nem szükségszerű, vagyis ha valami maga tény, attól még nem feltétlenül ismert annak, akivel kapcsolatban említésre kerül a műben. Sőt, bizonyos későbbi felismerések az adott tényt illetően el is kerülhettek a figyelmét annak, aki a regény szövegében biografikusan megképzett – ezért írta Misch joggal: „az emberi élet nincs a tudathoz kötve, hanem hol innen, hol rajta túl mozdul. Olyannyira, hogy a tudás, amit önmagunkról szerzünk, »tudattalan« lehet, s ennyiben nem is jut kifejezésre a szavakban, hanem innen és túl a nyelv szféráján található.”³

Kardos választásának helyességét az is mutatja, hogy egy olyan *biografikusan* kialakított jelentős, szinte felülmúlhatatlan művel kezdi elemzéseit, amelyikben ez a végső döntés, a szövegbe foglalt életek látszólagos evidenciája felfüggesztett. Úgy is fogalmazhatunk, Kafka szövegmintája mindvégig meghatározó a többi szöveg olvasásakor. Ez a mű Franz Kafka *Levél Apámhoz* című írása, amit apja soha sem kapott kézhez. A mű megértésének centrumába azt állítja, hogy „a büntudat mint az alkotói lét princípiuma létezési feltételként jelenik meg ebben a vádiratban.”⁴ Jóllehet a mű a megértés vagy tisztázás szándékával íródik, ám a mű éppen attól és azért olyan jelentőségtelű, mert mindvégig képes a korábban említett felfüggesztett állapotot fenntartani, és egy olyan mozgástérbe veti ki a közös életben osztozó apát és fiút, hogy végső soron éppen ennek a közös életnek a lehetetlenségét írja meg. Ahogy Kardos helyesen utalt rá, *a törvény előtti bűn tudata az*, ami meghatározza ennek az életábrázolásnak a formáló elvét. A bűn tudatát megelőző helyzet az a mindenkori élethelyzet, ami nem végső realitás. Ezért mondhatta Janouchnak Kafka: „Wirkliche Realität ist immer unrealistisch”⁵, azaz, ami valóban a valóságot képezi, az nem írható le és adható vissza úgy, mint *ez itt*, mert amennyiben az írásmű egy tényt rögzít, akkor annak *megjelenése* mindig magával hozza azt a kérdést, hogy ez lenne a tényleges valóság? Másrészt felvetődik a kérdés, hogy ezt miért *így* mutatta meg az író, hiszen a valóság valósága mindenki számára látszólag nagyon is jól ismert. A törvény előtti bűn tudata, annak tudata, hogy az ember nem lehet mindennek a tudatában, vagy másként fogalmazva, éppen maga és mások elől éppen ez a tudat takarja el annak valóságát, ami nem feleltethető meg semmiféle közvetlen/tényleges valóságnak.

Kézenfekvő lenne, hogy itt egyszerűen Freud⁶ nyomán a tudatos *latenciájáról* beszéljünk, de hallgassuk meg Deleuze és Guattari intését,⁷ nevezetesen, hogy Kafka szövegét *megannyi elkészerítő pszichoanalitikus értelmezés* elborította. Javaslatuk persze nagyon is beillik abba az olvasatba, amit egyéb műveikből ismerünk, s a magam részéről egy szempontot joggal érvényesíthetőnek tartok a szöveg olvasatában, ez pedig a végsőkéig felnevelés,⁸ a fokozás Kafka egyéb műveiből is ismert technikája. Az egyébként az általuk nem szívesen idézett Max Brod itt autoritásként kerül elő, aki említette, hogy „a gyermek-

³ Georg Misch: Begriff und Ursprung der Autobiographie. In: *Die Autobiographie. Zu Form und Geschichte einer literarischen Gattung*. Kiad. G. Niggli, WBG, Darmstadt 1989, 42.

⁴ Kardos András: i. m., 15.

⁵ Gustav Janouch: *Gespräche mit Kafka*. Fischer Verlag, 1961, 103., magyarul Janouch: *Beszélgetések Kafkával*. Gondolat, 1972, 209.

⁶ „A legtöbb tudatos/tudott folyamat csak rövid időre tudatos; nemsokára látenssé válnak”. Vö. Sigmund Freud: *Neue Folge der Vorlesungen zur Einführung in die Psychoanalyse*. Fischer Verlag, 1989, 61.

⁷ Vö. Gilles Deleuze – Félix Guattari: *Kafka. A kisebbségi irodalomért*. Quadmon, 2009, 19.

⁸ „Célja a »fénykép« kinagyítása, az abszurdig történő felnagyítása. Az apa aránytalan fényképe kivétel a világ földrajzi, történelmi és politikai *térképére*, s annak jelentős területeit le is fedi...” Deleuze – Guattari: *Kafka*, i. m., 21., ahogy az is figyelemre méltó ötlet, hogy a bűn és büntelenség nem egyik vagy a másik oldalon jelenik meg, a kérdés az, egyáltalán *van-e kiút*. Ez a főként a kései műben érvényesülő és a francia szerzők által helyesen kiemelt *deteritorializáló mozgás*, amely mindenütt keresi a kibúvót, a menekvést azon keresztül, hogy magát az állat alakjába menekíti.

kori konfliktusok ödipális interpretációja” gyenge lábakon áll. Persze utalhatunk Freud⁹ zseniális esettanulmányának kései megidézésére, amelyben kijelenti, a „kis Hans” fóbiájának mélyén ott van az a kora gyermekkorban még meglévő egység, amely állat és ember között nem tesz éles különbséget, s így az apa/férfi a gyermekhez mérten óriási állat képébe úszhat át, és ezt váltogatva képes hol a tényleges személyhez, illetve a pótbjektumhoz kapcsolni képzeiteit és mondatait. Ez az egyben-látás azonban nem írható le azaz, hogy az állattá-leendés emberalattisága (Deleuze – Guattari) lenne a válasz arra a helyzetre, amely az embert kivezeti kiúttalan helyzetéből, sőt azt gondolom, hogy Kafka nagyon is tudja: a bűnösség és törvény előtti ítélet-állapot miatt az embernek olyan létezési formát igyekszik találni, ahol a bűnt nem lehet még ráolvasni. Az animális/anormális felé hajló emberi viszonyulás, akár önnön magához, elodázza az ítélet meghozatalát és végrehajtását. Kafka ebben a szövegben ebbe az ítélet-előtti állapotba keres (ki)utat. Ennyiben Deleuze – Guattari olvasata pontos – nincs terület, ahová ez az animálisba/anormálisba kitaszított lény elmenekülhetne.

Ha igaz, és igaznak tűnik Freud azon állítása, hogy a kora gyermekkori állapot ember-állati *eldöntetlensége* belejátszik azokba a torzulásokba, amelyek a gyermeket a regresszió irányába taszít(hat)ják, akkor Kafka írásművészetének egyik döntő elemére lelhetünk itt rá, arra, hogy a gyermek szemén keresztül látja/láttatja az apát mint monstrumot, akit ez a lenről jövő pillantás növeszt fel.

Természetesen magam sem gondolom, hogy Kafka *önanalízise* lenne a szöveg megfejtetőségének a kulcsa, ahogy nem gondolom, hogy Kafka szövegét a betegség leírásának tekinthetnénk. A *Levél Apámhoz* nem analitikus esettanulmány, hanem ahogy Jean Paul saját *élet-el-és-leírásai* kapcsán fogalmazta meg a mottóban idézett gondolatot: *olyan költői műről van szó, ami az élet betegszobájából pillant ki*. Sokkal inkább gondolom azt, hogy jöllehet számos tényállítást közöl, a leírt események azonossága a megélttel igazolható (például az értelmezők jó része a Julie Wohryzek iránt fellobbanó szerelem apai áthúzását, a házasság megghiúsítását tekinti a szöveg legfőbb kiváltó okának), de a megélt megírása a szöveget kiemeli abból a viszonyból, ahol egyszerűen a dokumentumérték lenne a meghatározó.

A szöveg apa-képző eleme éppen az, amit Kardos Andrásról már idéztem; ha az apa a törvény, akkor előtte és általa jelenik meg az ítélet, a fiú elítélése, s ez még azelőtt megtörtént, hogy a fiú bármiféle módon felmérhette volna a helyzetét, ezért a folyamatos kihátrálás a normális világ előtti törvényenkívüliségbe, az anormitás perem-létezésébe. „Ha summázod rólam ítéletedet, kiderül, hogy bár határozott becstelenséget és gonoszságot nem vetsz a szememre (kivéve talán legutolsó nősülési tervemet), de hidegséggel, idegenséggel, hálátlansággal vádolsz. És pedig úgy hányod ezt a szememre, mintha az én hibám lenne (als wäre es meine Schuld), mintha tán én kormányrudam egyetlen fordulatával más irányba terelhettem volna az egészet, míg Te a legcsekélyebb hibát (Schuld) sem követted el, hacsak azt nem, hogy túlságosan jó voltál hozzám.”¹⁰

Már itt is világossá válik a helyzet kiúttalansága, hiszen olyan erőt feltételez a fiúban, amivel az nem rendelkezik, mintha a helyzet megoldása csak rajta állt volna, holott ehhez magához olyan erőre lett volna szüksége, amivel nem rendelkezett, ezért a gyengeséget hidegségnek és megátalkodottságnak tekintette. Vagy úgy is fogalmazhatunk, az apa elvárta, hogy őt kövesse, mintegy vegye magára a sikeres mintát, ami az apa élete. A teljesíthetetlen élet elemésztli a lelket. Aki nem segíti a másikat abban, hogy elfordítsa a „kor-

---

Az állati egzisztencia kiszolgáltatott és magányos. Ez az állat-lét persze azt is jelenti, amire Misch utalt, nevezetesen hogy nyelvíleg közvetíthetetlen, másrészt olyan érzékenységek birtokában mutatja meg az „embert”, amire szinte csak az állati létezés tudattalan indítatásaiban van lehetőség.

⁹ Vö. Sigmund Freud: *Hemmung, Symptom und Angst* in. Uő: *Hysterie und Angst*. kiad. A. Mitscherlich és mások S. A. Bd. VI., S. Fischer Verlag, 1994, 248.

¹⁰ Franz Kafka: *Levél Apámhoz*. Ford. Szabó Ede. Noran, 2003. 7–8.

mányrudat”, az kormányozhatatlannak és a normálisnak tekinti a másikat, holott annak esetleg csak más volt a célja. Nem megérteni a másik életben feltáruló más lehetőséget: bűn, amit a törvényt ülő apa követ el, s így a fiú előtte eleve bűnössé válik.

Az említett erő és nagyság leírása az a jelenet, ahol a gyermek *vízért nyöszörög*, és bekövetkezik a felfoghatatlan esemény, apja megragadja és kiteszi a folyosóra. A másik talán még egyértelműbb utalás erre a testek közötti néma létezésre, a nem közvetlen testi erőszakra: „már pusztá testiséged is nyomasztott. Emlékszem például arra, hogyan vetkőztünk gyakran együtt, egy kabinban. Én sovány, gyöngye, vézna voltam, Te erős, nagy, terebélyes. Már a kabinban is szájalmasnak láttam magamat, és pedig nemcsak előtted, hanem az egész világ előtt, mert nekem te voltál minden dolgok mértéke.”¹¹ Ennek az írásnak az ereje talán az ilyen történetekből épül fel, hiszen az apa itt csak annyiban követ el hibát, hogy nem *bátorítja* a fiát, s pusztá megjelenésével *előbb önmaga, majd mások előtt megsemmisíti*. Ez a megsemmisülés hívja elő benne azt a lényt, akivé végül vált, akinek nincs esélye az *erősek* világában, s minden erejét arra használja, hogy az *írás* külön-világába meneküljön. A fiúban persze a kettősség együtt van jelen, a saját testének testetlensége felett érzett gyötrődés, a szinte akaratlan testetlenné válás és a büszkeség, amit éppen az apa testének látványa nyújt neki („war ich stolz auf den Körper meines Vaters“!).

Az apa törvényei rá, a fiúra vonatkoztak („...olyan törvények alatt éltem, amelyeket csak nekem találtak ki, és amelyeknek ráadásul, nem tudtam, miért, sohasem bírtam teljesen megfelelni – Én mindig szegyenben éltem...”¹²), ami miatt, akár ha ellenszegült, akár ha engedelmeskedett, nem múlt a szegyen, hiszen az ellenszegülés szegyene vagy az engedelmeskedés szegyene egyetlen személyt érintett, őt magát. A szegyen *hallgatásba és önmagába menekítette a gyerekeket*, s egyben a növekvő büntudat világába, ahol lassan mindent elnyelt a sötétség.

Ha korábban úgy fogalmaztam, hogy a szövegben megírt apa, ha nem is teljességgel fikció, mégis megírt személy, ez az életbeszámoló egy apát állít elő, akivel szemben a fiú alakot ölt. Nem tértem ki azokra a döbbenetes ítéletekre, amelyekkel nemcsak a barátot, hanem a választott nőt is a legközöségesebb szavakkal volt képes mocskolni az apa, hogy végül a házasság ellen a bordélyt ajánlja neki, ahova, ha kell, el is kíséri, hogy ne legyen ez az állandó kísértés a házasságra, amivel – a fiú szerint – saját házasságáról is ítélt. Az előálló állapot és helyzet folytán, mindezeket kívül és mindezek alatt képződött meg a fiúban valami olyan magatartás, amit *állatian önelégült közönynek*¹³ („tierisch selbstzufriedene Gleichgültigkeit”) nevez, amivel a növekvő félelem és büntudat ellen védekezett. Az így az apa világa ellenében mozgósított erők felemésztették ellenállását, s előállt a saját testét alig birtokló lény („bizonytalan birtokomnak éreztem a legközelebbit, a saját testemet is”¹⁴, [„wurde mir natürlich auch das Nächste, der eigene Körper unsicher“], a fiú, akinek világa ebben az animális közönyben és elutasításban teljességgel magába zárult, aminek egyedüli kiútját az *írás* képezte, amit elhelyezhetett az apa éjjeliszekrényére („Leg’s auf den Nachttisch!“).

Kafka művének egyik elemzője helyesen mondta: „Kezdetből fogva Kafkánál az írás olyan szervvé vált, ami nem választható el testétől és lelkétől. Ezért nem lehet az irodalomról a szerzőre és megfordítva következtetni.”¹⁵

Az írásban vált szabaddá, egy olyan térben, ami semmiféle valóságnak nem felel meg.

---

¹¹ I. m., 19.

¹² I. m., 31.

¹³ I. m., 91.

¹⁴ I. m., 92.

¹⁵ Christian Schärf: *Franz Kafka. Poetischer Text und Heilige Schrift*. Vandenhoeck&Ruprecht, 2000, 43.

MAGYAR BARBÁROK PÁRIZSBAN

*Allegro Barbaro. Bartók Béla és a magyar modernizmus 1905–1920,
Párizs, Musée d’Orsay, 2013. október – 2014. január*

Egy kiállítás megítélésénél – tapasztalatom szerint – két döntő pillanat van: az első, amikor a tekintet befogja a teret, és érzékeli a műveket, amelyek ebben a térben helyezkednek el, kialakítják sajátos szcenográfiájukat, ami összeköti őket, s az egyes alkotások helyét, jelentőségüktől függően, a nagy egészben meghatározza. Ez a felfedezés, az ismerkedés pillanata, amelyet azután a részletesebb tanulmányozás követ. S végül: a búcsú pillanata, amikor az utolsó látvány mintegy összefoglalja a korábbiakat, s végső benyomásként a látottak összegezését adja. A Musée d’Orsay felső emeletén lévő magyar tárlat rendezőinek, a francia Claire Bernardinak, valamint a magyar Barki Gergelynek és Rockenbauer Zoltánnak nem volt könnyű dolga a rendezésnél. A nehezen áttekinthető, kicsit labirintus-szerű, inkább alacsony terekben úgy kellett kialakítani egy bonyolult szerkezetű, sokszerezős kiállítást, hogy a témát egyáltalán nem ismerő francia látogató számára mégis átlátható, világos legyen. Annál is inkább, mert a kiállítás – meglehetősen merész módon – két, egymástól távol álló témát: Bartók Béla korai, 1920 előtti munkásságát és a modern magyar festészet kibontakozását kapcsolja össze.

Mint a katalógus bevezetőjéből értesülünk, Bartók művészetének ilyen nagyszabású kiállítás keretében megvalósított bemutatójára Párizsban eddig még nem került sor. Először is a magyar modern festészettel, amellyel már 1980-ban a Musée d’Art Moderne de la Ville de Paris rendezésében, „L’Art en Hongrie 1905–1930”, majd ezt követően 2001-ben a „Lumières magyares” címen a párizsi Városházán rendezett tárlat keretében találkozhattak a nézők.

Mindenesetre, ami ez alkalommal különleges, új élményt nyújtott: az Bartók Béla korai munkássága, maga az *Allegro Barbaro*, s a hozzá közel álló korai színpadi művek: *A fából faragott királyfi*, *A kékszakállú herceg vára* s a korabeli, 1920 előtti kompozíciók, valamint a velük körülbelül egy időben születő magyar festmények összetalálkozása. A zene nem különül el a tárlattól: a termekben hallani lehet az egyes Bartók-műveket, s egyúttal meg lehet tekinteni a róluk fennmaradt dokumentációt: fotókat, levelezést, korabeli népviseletről, népi környezetéről készült felvételeket, partitúrákat, kritikákat. Bartók tehát itt, a tárlat keretében abba a környezetbe került, ahol annak idején néprajzi kutatásait folytatta, ahol felfedezte és megőrizte az eredeti népi dallamokat, hangszereket. De ugyanez a kiállítás megőrkíti a tízes évek Budapestjét is, olyan barátokat, kritikusokat, írókat, filozófusokat és festőket, akik egykor Bartókhhoz közel álltak, barátai vagy kollégái voltak, akik közről vagy távolról ihlették vagy legalábbis megismerték alkotásait.

Mi több, a visszhangot, a recepciót is jelentették számára, még ha ez a recepció nem is volt mindig pozitív. Bartók zenei kibontakozása elsődlegesen a Kárpát-medence azon területein történt meg, ahol a zeneszerzőnek módja volt az eredeti népzene tanulmányozni, dalait megőrizni. Ugyanakkor a magyar festők számára 1905–1910 között az elsődleges forrást nem a hazai, hanem sokkal inkább a párizsi festészet jelenti: itt tehát az új zene és az új festői stílus forrásvidékei eltérnek egymástól.

A továbbiakban azonban – mint ahogyan ezt Rockenbauer Zoltán tanulmánya (*Bartók Béla és a magyar modernizmus*) a katalógusban részletesen elemzi – Bartók budapesti tevékenysége ezer szállal kötődik a hazai, városi értelmiség jelentős személyiségeihez, azok alkotásaihoz, különböző csoportokhoz (mint például éppen a Nyolcak) vagy a saját maga szervezte UMZE társasághoz. A későbbiekben pedig a Tanácsköztársaság kulturális tevékenységébe is bekapcsolódik, anélkül azonban, hogy vezető szerepet vállalna. Így tehát, noha Bartók Béla kutató és alkotó munkáját leginkább magányosan, társak nélkül folytatta, mégis, a század első éveitől kezdve egészen a Tanácsköztársaság bukásáig a hazai kulturális-társadalmi átalakulás folyamatában aktív részt vállalt. Ezért Bartóknak az *Allegro Barbaróval*, operáival és partitúráival együtt valóban ott van a helye, ahol a kor-szak festői forradalmáinak: Berény Róbertnek, Kernstok Károlynak, Tihanyi Lajosnak, Kassák Lajosnak, a MA folyóirat szerkesztőjének és a többieknek.

A kiállítás, véleményünk szerint, lényegében erről a közösségről szól, és ennyiben nyújt többet, mást, mint a korábbi, elsődlegesen vagy kizárólag a képzőművészetnek szánt bemutatók. Az, hogy Bartók Béla ennyire szerves része lett a képzőművészeti tárlatnak, az elsődlegesen és személy szerint Guy Cogevalnak, a Musée d’Orsay főigazgatójának köszönhető. Cogeval ugyanis – múzeumigazgatói tisztje mellett – igazi zenei szakértő, s ezen túlmenően Bartók Béla rajongója. Tehát elsősorban az ő érdeme, hogy a két műfaj: Bartók zenéje és a modern festészet így egymásra talált. Erről – többek közt – az az interjú is tanúskodik, amit Cogeval Pierre Boulez-zel készített, amiben ők együttesen és külön-külön Bartók különleges teljesítményét más és más oldalról megközelítve elemezték.¹ A magyar zeneszerző kompozícióit Debussy és Sztravinszkij alkotásaival vetették össze. Így Bartók elemzése a sajátos franciaországi kontextusában is megjelent, és részben új színezetet, új értelmezést is kapott.

A következőkben magát a tárlatot szeretnénk – elsődlegesen képzőművészeti szempontból – bemutatni, míg a Bartók és kortársai zeneművészetének elemzését a katalógus szakszerű cikkeire bízunk.

A kiállítás időbeli keretei tizenöt évre: az 1905–1920 közötti periódusra szorítkoznak. Ez az időszak nemcsak a magyar festészet, hanem az egész modern magyar kultúra egyik leggazdagabb – és társadalmi-politikai eseményekben legviharosabb – korszaka. A tárlat és a hozzá kapcsolódó katalógus megpróbálja ezt a különleges korszakot a maga összetettségében, ellentmondásaival együtt érzékeltetni. Ami a szorosan vett modern magyar festészetet illeti, ebből a kiállításon alapvetően három nagy irányzat érvényesül: 1905–1906-tól a magyar Fauves, a Vadaké, 1909-től a Nyolcaké, majd 1915–1920 között a magyar aktivistáké. A kiállítás a hangsúlyt a Vadakra és a Nyolcakra helyezi, felhasználva a korábbi, 2006-os budapesti (Magyar Vadak), 2008-as franciaországi (Fauves Hongrois), valamint a hazai (2010: Pécs, 2011: Budapest) Nyolcak, és az azt követő 2012-es bécsi (Ungarns Highway in die Moderne), valamint más, kisebb időközi tárlatok kutatásainak eredményeit, egyes elemzéseit, történeti feldolgozását és képanyagát. Ami azt is jelenti, hogy így a magyar modernizmus festészetéről már kialakult és stabilizálódott egyfajta történeti és stílári „kánon”, ami alapvetően különbözik a pár évtizeddel korábbi kánontól. Ha itthon újra megírna valaki egy aktuális kézikönyvet a huszadik századi magyar művészetről, akkor ez az új kánont nem hagyhatná figyelmen kívül, hanem bele kellene építenie a huszadik századi narratíva egészébe. Ugyanez vonatkozik a külföldi – elsődlegesen európai – szakirodalomra is, amelyben mind ez ideig a magyar mozgalmak legfeljebb „futottak még” címen szerepeltek. A Musée d’Orsay tárlata tehát mindenképpen arra szolgál, hogy hazánk modernizmusa – saját jogán

---

¹ Guy Cogeval – Claire Bernardi: Il gioco delle coppie. Entretien avec Pierre Boulez à propos de Béla Bartók. In *Allegro Barbaro. Béla Bartók et la Modernité Hongroise, 1905–1920*. Musée d’Orsay, Paris, 2013 október–2014 január, 13–24.

– bekerülhessen az európai körképbe, ahogyan a cseh kubizmust már korábban is, az európai kubizmus szerves részeként tárgyalták a nyugati szakirodalomban.

A magyar modernizmus megértésében, feltérképezésében és értékelésében a nemzetközi kutató dolgát megkönnyíti, hogy a jelenlegi párizsi tárlat anyaga kisebb, tömörebb, és feltehetően jobban áttekinthető, mint a korábbiaké volt. Ez a francia közönség tetszésének elnyerése szempontjából igen fontos. Az a lényeges, hogy amit látnak, az minél átütőbb, és meggyőző legyen. Érzésünk szerint ennek a kíváncsornak a tárlat feltétlenül eleget tesz, természetesen ezt a (szubjektív) állítást csak a francia sajtó, a párizsi szakmai recepció tudja majd igazolni.

Mit is látott tehát az a – magyar művészetben többnyire járatlan – francia néző, amikor belépett az első termekbe? Itt részben magukkal a szereplőkkel, illetve önarcképeikkel, részben a századelő párizsi és budapesti atmoszférájával: műtermekkel, modellekkel, festőiskolákkal párizsi–pesti utcákkal találkozhatott. Tehát a száz évvel ezelőtti szereplőkkel, azok környezetével, az ő színeikkel, jellegzetes tárgyaikkal, dekoratív ruháikkal – vagy éppen ugyancsak dekoratív ruhátlanságukkal. S éppen itt játszott szerepet az első pillanat: amikor a látogató az egész termet beborító sötét alaphól élesen kiváló, szinte világítóan színes, fénnel telített önarcképek együttesével találkozott. Mindegyik más, és mégis mindegyik az adott korszak, a XX. század első évtizedeinek feszült, energiával telt atmoszféráját árasztja: tágra nyílt szemmel tekint a világra, s a nézőre: magabiztosan, sőt, néha kihívóan, mint az új művészet hírnöke. Többek között Ziffer Sándor kisebb és nagyobb önarcképe, Berény Róbert szalmakalapos, Pór Bertalan, Czigány Dezső, Márffy Ödön, Tihanyi Lajos expresszív, szinte sugárzó *Önportréja*, Nemes-Lampérth nagy színpoltokból álló festménye, s mint talán legerőteljesebb alkotás: Berény Róbert *Cilinderes önarcképe*, amint mély megvetéssel tekint a világra. A kiállítás szereplőivel tehát mindjárt az első termek egyikében megismerkedhetünk. A másokban: a Párizs – Budapest részlegben főként aktokat látunk, leginkább modelleket, párizsi, többnyire szegényes környezetben, de annál ragyogóbb színekben. A francia előkép, Albert Manguin *Matisse Manguin műtermében* (1905) a maga posztimpreszionista–fauve stílusával, rózsaszín alapszínével mintegy megadja az alaphangot a többi, magyar festő számára, akiknek kompozíciói hasonló környezetben születtek (Perlrott Csaba Vilmos három, Berény Róbert öt alkotása, valamint Bornemisza Géza egy aktja). Közülük egy, Perlrott műve egy festőakadémiát ábrázol, ahova hátulról, mintegy a növendékek mögül, betekintést nyerünk. S ugyancsak Perlrott szuggesztív kompozíciója az *Önarckép szoborral* is itt jelenik meg, leginkább talán Matisse iskolájára utalva, ahol a Mester kezében szoborral oktatta a festészet titkait. Ha Berény *Cilinderes önarcképét* kihívónak nevezhetjük, jól megformált, piros-zöld nyújtózkodó vagy lanyhán elfekvő aktjait még inkább. Ezeknek a – jól beállított – modelleknek semmi közük nincs a korábbi akadémiai, müncheni vagy akár nagybányai festészethez, ahol 1906-tól formálódik a „neósok” (neoimpreszionisták) csoportja. De ebben a csoportosulásban sem Berény, sem Kernstok, sem Márffy nem vesznek részt – ők közvetlenül Párizsból merítik az ihletet. S éppen ezért szerencsés, hogy a tárlaton az aktok közelében azok a párizsi utcaképek (Czóbel Béla több *Párizsi utcája*, piac-képe és Berény utcaképe a rózsaszínruhás kislánnyal) kapjanak helyet: ugyanazt a jellegzetes párizsi hangulatot árasztják, mint a műtermek. De a közelben tűnnek fel Rippl-Rónai József valamivel későbbi, 1910–1914 közötti alkotásai is. Ő már korábban Párizsban, majd 1910 körül otthon elismert, befutott művész, aki viszont szuverén módon túllép saját korábbi stílusán, és erőteljes piros-zöld színeivel, kukoricaszemekre emlékeztető ecsetvonásaival és erős fekete kontúrjaival a fauvizmus egyéni változatát teremti meg, amely megeleveníti a párizsi hotel-intérieurert, a fekete harisnyás modelleket, a kaposvári műtermet és a kertben pózoló modelleket, s mellettük a párizsi Observatoire terét, a háborúba masírozó katonákat, és más jeleneteket. A francia nézők Rippl-Rónait már ismerősként üdvözlük – festészetét már korábban, a Nabis-kkal

együtt befogadták. A kiállításon külön hangsúlyt kapnak Csók István képei, amelyek a magyar folklór ihletéséből születtek: tulipános láda, sokác temetés. Élénk színviláguk Rippl-Rónai kukoricás stílusával is rokon, de jelenlétükre itt a bartóki népi források felhasználásának analógiájaként van leginkább szükség. A gazdag dekoratív színvilágot Lesznai Anna ismert Ady-párna hímzése, valamint több Berény-, Ziffer- és Czöbel-csendélet is közvetíti hímzett terítőikkel, színes tárgyakkal. A következő nagyobb egységet a Nyergesújfalun spontán módon kialakult kis csoport képezi: Kernstok Károly a ház, a szőlő és a pince tulajdonosa, s egyben a később, 1909-re összekovácsolódó Nyolcak csoport vezető egyénisége. A fauvizmust barátaitól, Czöbel Bélától és Márffy Ödöntől sajátítja el, és teszi néhány szép akt-képén és portréján a magáévá. Nyergesújfalu a magyar fauvizmusnak ugyancsak egy sajátos változatát jelenti, helyi színeivel és tematikájával: a nyergesi Dunaparttal és fiatal aktokkal. A kiállítás egyik szenzációja, Czöbel Béla *Szalmakalapos férfi-portréja* azonban nem Nyergesen, hanem Franciaországban született, feltehetően 1907-ben és évtizedek óta nem szerepelt hazai kiállításon, bárhogy szerettük volna is. Most viszont, Barki Gergely erőfeszítéseinek köszönhetően, szerencsésen megérkezett Chicagóból.

A tárlat nem húz éles választóvonalat a magyar Vadak és a Nyolcak tevékenysége között: a Nyolcak többsége a magyar Vadakhoz is tartozott, csak 1909 decemberétől kezdve formált önálló csoportot, amely három kiállítást is rendezett: 1909-ben, 1911-ben és 1912-ben. A fauvizmuson kívül elsősorban Cézanne festészete termékenyítette meg őket. A kiállításon portréik emelkednek ki leginkább: Tihanyi Lajos (Fülep Lajos és Kassák Lajos portréi), Berény Róbert (Ignotus, Weiner Leó) Márffy Ödön (Kerpely Jenő portréja). A rendezés nagy fájdalma, hogy a témát szinte megtestesítő Bartók Béla remek portréját (Berény Róbert alkotását), mint már korábban több alkalommal, most sem sikerült kölcsönkapni és bemutatni. A Nyolcak nagyszabású aktos kompozíciói (Berény Róbert, Márffy Ödön művei) elsődlegesen Cézanne-hoz, s rajta kívül olyan mesterekhez is kapcsolódnak, mint Othon Friesz (*Tavaszi*, 1908) – az analógiák jól érvényesülnek. A tárlat külön bemutatja a Párizsban élő magyar kubista művészeket is: Szobotka Imre, Réth Alfréd nagyszabású kompozícióit. A budapesti MA folyóirat köréhez számos kiváló művész kapcsolódik a világháború idején, közülük a kiállítás Mattis-Teutsch Jánost, Nemes-Lampérth Józsefet és Bortnyik Sándort emeli ki dinamikus, erőteljes kompozícióikkal. Sajnálatos módon az ugyancsak kirobbanó tehetségű Uitz Béla itt nem kap helyet. Ezzel szemben Moholy-Nagy László két, már egyértelműen absztrakt kompozíciója az aktivizmust követő absztrakt irányzat születését mintegy előrejelzi. A kiállítás lényegében, mint nagy összefoglaló művel, Berény Róbert *Fegyverbe!* című 1919-es plakátjával zárul, amit a korábbi monumentális alkotások összegzéseként, a Nyolcak és az aktivisták törekvéseinek szintéziseként is tekinthetünk.

TURKÁLÓ

A pécsi „Textil Avantgárd” kiállításról

Örült a látogató, amikor messziről megpillantotta a Széchenyi tér sarkáról a békés őszben lebegő transzparens feliratát: „Textil Avantgárd”. A galéria bejáratánál Attalai Gábor filmkompozíciójának csíkjai lebegtek feléje vidáman, a terembe lépőnek a hátsó folyosó közepéről Szenes Zsuzsa híres gyapjútúzése intett különös kétértelműséggel. Halványan felködlött egy korszak, amely a maga idején olyan fontos volt: mert felforgatta a textilműfaj megszokott belső rendjét, mert új technikákat, friss nézőpontokat kínált az alkotóknak, mert felborította és aztán újjá teremtette az egyes műfajok közötti viszonylatokat, mert látszólag váratlanul kiemelte a textilt a kortárs magyar művészet hagyományos összefüggéseiből és rövid időre „főszereplővé” avatta. Mindössze néhány esztendeig tartott ez a periódus, amelynek jelentőségét már annak idején is lehetett szimatolni a levegőben, de igazi mélységét, hatását, sokféle eredményét természetesen csak az idő múlásával fedezte fel a művészettörténet. Frank János könyvében (*Eleven textil*, 1980, Corvina) viszonylag hamar felismerte az 1968-tól a hetvenes évek közepéig nyúló időszak fontosságát és váratlanul bekövetkező csodaként írta le a jelenséget. Érzékenyen és bátran rajzolta meg azoknak a textileseknek jellegzetes útját, akiknek munkái egyszer csak átalakították a műfaj képét. Telnie kellett azonban a szárnyas időnek, hogy megfelelő távolságból láthassuk a „csoda” körülményeit és okait.

A magyar textil akkor bukkant felszínre a mélyből, amikor a hatvanas évek vége felé a magyar képzőművészet megújítására és az egyetemes vérkeringésbe való visszakapcsolására elszánt ifjú nemzedék már nyugtalanul és kíváncsian fészkelődött. A magyar neoavantgárd első nemzedéke nagyszabású csoportos fellépésekre készült. A Zuglói kör, a Szüreenon, és főként az Iparterv-csoport műhelyeiben folytatott munkájának, alkalmanként kis kiállításainak merész gondolkodásmódja és a szabályoknak fittyet hányó, elmélyült radikalizmusa hamarosan „földrengésként” alakította át azoknak az esztendőknak hazai képzőművészetét. Hatásuk messze túlterjedt saját idejükön, megszabta a következő évtizedek magyar képzőművészetének karakterét. A textilesek öntudatlan bátorsága, aktualitások iránti érzékenysége, művészeti szabadságvágya testvéri közelségben állt a képzőművészekével; az idő előre haladtával ők maguk is egyre gyakrabban lépték át a képző- és iparművészet határait és gyakran ugyanazokat a problémákat vizsgálták, mint festő-, szobrász- vagy grafikus kollégáik. Nem véletlenül: ezekben az években fokozatosan felszívódtak, eltűntek a klasszikus műfaj-határok, megszűntek az egyes műfajokat elválasztó szigorú, korábban átléphetetlen „kerítések”. Magától értetődő, hogy a textilesek ugyanazt a nyelvet kezdték beszélni, akár a Balázs Béla Stúdió ifjú filmesei vagy az Új Zenei Stúdió muzsikusai. Helyzetüket megkönnyítette és egyben meg is határozta a tény, hogy a kultúrpolitika „csak iparművészetnek”, afféle másodlagos frissességű műfajnak tekintette a textilt. Kevesebb figyelem jutott nekik, cserébe viszont több szabadságot élvezhettek. A furfangos textilesek könnyű szívvel, felszabadultan lubickoltak ebben a furcsa közegben. Hirtelen kinyíltak a háztartások rejtett rongyoszsákjai, felelevenedett a háziasszonyok porosodó kézimunkáinak sokféle technikája, s az elfeledett anyagok új, szokatlan, a korábbi évtizedek textiljétől ugyancsak „idegen” gondolatokra, nyugtalan és

nyugtalanító, „felforgató” munkákhoz vezették az addig békésen hímezgető-szövögető művészeket.

A modern magyar textilnek ez az „aranykora” (Fitz Péter „a magyar textil nagy kalandjának” nevezte) mindössze néhány esztendeig tartott (1968–1975/76), de ez a rövid idő fontos műfaji változásokat hozott. Ezek kezdetét jótékonyan segítette az 1968-as tavasz és ősz (Prága, Párizs) szellemi-kulturális-művészeti atmoszférája, és aztán folyamatosan bátorította, inspirálta a textilesek törekvéseit a neoavantgárd képzőművészet radikális magatartása. Mire az „aranykor” véget ért, megtörtént a textilművészet önállósodása. A textil alapvető funkciója változott meg: alkalmazott, iparművészeti műfajból független, önállóan gondolkodó és a képzőművészettel egyenrangú tartománnyá lett. A következő évtized kiszélesítette ezt a folyamatot és számos új jelenséget, eredményt hozott. Nem egy olyan jelenség tűnt fel a textilkompozíciókban, amely a hetvenes évek közepére gyökeresen átalakította a műfaj karakterét. Közülük ezúttal csak a három legfontosabbat említeném: 1. a textil plasztikai értékeinek felfedezése, a textilszobor (Balázs Irén, Szabó Marianne); 2. a strukturális és szeriális törekvések (Attalai Gábor, Droppa Judit, Hübner Aranka, Szilvitzy Margit); 3. a konceptuális textil megszületése (Attalai Gábor, Szenes Zsuzsa). Valamennyi létrejött a „nagy generáció” bátorságának köszönhető: valamennyien a kézműves hagyományok felől indultak, de volt erejük és harci kedvük, hogy átlépve a műfaji korlátokat, ismeretlen területekre tegyék a lábukat.

Tudjuk, persze, hogy a mitológiai aranykorok előbb-utóbb véget szoktak érni. A magyar kortárs textillel is ez történt. És a textilesek legjobbjainak bölcsességére, arányérzékére és szellemi rugalmasságára vall, hogy nem várták be a menetrendszerűen közeledő véget: amikor minden kezdett túlságosan szép, túlságosan tökéletes lenni, ők egyszerre csak tovább álltak. Magára hagyták a Paradicsomot, és másutt kerestek új, érdekesebb, vonzóbb, izgalmasabb tájakat, új feladatokat, friss problémákat. Ez a kivonulás a Paradicsomból párhuzamosan történt a neoavantgárd sok szádra bomló, a korszerű művészet alap kutatásaira összpontosító mezőnyének széthúzóásával. A szépséges anyagok és a felforgató gondolatok helyét mindkét területen józanabb és tárgyilagosabb művek foglalták el, de amiről ezek a művek beszéltek, az a művészet – képzőművészet/textil – alapkérdéseit érintette. Így telt el a hetvenes évtized, és aztán a többi is: az egykori teljességvágyra, nosztalgiára és heroizmusra a körülmények változásával már nem volt szükség, és bár a műfajtörténet egy diadalmas szakasza lezárult, a história folytatódott. Az „aranykor” és a következő esztendőik eredményei láthatatlan hajszálereken át felszívódtak a további évtizedek munkáiba.

Magyarországon a neoavantgárd képzőművészeti törekvései különféle külvárosi művelődési házak falain, nagytermek alkalmi paravánjain kaptak helyet; az ifjú filmesek nyelvújító rövidfilmjeihez a Balázs Béla Stúdió jóindulatú vezetősége nyújtott némi segítséget; az Új Zenei Stúdió a KISZ keretein belül dolgozhatott.

Ritka és kivételes ténynek kell tekintenünk, hogy a hazai textil „szabadságharcának” szinte első pillanatában az intézményesülés útjára léphetett. Az 1968-as Textil-Falikép kiállítás sziporkázóan friss lendülete, elbűvölő energiája gyorsan önálló otthonra talált Szombathelyen. A magyar textil legjelentősebb történéseinek, sikereinek és sorsfordulóinak otthona a kezdetektől Szombathely volt, amely befogadta, megértette és hűségesen kísérte a műfaj útját. 1970-től kezdve a szombathelyi múzeum rendezte meg a fal- és tértexstil biennálékat (2000-től Textil Triennálé), 1976-tól a nemzetközi minitexstil-biennálékkal bekapcsolódott a műfaj egyetemes vérkeringésébe, és persze a biennálé-díjazottak rendszeres kőszegi bemutatója meg a hosszú éveken át olyan jelentős velemi kísérleti alkotótelep mögött is a szombathelyiek elméleti felkészültségét és gyakorlati szervezőmunkáját kell látnunk. Ez a sok és sokféle alkalom és lehetőség végső soron a magyar textil aranykorának, egy műfaj gyors felfutásának meg a körülmények szerencsés alakulásának

gyümölcse volt, olyan, még ma is nosztalgiával emlegetett és többé meg nem ismétlődő adottság, amely sokáig jelentett a textilesek számára inspiráló lehetőségeket: friss levegőt, ablakot a világra és újító szellemi kalandokat.

A szombathelyi múzeum kezdetektől fogva gyűjtötte a hazai textilművészet alkotásait, főműveket és műhelymunkákat egyaránt; ez a gyűjtemény mára az ország egyetlen tudatosan alakított textilkollekciója, nemzetközi tekintélyű intézmény.

A mostani pécsi kiállítás címe – „Textil Avantgárd” – tévedés; valami átgondolt koncepciót sejtet, holott nem más, mint egy nagyon is körülhatárolt és évtizedek szakmai konszenzusa által hitelesített kifejezés időbeli kiterjesztése mindarra, ami – a válogatás tanúsága szerint – 1975–2009 között született és textilből készült. A kiállítás látogatója tétován bolyong a kiállított több mint félszáz mű között. Többnyire az utolsó három-négy évtized munkáiba botlik, egy olyan időszak alkotásai ezek, amelynek termése átlagos, kevéssé érdekes és egyáltalán nem avantgárd. Aki „az elmúlt idő nyomában” ballag, az egykori nagyívű textilmozgalomnak itt csupán néhány emlékére bukkan: Attalai merészen hasított vörös filckompozíciója (*Tértextil*, 1982), Szenes Zsuzsa konceptuális eredetű gázálarca (*Ami használati tárgy volt egykor, most dísz*, 1976), Lovas Ilona velemi ablakocskára szőtt angyalhaj-pókhálója (*Kis ablak*, 1977), Gecser Lujza térbe fonódó kötelei (*Ünnep*, 1982) csak távoli emlékképeként idézik fel egy heroikus és művészettörténeti jelentőségű korszak nagy generációjának nyelvújító küzdelmeit. Megbocsájtjuk, ha némelyikük nem éppen „az aranykor” szülötte, Attalai vagy Gecser most kiállított munkája átható erővel idézi fel a korai térkompozíciók bátorságát (Attalai Gábor: *Tértextil*, 1977; Gecser Lujza: *Hidak*, 1975). Nehéz azonban nagyvonalúan vállalt vonva tudomásul venni, hogy az avantgárd textilmozgalom sok „klasszikus” mestere hiányzik (Hübner Aranka, Preiser Klára, Szabó Marianne), vagy éppenséggel nem legjelentősebb munkáival szerepel; így aztán tevékenységük valódi súlyát, műfajt formáló jelentőségét a gyanútlan érdeklődő nem sejtheti. Szilvitzy Margitot egyetlen kis mű képviseli (*Polychrom*, 2009). Ez nemcsak azért méltatlan, mert a művész az elsők között kutatta a technika, a struktúrák és a tér lehetőségeit, de azért is, mert struktúra-alakító törekvései éppen a velemi kísérleti műhelyhez kötődnek (*Igazodás*, 1976; *Tértextil-vázlatok*, 1976).

Textil különben van bőven a galéria falain és terében. A kiállítás legnagyobb része azoknak az újabb évtizedeknek műveiből válogat, amelyek már aligha váltották ki a művészettörténészek és a közönség izgatott figyelmét, mint egykor az avantgárd textil-fordulat. Tudomásul kellett venni, hogy a kivételes pillanatok elmúltával a textil elveszítette erejét, bátorságát, lendületét – nem volt rá szükség többé. Nem ismeretlen ez a jelenség a közelmúlt magyar művészettörténetében: így bukkant fel, virágozott ki és olvadt be a háttérbe a hatvanas évek grafikája, így törtek fel egyszer csak a hatvanas évtized végi kispasztika és érem téralakító törekvései vagy a nyolcvanas évek elején az „újfestészet” sodró hullámai.

A magyar textil a hetvenes évek második felétől még kiléphetett a nemzetközi fórumokra, számos külföldi kiállítás, a lausanne-i és lódzi nagy textilbiennálékon való szereplés bizonyítja ezt; de azért az egész műfaj fokozatosan visszasüppedt eredeti pozíciójába. Ezzel párhuzamosan hamar létrejöttek világszerte a textilművészet intézményei, hogy azután a következő évtizedekben eleven és aktív hálózattá fonódjanak vagy a lendület csökkenésével megszűnjenek. Ma a textilben újra a gobeliné, a kárpité, a feléledő klasszikus hagyományé a vezetőszerep, a rendezvények fenntartják a műfaj tekintélyét, méltóságát, a művészet legújabb problémái azonban aligha érintik. Hogy Németh Lajos kifejezését használjuk, a textil ma „nincs soron”.

És ami végképp „nincs soron”: az a barátságos, otthonos atmoszféra, amely a textilművészek, a textil-szakértők és a textil-rajongó közönség számára mindig annyira vonzó közeget jelent, amely levegőjével, intimitásával és gesztusaival rámutat a dolgok titkos

belső értelmére. A látogató – elhagyván a kiállítótermet – vásott kölyökként szívesen rajzolna egy kérdőjelet a lobogó transzparensre: Textil Avantgárd? De hiszen az régen történt, egy évszámokkal jól körülhatárolt, igen rövid időszakban, amely feldúlta és megváltoztatta a textil világot. A mostani válogatás nem ad róla képet, de nem ad képet magáról a szombathelyi gyűjteményről sem. Pedig lehetséges. 1984-ben Fitz Péter válogatásában Székesfehérvárott megnyílt „Az új textil” című kiállítás, a szombathelyi múzeum akkoriiban még jóval szerényebb kollekciójának darabjai nemcsak a magyar textil „nagy kalandjáról” rajzoltak meggyőző képet, de arról is, mit őriznek a szombathelyi raktárak.

Kilépve az ajtón, szomorkásan elmosolyodunk: vajon egy rendezés közben lévő múzeumi raktár polcai között bámészkodtunk, vagy még inkább egy ideiglenes turkáló báláiban kotorásztunk, ahol *az átépítés alatt a kiszolgálás zavartalanul folyik?*

„A BÖRTÖN SEM HAGYOTT BENNEM SEMMI KESERŰSÉGET”

*Az italianista Koltay-Kastner Jenő (1892–1985) visszaemlékezése
olaszországi hadifogságára*

Börtönben. Ezzel a mondhatni ellentmondást nem tűrő címmel jelent meg a *Pécsi Napló* 1927. április 17-i számában egy, az újság befogadóképességéhez mérten terjedelmes írás. A szerény portréval is megjelenített szerző dr. Kastner Jenő egy. ny. rk. tanár volt, vagyis a pécsi Magyar Királyi Erzsébet Tudományegyetem ekkoriban még ezen a néven publikáló *egyetemi nyilvános rendkívüli*, 1928-tól *egyetemi nyilvános rendes* tanára. Koltay-Kastner Jenőként 1935-től jegyzik.

Egyetemi, illetve tudományos pályafutása nyitott könyv az „illetékes” kézikönyveknek, lexikonoknak, bibliográfiáknak köszönhetően. Emlékeztetőül csak annyit, hogy 1924-től 1940-ig, a pécsi bölcsészkar Kolozsvárra helyezéseiig volt az Erzsébet Tudományegyetem olasz nyelv és irodalom – mondhatni – tanszékalapító tanára. 1936 elején ugyan már az olasz fővárosban van, miután kinevezték a Római Magyar Akadémia igazgatójává, és egyidejűleg vendégtanári meghívást kapott a római egyetem akkoriban szerveződő magyar tanszékére. (A pécsi katedrát ez idő alatt is fenntartják számára; az oktatás folyamatosságát megbízott helyettesek és a lektor biztosítják.) 1940-ben hazatér, katedrát kap a szegedi egyetem bölcsészkarán, s mint az olasz (1958-tól: romanisztikai) tanszék professzora, tanszékvezetője tevékenykedik 1968-ig, nyugdíjba vonulásáig. 1947-ben, amikor a vidéki egyetemeken egy évtizeden át „szüneteltetik” a nyugati nyelvek oktatását, az egyik magyar irodalmi katedrát is elvállalja, a római vendégtanárság éveiben szerzett ismeretekre és oktatási tapasztalatokra alapozva.

Koltay-Kastner Jenő, mielőtt 1924 derekán „kiszemelték” a pozsonyi Erzsébet Tudományegyetem örökébe lépő pécsi egyetem (lényegében az ő kinevezésével életre hívott) olasz tanszékére, Székesfehérváron, majd Budapesten volt középiskolai tanár az 1919/20-as tanévvel kezdődően. 1923-ban pedig megkezdí egyetemi pályafutását is, mint az olasz irodalomtörténet magántanára a Pázmány Péter Tudományegyetemen. A pécsi tanszékre történt meghívásában az addigra már szépen gyarapodó tudományos publikációk mellett szerepe lehetett annak is, hogy az Erzsébet Tudományegyetem bölcsője: Pozsony közelében született 1892-ben. Szülőhelye, Magyardiószeg ma a Sládkovičevó nevet viselő Diószeg része. Itt járt elemi iskolába, a középiskolát Zsolnán, vagyis a Felföldön kezdte, s az Alföldön, Kecskeméten folytatta, mígnem a Pázmány Péter Tudományegyetem magyar-német-francia szakos hallgatója, s az Eötvös Kollégium tagja lett 1909-ben. Négy évvel később, 1913-ban, immár tanári és bölcsészdoktori oklevéllel felfegyverkezve Párizsba utazik, hogy a Sorbonne ösztöndíjas hallgatójaként egészítse ki egyetemi tanulmányait. A következő év nyarán hazajön, szerencséjére, mert mint sok évvel később, 1966-ban a *Tiszatáj* „kérdőjének”, Bálint Gyulának elmondja: „csak az mentett meg a »Fekete kolostor« (Noirmoutier) internálótáborától, hogy nyárára elfogyott a pénzem, s emiatt hazatértem”.¹ Kuncz Aladár nagysi-

¹ Bálint Gyula: Pécs – Róma – Szeged. Beszélgetés Dr. Koltay-Kastner Jenő tanszékvezető egyetemi tanárral. *Tiszatáj*, 1966/2, 130.

kerü regényére célzott ezzel Koltay-Kastner. A kitűnő író-szerkesztő, Franciaország szerelme ugyanis nem volt hajlandó komolyan venni, hogy a háború kitörésének a pillanatától közellenségnek számítanak az „ellenséges országok” francia földön tartózkodó polgárai, mi több, válogatás nélkül be is börtönzik, internálják őket. Kuncz Aladárnak történetesen Noirmoutier szigete jutott, melynek a *Fekete kolostorban* állított maradandó emléket. S egyben önmagának is, mert a regény megjelenésének éve (1931) az ő halálának éve is egyúttal.

A Sorbonne-nal megtoldott egyetemi tanulmányok során a „francia vonal” határozta meg Koltay-Kastner Jenő alakuló tudományos érdeklődését. 1913-ban megjelent doktori értekezésének a címe: *A Karthausi helye a szentimentális regényirodalomban (Eötvös és Sainte-Beuve)*. De mint az idézett *Tiszatáj*-beszélgetésben elárulja, az olasz nyelv és irodalom már ekkoriban sem volt közömbös számára. „Magánúton tanulmányoztam” az olasz nyelvet, mondja, majd pedig arra utal, hogy Stendhal *A pármái kolostorának* és olasz novelláinak is jelentős szerepe volt az „olasz vonal” megerősödésében.

És ez a folyamat nem ért véget akkor sem, amikor 1914 nyarán hazajött Párizsból, s mondhatni az „olasz arcvonalt” került előtérbe. Erről a következőket mondja Bálint Gyulának: „Hamarosan be kellett vonulnom katonának, és a második isonzói csatában körülkerített 4. honvéd gyalogos ezred csekély maradványaival olasz hadifogságba estem. Az olasz fogságban töltött három év alatt minden garast könyvek beszerzésére takarítva meg az »ellátmány«-ból, volt bőven időm szinte módszeresen áttanulmányoznom az olasz irodalom történetét. Modern irodalomra is előfizethettem a Palermo melletti, normann katedrálisáról híres Cefalú városka táborában. Romain Rolland *Jean Christophe*-jének frissen megjelent tíz kötetét is ott olvastam”. Koltay-Kastner professzor ugyanitt elmondja azt is, hogy 1919 áprilisában, amikor immár szabadon hazatérhetett, Dante *Vita Nuova*-jának odakint készített fordítását hozta magával, amit rögtön megmutatott Kaposi Józsefnek, a kiváló Dante-kutatónak, a *Dante Magyarországon* című könyv szerzőjének. Tőle tudta meg, hogy időközben elkészült Ferenczi Zoltán fordítása, de vizsgalódhatott, mert 1921-ben az ő *Új Élet*-fordításának a kézírata is ott szerepelt a Nemzeti Múzeum nagy Dante-kiállításán, Ferenczi Zoltán időközben megjelent „díszes margójú” kiadása mellett. „Azért nem sajnáltam a fáradságot, ami hosszú hónapok tétlenségét édesítette meg” – mondta. Közben Bálint Gyula is megtekinthette a „madárlátta” kéziratot, mert így ír: „Kezemben tartom a sárgult lapokat, csodálattal nézem a régi kéziratot, amelyen rajta van a hadifoglyok kicserélését intéző Firenze melletti katonai kórház pecsétje, ami nélkül nem hozhatta volna haza.”²

Bálint Gyula 1966-ban publikált „beszélgetését” a következő évben Kovács Sándor Iván rövid írása követi ugyancsak a *Tiszatájban*, *Koltay-Kastner Jenő 75 éves* címmel. „És katoná lett, majd hadifogoly... A háromévi olasz fogságot azonban az élet egyetemének fogta fel: egy szicíliai lágerben tökéletesen megtanulta Dante nyelvét, s a *Vita Nuova* magyar fordításával tért vissza.” – írja.³ Négy évvel későbbi írásában meg is nevezi a kérdéses láger „lelőhelyét”, a Koltay-Kastner által említett Cefalú városkát. A *Vita Nuova*-fordítás „kiviteli engedélye” kapcsán viszont fogolytábori bélyegzős kéziratról ír, ellentétben Bálint Gyula közlésével, akinek a „Firenze melletti katonai kórház pecsétjével” ellátott kéziratot mutatott a professzor.⁴

Koltay-Kastner Jenő 1985-ben távozik az élők sorából. 1992 februárjához, születésének 100. évfordulójához közeledve a pécsi egyetem olasz tanszékét újrалаpitó, az olasz okta-

² I. m., 98.

³ K(ovács) S(ándor) I(ván): Koltay-Kastner Jenő 75 éves. *Tiszatáj*, 1967/2, 190.

⁴ Uő: Janus Pannonius évszázadai. In: Uő: *Pannóniából Európába. Tanulmányok a régi magyar irodalomból*, Budapest, 1975, Gondolat, 40. A tanulmány megírásának éve 1971. Megjelent az *Élet és Irodalom* 1972. március 18-i számában is.

tás ügyében minden fórumon eljáró Herczeg Gyula professzor javasolta, hogy a szegedi egyetemen közösen szervezzenek tudományos konferenciát a nagy italianista emlékére. A javasolt rendezvényre némi csúszással 1993. január 5-én került sor a szegedi egyetemen, 1995-ben pedig az emlékkötet is napvilágot látott *Koltay-Kastner Jenő szellemi hagyatékából* címmel, a kiadásért felelős Pál Józsefnek és a szerkesztő Vigh Évának köszönhetően.⁵

Az emlékkötet tanulmányai közül, tekintettel arra, hogy a jelen írás tulajdonképpeni tárgya a „hadifogoly” Kastner Jenő 1927-ben publikált visszaemlékezése, a *Börtönben*, külön is megemlítendő Kovács Sándor Iván *„A szigorú filológus”: Koltay-Kastner Jenő* címmel jegyzett munkája. Ennek bevezető részében írja a következőket: „A magyar-német-francia szakos Kastner Jenő 1913-ban Eötvös *Karthusija* és Sainte-Beuve kapcsolatából doktorált, de nemcsak a németet, a franciát is »odahagyta« az olasz kedvéért, amit már az »élet egyetemén«: az észak-szicíliai Carini fogolytáborában tanult meg oly tökélyvel, hogy még ott lefordította Dante *Új életét*. A karpaszományos műfordítónak a lágerparancsnok engedélyező pecsétjével hitelesített *Új élet*-kézirátát aztán közszemlére is tették: 1921-ben, Dante halálának 600. évfordulóján bemutatták a budapesti Dante-kiállításon”.⁶ Új elem, hogy míg Kovács Sándor Iván idevonatkozó korábbi írásában Cefalù fogolytáborára szerepel, melyről Koltay-Kastner is megemlékezett az idézett *Tiszatáj*-beszélgetésben, most pedig az ugyancsak szicíliai Carini. „A történetet Tőle hallottam” – írja lábjegyzetben Kovács Sándor Iván, és egy 1982-ben megjelent írására hivatkozik. A hivatkozott írásban azonban nem esik szó sem a szicíliai fogságról, sem annak közelebbi helyéről. A szóban forgó lábjegyzet *folytatása* viszont magyarázatot adhat arra, hogy a kitűnő szerzőnél miként lett Cefalúból Carini. „Boda Miklós jóvoltából ismerem fogságáról írt hírlap cikkét: *Börtönben*. Írta: dr. Kastner Jenő egy. ny. rk. tanár, Pécsi Napló, 1927. ápr. 7.” – olvasható a lábjegyzetben. Nos, ennek az áprilisban, de nem 7-én, hanem 17-én megjelent újságcikknek a teljes szövegét idézzük az alábbiakban, „ékezetileg” némi átigazítással.

Egy italianista visszaemlékezése itáliai hadifogságára

1916. nyarán történt.

Az Isonzó kanyargó ezüstje, a pergőtűztől ostromlott fedezék, a vészház: jobbról áttörték a frontot és hátulról jön a „digó” – mindez már csak emlék, keserű emlék volt.

Ettük a fogság kenyerét. Előbb marhakocsikba zárva egy doboz húskonzerv mellé, melynek ki kellett tartania a kétnapos út alatt Genováig. Aztán ettük a finom zsemle képében, rég nélkülözött fehér asztal mellett a hajón, mely Palermóba szállított. Most Cariniban, egy tengerpart melletti városcsúcsban tengettük életünket huszonegyen tisztek.

A fogolytábornak átalakított kolostor ablakából ki lehetett látni messze, Ischia szigetéig. Szabadságunkból ugyanis csak ezek a távolatok maradtak meg, melyeken a szem elkalandozhat.

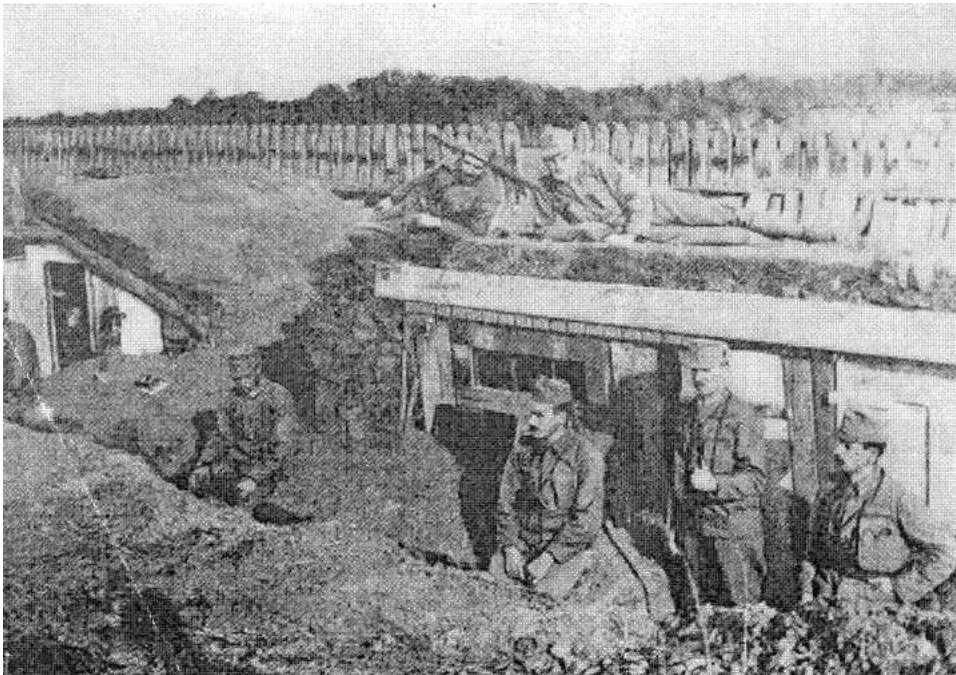
Zárt négyszögű kis renaissance udvarra néző cellám falán, mikor lakójává kellett szegődnöm, ezt a felírást találtam: Silenzio. Valami együgyű barát firkálhatta oda ceruzával: csönd. S elődöm

⁵ *Koltay-Kastner Jenő szellemi hagyatékából*. Bev. Pál József, szerk. Vigh Éva. Szeged, 1995, József Attila Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar. A konferencián Pál József, Koltay-Kastner Jenő kiváló szegedi utóda az itteni évekről beszélt, e sorok szerzője (Herczeg Gyula tanszékének meghívott előadója) a pécsiokről. Az emlékkötetben tanulmánnyal szereplő szerzők közül Kovács Sándor Iván, Kaposi Márton, Aczél Zsuzsanna, Vigh Éva, Pál József, Móricz György és Fried Ilona az irodalomtörténész Koltay-Kastner Jenő munkásságát méltatták, Herczeg Gyula, Benedek Nándor és Fábíán Zsuzsanna írásai pedig a nyelvészre és lexikográfusra emlékeztettek tanulmányaikkal.

⁶ Kovács Sándor Iván: „A szigorú filológus”: Koltay-Kastner Jenő. In: *Koltay-Kastner Jenő szellemi hagyatékából*, 7–8. A tanulmány előzőleg már megjelent az ITK-ban, 1993, 1–2.

Koltay-Kastner Jenő Vinkler László rajzán

Magyar honvédek harcállásban Doberdónál

figyelmeztetését meg is fogadtam. Az én cellám a csönd cellája maradt, hol lassanként kis könyvtárba gyűltek régi ismerősök, az olasz remekírók, érkeztek új látogatók – emlékszem, milyen örömmel fedeztem fel Pirandellót akkoriban, mikor még messze volt mai hírnevétől! – és minden hónap elsején rámnyitott az öreg, konzervatív gondolkodású Nurra antológia, az ifjúságtól pezsgő firenzei Marzouuo, a filozófus „Critica.”

Jó pajtásaimmá lettek valamennyien. Mindegyiküknek volt valami intim kis története, mely kedvessé tette előttem. Ez csak titkos, csempészúton jöhetett, amaz külön engedéllyel, kegykép bocsájtatott be, a harmadiknak, negyediknek, ötödiknek ilyen vagy olyan nélkülözés volt az ára. Csak egy baj volt. Új barátaim ellen olykor lázongani kezdett az uniformis, melyet hordtam. Nem mintha valami életnézeti különbség éleződött volna ki közöttük, hanem jellemükből folyt ez az ellentét. A gondolat és tett, a contemptatív és aktív élet és küzdelme, a kötelesség és kedotelés harca újultak meg bennem.

Tett? Kötelesség? Van e szónak értelmük egy számára? Aki ismeri a hadifogoly pszichológiáját, az jól tudja, milyen kínzó álmoképeket jelentettek neki ezek a szavakká degradált harctéri hatalmasságok. A Tett útjai betemetvék és kötelesség csak nem fűz az ellenséges parancsnoksághoz, mely most mozgásodnak, sőt képzeletednek határt szab! Egyetlen mag körül forog-kering örökké minden gondolata: szabadulni!

Minél reménytelenebbek a körülmények, annál fantasztikusabb tervek kóvályognak a rögeszme konokságával fejében.

Hogyan lehetne szabadulni Szicíliából? A tábor erősen őrzik, no de azontúl is a vasúti állomásokon csendőrőrsök, a vonatokon őrzérek cirkálnak... A messinai szorosra árgus szemek vigyáznak... s aztán be messze is van Magyarország!

Csak valami nagyszerű tero kecsegtet reménnyel. Föllázítani a fogoly legénységet, 20-30 bakával lefegyverezni éjszaka a szundikálásra oly igen hajlamos őrséget és aztán továbbállni, egy szállítóhajón kikötni Isten tudja hol; semleges vagy baráti területen. Egy aug. 20.-i Szt. István-napi ünnepély kipattantotta e még egészen kaotikus teroet, mely alkalmasint eleve is arra volt ítélve, hogy teljesezésbe ne menjen.

Ünnepélyessé díszített hadifogoly-asztal körül a huszonegy honvéd tiszt kalászt érlelő rónákról, a családi körben megszegett fehér cipőről emlékezett. Önkéntelenül és unisono bukkant fel a lelkekből az Isten áldd meg a magyart! És hangzott és erősödött a könnyes ima... Az ügyeletes olasz tiszt hanyatt-homlok rohant föl a szokatlan zajra és amikor meglátta az ünnepélyes képet, az állva éneklőket – tudj' Isten micsoda ideges félelem fogta el valami meg nem értett ismeretlentől...

Feltűzette a szuronyt katonáival és úgy jött előre a hosszú folyosó vége felé, melyen ebédasztalunk állott, egy titkos hang azonban azt parancsolta: Ne hadd magad míg végére nem értél. S hiába volt a tiszt parancsa, kiáltása, a szuronyok testhez érkezése: Csüry Pista debreceni teológus és egyszerűs mind hőstenorunk még egyszer kivágta a „megbűnhődte”-t s a csönd révébe vezette a panaszkialtást.

No de ezalatt a „falon túl” is akadt újság. A kolostornak négyszögben elhelyezett cellái közül ugyanis mi csak az egyik oldalt laktuk, míg a többi három oldal legénységi helyiségekként volt felhasználva. A teljes négyszögbe futó folyosó az egyik oldal két sarkán tehát el volt falazva vagy három méter magasan, úgy hogy mindössze a felső boltív maradt szabadon. A „falon innen” és „falon túl” világnak egyáltalán tilos volt egymással érintkeznie.

A legénység túlnyomó többségével ezt a parancsot könnyen esett betartanunk. Csehek voltak, akik megtagadták a katonai tisztelgést, már akkor egész kommunisztikus elveket vallottak, s ahol csak lehetett, igyekeztek gyalázni azt a rendet, mely őket a háborúba kiverte. A táborban mindenkire tudta róluk, hogy náluk tört át az ellenség s miattuk kerültünk fogságba.

Aránylag csak kevés volt a honvéd. Most, hogy csak a falon túl a himnuszt hallották és hallották az olasz katonák kiáltásait, nem tudták, mi történik nálunk. Hajba kaptak a gúnyolódó cseh katonákkal.

A látszat az lehetett tényleg, mintha valami zendülés-féle készült volna a táborban a magyar tisztek és legénység megegyezésével. Egy cseh tisztiszolga vallomása hamarosan szenzációs színt

Börtönben.

Írta: dr. Kastner Jenő egy. ny. rk. tanár.

1916. nyarán történt.

Az iszonyó kanyargó ezüstje, a pergőtűztől ostromlott fedezék, a vészház: jobbról áttörték a frontot és hátulról jön a „dígó” — mindez már csak emlék, keserű emlék volt.

dr. Kastner Jenő

Ettük a fogság kenyerét. Előbb marhaköcsikbe zárva egy doboz huskonzerv mellé, melynek fel kellett tartania a kétnapos ut alatt Genováig. Aztán ettük a finom zsemle képeken, rég nélkülözött fehér asztal mellett a hajón, mely Palermóba szállított. Most Cariniban, egy tengerpart menti városkában tengettük életünket huszonegyen tiszték.

A fogolytábornak átalakított kolostor ablakából ki lehetett látni messze, ischia szigetéig. Szabadságunkról ugyanis csak ezek a látatok maradtak meg, melyeken a szem elgondolozhat.

panaszkiáltást.

No de ezalatt a „falon túl” is akadt újság. A kolostornak négyszögben elhelyezett cellái közül ugyanis mi csak az egyik oldalt láttuk, míg a többi három oldal legénység helyiségekként volt felhasználva. A teljes négyszögbe futó folyosó az egyik oldal két sarkán tehát el volt falazva, vagy három méter magasan, úgy hogy mindössze a felső boltív maradt szabadon. A „falon innen” és „falon túl” világának egyáltalán tilos volt egymással érintkeznie.

A legénység túlnyomó többségével ezt a parancsot könnyen esett betartanunk. Csehek voltak, akik megtagadták a katonai tisztelgést — már akkor egész kommunisztikus elveket vallottak; s ahol csak lehetett igyekeztek gyalázni azt a rendet, mely őket a háboruba kiverte. A táborban mindenki tudta róluk, hogy náluk történt az ellenesség s miattuk kerültünk fogságba.

Koltay-Kastner írása a Pécsei Naplóban

Magyar hadifogoly levele Cariniból

kölcsonzott az aug. 20-i, alapjában véve ártatlan ünnepségnek. A szabadulás fantasztikus tervezéseit ez összefüggésbe hozta az imént elmondott eseményekkel és most már egyenesen azt állította, hogy néhányan közülünk a himnusszal zendülésre akartunk jelt adni a magyar katonáknak. A vád képtelen volt, de készséges meghallgatást talált az olasz parancsnokságnál.

Pár nappal később, mikor a kedélyek már kezdtek lecsendesülni, egyszerre csak megjelent a táborban a divízió négy tisztje; hatunkat – kikben az áruló cseh tisztiszolga bemondása alapján a „zendülés” vezetőit sejtették – letartóztattak, egymástól elkülönítettek és a divízióparancsnok rögtön megkezdte kihallgatásunkat. Egyenkint vezetett be egy-egy szuronyos katona a parancsnokság irodájába. Én voltam az utolsó.

Azonnal észre kellett vennem, amint a faggatás megkezdődött, hogy társaim vallomása alapján az improvizált vizsgálóbíró ismét hazugság-palotát építhetett a védteleneket megszuronyrohmozó vitéz olasz tiszt és egy áruló tisztiszolga vádjainak szilárd fundamentumain. Őket ugyanis egy cseh szakaszvezető segítségével hallgatták ki, aki hiányos magyar tudásával és nyilvánvaló gyűlölködésével azt és úgy tolmácsolt, amit és ahogyan akart, s az olaszul nem tudó honvédtisztekkel olyan jegyzőkönyvet íratott alá, mely halálos ítéletünket is megpecsételhetette volna. Velem szemben is hasonlóan akartak eljárni. Én azonban olaszul vallottam és hiába kísérte meg a divízióparancsnok, hogy feleleteim ügyes kiforgatása árán is igazoltassa velem a többiek által már elismert vádakat; vagy kétórás kemény tusakodás után, magam diktáltam végre újra az egész jegyzőkönyvet. S ez volt a szerencsénk!

Szeptember 10-én egy carabinieri százados jött 8-10 emberrel a táborba. Hatunkat bilincsbe vertek és Palermóba szállítottak. Mikor a régi Bourbon-erőd hatalmas vaskapuja becsapódott mögöttem, úgy éreztem, hogy elkapott egy fogaskerek és most végig kell őrlődnöm az egész komplikált szerkezeten... s ki tudja, mi lesz a vége?... De tehetetlen vagyok; a fogaskerekek kegyetlen szorításától menekülni épp oly lehetetlen, mint megállítani forgásukat. Palermo katonái, mégpedig legény-ségi börtönében voltunk. A cella, amelybe a felvétel megaláztatásai után vezettek, igazán alkalmas volt arra, hogy megdöbbsentsen. Piszkos falak, szennyes padló, egy szalmazsák: lábánál kőkorsó: ez minden. Amint a börtönőr magamra hagyott, első dolgom volt felkúszni a magasan fekvő ablakra, melynek egy méter széles falbevágásába kissé meghajolva belefért az ember. Lenn a város az est pompájában úszott. Nem gondoltam volna, hogy két hónapon keresztül szinte egyedüli szórakozásom lesz ez a panoráma. Amíg a vizsgálóbíró ki nem hallgatott, senkiivel sem érintkezhetünk. De honnan vegyenek hivatalos magyar tolmácsot? Végre találtak egy facér könyvügynököt, ki járt valaha Magyarországon és aki vállalkozott a feladatra. Közben azonban elmúlt csaknem két hónap.

Szerencsére a magánzárkának voltak némi – ha nem is hivatalos – könnyítései. Mindjárt az első éjjel megismerkedtem velük Mancuso úr jóvoltából.

Éjfél felé valaki halkan szólít a kemény tölgyfaajtó kis rácsos ablakán, melyen egy órával előtt világotított be az őr villanylámpásával. Az ajtó csöndesen felnyílik, én kiosonok rajta. Valaki kézenfog és vezet óvatos léptekkel – az ügyeletes börtönőr szobájából horkolás hallatszik. A második emeleten minden csöndes.

Az első emelet folyosójának végén az egyik cella ajtaján fény szüremlik ki. A frissen főzött fekete-kávé gőze üti meg az orromat. S amint benyitunk – mert a cella nyitva van – egész kis ünnepelő társaság fogad. A bécsi Zöbel százados, kit a harctérről ismertem, kiről nem tudtam, hogy ő is idekerült, egy ascari-őrmester, egy velencei őrnök – nagyszerű mandolinjátékos. A kis asztalkán szőlő, sült csirke, tojás, friss fűge, bor...

Egy De Lisi nevű gazdag terminii szőlőtulajdonos „lakik” itt, kit háborúellenes propagandája miatt tartóztattak le. Róla valóban el lehet mondani, hogy itt „lakik”, míg a többi ide van, „bezárva”. Tréfásan a börtön parancsnokának szólítjuk. Az örök mind a zsebében vannak. Az emelet vaskapujáig azt tehet, amit akar. Esténként vendégeket szokott cellájába hívti. A meghívók kézbesítője volt az különös Mancuso úr, aki egy fakanál nyelével pattintotta fel egy nyomasztó cellák zárát, melyek mindegyikéhez az őrnek külön kulcsa volt azon a félelmetesen csörmpölő kulcscsomón. Reggel felé azután ismét visszakisért minden vendéget a cellájába, újra

Az Isonzó völgye

Az Arsenale Borbonico épülete

rájuk csukta a zárat, mintha mi sem történt volna. Bizonyos, hogy nagy gazember volt, de ha őt hallgatta az ember – mint minden vizsgálati fogoly – a legártatlanabbul keveredett bele ebbe a komisz csávába.

Az első éjjel azonban tartogatott még egyéb meglepetést is számomra. Cellám ablaka fatáblával záródott. Alig próbáltam meg lefeküdni, máris két oldalról indult meg a támadás a betolakodó ellen. A patkányok és a poloskák! A patkányok az ablak vasrudai elé felszerelt sűrű rácsozat kalitkájában tülekedtek a kenyérmaradékokért s olyan zörgést csaptak, hogy minden pillanatban féltő volt, hogy a fatábla egyszer csak enged és az egész patkánysereg bezuhan a cellámba. A poloskák? Jobb nem beszélni tömegükről.

Ellenük kellett elsősorban védekeznem. Másnap kihallgatásra jelentkeztem a börtönparancsnoknál. Kértem meszet, forró vizet, sikáló keféket és meszelőt. Az öreg őrnagy mosolyogva igazította meg monokliját – és délután nekikezdektem a tatarozó munkához. Szerencsére kicsiny volt a cella; nem került sok fáradságomba. A fal szinte szitává volt luggatva szöghelyekkel s mindegyikükben az élősdik egész raja tanyázott. Befalaztam őket. Az ablak kalitkája is megtisztult a hulladékoktól s következő éjjel a patkányok már csak ép átszaladgáltak rajta...

Lassanként ismét kedves lakótársam lett a csönd. A matrac alá rejtett olasz ponyvaregényeket, melyeket úgy csempészték be olykor-olykor Mancuso és barátai, később már tartalmasabb olvasmányok váltották fel. Gentile ügyvéd látott el velük, mert bizony a vád oly komollyá kezdett fejlődni, hogy tanácsosnak mutatkozott ügyvédet fogadni.

A vizsgálóbíró végre kihallgatott bennünket egyenként. De az igazság itt is rosszul járt! A könyvügynök-tolmács, aki bizony épp csak hogy konyított valamicskét a magyarhoz, de távol volt attól, hogy egy mondatot is megértsen és tudjon fordítani, azzal vágta ki magát, hogy tolmácsolt a világba, amit éppen a vizsgálóbíró kérdése szuggerált. S volt ismét öt hamis jegyzőkönyv és egyetlen egy igaz: az enyém.

A táborban mintegy ötven tanút hallgattak ki. Az előzetes kihallgatásokkal annyi idő telt el, hogy ügyünk csak 7 havi vizsgálati fogság után kerülhetett a palermói katonai törvényszék elé.

A tárgyalás 10 napig tartott el. Itt már nem arról volt szó, hogy egy hadnagyocska arra használja fel a vádat, hogy általa kerülje el a harctér kellemetlenségét. Itt már tényleg részrehajlatlanul az igazságot keresték. Igaz, hogy az elnöklő altábornagy és az egész bíróság kezdetben az államügyész – egy rendkívül szimpatikus arcú fiatalember – is a vád hatása alatt állottak, de hamarosan derengeni kezdett előttük a valóság.

A legfőbb érdek természetesen az kellett legyen, hogy a legsúlyosabb vádat, a zendülést megcáfoljuk. A vád erejét magyar társaim alapjában véve hamis jegyzőkönyveire alapította. Be kellett bizonyítani – hogy a hites tolmács nem ért magyarul. Ez azonban nem volt könnyű. Az ügynöknek, úgy látszik, szüksége volt a tolmácsiapidíjakra s így bátran letette a tolmácsi esküt. Azután egyenesen felháborító arcátlanúsággal gügyögött össze valamit magyarul és fordított olaszra azt, ami neki tetszett. Én ráztam a fejemet. Az ügyvéd tiltakozott. Az ügynök-tolmács azonban olyan vakmerő szemtelenséggel fordította a „tényleges tiszt”-et bankhívatalknak, hogy az ügyész- és a bíróság meg volt róla győződve, hogy kitűnően ért magyarul, csak mi beszélünk neki mindenféle tájszólásban s alkalmazunk csalárd trükköket, hogy lehetetlenné tegyük s az előzetes vizsgálat jegyzőkönyveinek hitelességét megdöntsük.

Végre azonban olyan kínos helyzetekbe és ellenmondásokba keveredett a tolmács, hogy fáradtan megvallotta: nem érti a vádlott beszédét. Ha nem vagyunk hadifoglyok, pert akaszthattunk volna a nyakába hamis eskü miatt, így csöndes diadallal hallgattuk az elnök felháborodott szavait. Következő napra találtak egy asszonyt, egy borkereskedő hódmezővásárhelyi származású feleségét, ki tíz éve volt férjnél Palermóban.

Kedves jelenet volt, ahogy a hódmezővásárhelyi korcsmáros lánya megöriült a rég hallott magyar szónak és ahogyan lassan belejött újra a beszédbe. Amint megértette, hogy miről van szó, már ő egyenlítette ki javunkra a magyar tanúvallomások közt megnyilatkozó ellentéteket. Azóta sem láttuk többé... segítségét meg sem köszönhattük.

A hadbírótság ezek alapján kénytelen volt társaim előzetes vizsgálati jegyzőkönyveitől eltekinteni és az én tolmács kizárásával tett vallomásomra támaszkodni a továbbiakban. Ez pedig határozottan tagadta, hogy zendülésről valaha gondolkodtunk volna is. A mi tanúink titkon értesítve voltak, hogy ugyanígy valljanak. Az államügyész bizonyítékok hiányában kénytelen volt a zendülés vádját elejteni.

Megmaradt azonban az engedelmesség megtagadásának és fegyelemsértésnek a vádja. Mert ha egy társaság közös akarattal a katonák szuronyaival mit sem törődve tovább énekel: mi ez, ha nem az engedelmesség megtagadása? Ezen a ponton azonban már könnyebb volt a védekezésünk. Hivatkoztunk a magunk nemzeti érzéseire, melyet semmiféle fogság nem törhet meg; hivatkoztunk arra, hogy a himnuszt félbehagyni gyávaság lett volna, s megtudva, hogy az elnöklő altábornagy fia Mauthausenben fogoly, igyekeztem kihasználni ezt az érzelmi körülményt is. Az ő fia is bizonyára ugyanígy tett volna, mint mi. Az érvo hatott. Megtörtént az a különös eset, hogy védőbeszédemet a tárgyalási terem közönsége megtapsolta. Egy pillanatra az ellenség-fogoly szerep megszűnt. S ez eldöntötte a tárgyalás sorsát. Az államügyész mondhatott még álgyűlöletből lázongó beszédet, kérhetett még 5-7 évi börtönt fejünkre, mi tudtuk, hogy megnyertük az ügyet és a felmentő ítélet nem volt számunkra meglepetés. S a tárgyalóteremben bírák és vádlottak között mintha az őszinte rokonszenv és tisztelet száilai szövődtek volna.

Ez a legértékesebb emlék, mit a haditörvényszéki tárgyalásról megőriztem. Ma is ezzel a rokonszenvvel gondolok szereplőire. A börtön sem hagyott bennem semmi keserűséget. Sőt hálás vagyok ma is azért a sok emberismeretért, nélkülözésért, szenvedésért, mit egy angol turista sem tud megszerezni pénzért. Igaz, hogy olyan valutával fizettük meg az árát, ami sokáig rá volt írva halovány, csonttá-bőrré fogyott arcunkra. De Palermót ma is csak a börtön rácsának apró kocka-beosztásain tudom elképzelni.⁷

*

Napjaink italianistája, a római „La Sapienza” egyetemen oktató és az olasz-magyar kapcsolatok elmélyítésén fáradhatatlanul munkálkodó Sárközy Péter a következő sorokkal indítja egyik tanulmányát: „Olaszország 1915. évi belépése az első világháborúba az antant hatalmak oldalán nem érte váratlanul sem Németországot, sem Ausztriát, annál inkább a magyarországi közvéleményt, mely a »hagyományos olasz-magyar barátság« alapján elvárta volna a szeretett Itáliától, az olasz néptől, hogy ha már nem akart a tengely hatalmak oldalán részt venni a háborúban, legalább semlegességét őrizze meg. E helyett a világháború egyik legvéresebb frontjává vált az Isonzo-Piave és a Karszt-hegység vidéke, ahol több százezer olasz, osztrák, cseh, horvát, magyar katona vesztette életét.” A továbbiakban, a kölcsönös megbékélés folyamatát követve így ír: „1921-ben Dante halálának hatszázadik évfordulója adta az első alkalmat a magyar-olasz kulturális kapcsolatok látványos felújítására.” Kiemeli, hogy még ennek előtte, 1920 májusában megkezdte működését a Corvin Mátyás Magyar-Olasz Egyesület, és a következő évben elindul két évtizedes útjára az egyesület olasz nyelvű folyóirata, a *Corvina*.⁸ Tegyük hozzá: a *Corviná*ban rendszeresen publikált Koltay-Kastner Jenő, aki 1927 márciusában létrehozta az egyesület pécsi szekcióját, az akkori szóhasználat szerint fiókját.⁹ Csak zárójelben: nyolc

⁷ Pécsi Napló, 1927. április 17., 9–10.

⁸ Sárközy Péter: A magyar-olasz kulturális kapcsolatok alakulása az első világháború kitorését követő években. Guido Romanelli 1919. évi missziójának hatása a magyar közvéleményre. In: *Ritrar parlando il bel. Tanulmányok Király Erzsébet tiszteletére*. Szerk. Szegedi Eszter, Falvay Dávid, Budapest, 2011, L'Harmattan, 389., 397.

⁹ Boda Miklós: Pécs olasz kapcsolatai. Az Olasz Kultúra Napja tudományos emlékülésén, 1987. március 17-én elhangzott előadás. *Baranyai Könyvtáros*, 1987/2, 17–20.

évvel később az ő kezdeményezésére született a pécsi egyetem tudományos folyóirata is, az 1943-ig élő *Pannonia*.¹⁰

A pécsi professzor *Börtönben* című írása, melyben szépítés nélkül, helyenként keserűdes humorral idézi fel a szicíliai hadifogolytáborban (Carini), illetve börtönben (Palermo) átélteket, s több mint megbocsátó gesztussal zárul, 1927 áprilisában született. Bethlen István gróf miniszterelnök római látogatásával szinte egyidőben. Valószínű, hogy az egy hónappal korábban megalapított pécsi „fiókegyesület” valamelyik összejövetelén is előadta a szerző. Hogy a Koltay-Kastner által 1966-ban említett, majd 1971-ben Kovács Sándor Iván által is megidézett Cefalù nem szerepel az 1927-es visszaemlékezésben, annak az lehet az oka, hogy hangsúlyozni akarta: megfelelő nyelvismeret nélkül kiszolgáltatottak vagyunk idegen, főként ellenséges környezetben. Lám az ő nyelvtudása is csodát tett Palermóban, kivált, hogy olyan segítője akadt, mint a magyar nyelvet valóban értő és beszélő, Hódmezővásárhelyről elszármazott asszony.

Lehet, hogy a palermói felmentő ítélet után már nem Carini, hanem Cefalù táborában folytatta hadifogságát, mely – mondhatni köztudomásúan – viszonylag kényelmesnek számított az exkolostorokba „préselt” táborokhoz képest.¹¹ Sikerült azonosítani a három érintett városon belüli színhelyeket, *Carini* esetében a *Biblioteca Comunale „F. Scavo”* könyvtárosa, Vincenzo Buzzetta szíves közreműködésével. A mintegy 25 000 lakosú város a tartományi székhelytől, Palermótól nyugatra mindössze 25 kilométer. Jóformán belőle nő ki a Monte Saraceno, tövében a Baronessa di Carini legendájáról nevezetes Castellóval és számos egyházi műemlékkel. A városi könyvtár is az egykori karmelita kolostorban kapott helyet. Szép kerengőjével együtt jó állapotban maradt fenn, ellentétben a San Rocco (Szent Rókus) minorita kolostorral, mely 1870 után bírósági börtönként, az első világháború idején pedig (Kastner Jenőt és társait is befogadó) fogolytáborként szolgált. Egy része azóta megsemmisült, a „maradék” a Comune tulajdonában van, városi hivatalok működnek benne.

Palermóban a régi Bourbon-erőd volt raboskodásuk színhelye, írja Koltay-Kastner. Ez nagy valószínűséggel a kikötő nyugati részén emelkedő Arsenale Borbonico lehetett. A Bourbonok „távozása” után sokáig, az első világháború idején is börtön volt a viharos múltú épületben, ma pedig Palermo „tenger múzeuma”, a Museo del Mare székháza.¹² Az egykor itt raboskodó magyarok cellái a felső szinten voltak, innen pedig valóban jó panoráma nyílt a városra „a börtön rácsának apró kocka-beosztásain keresztül”. Amennyiben Palermótól keletre, a normann katedrálisáról híres *Cefalù* városka táborában is megfordult a „karpaszományos fogoly”, akkor a Botta-kaszárnya (Caserma Botta) lehetett a színhely.¹³ Hadifogoly visszaemlékezések szerint innen gyönyörű kilátás nyílt a tengerre, nem csoda, hogy az objektum ma „kincstári” üdülőház.¹⁴ Egyébként Carini tengerpartja is csak néhány kilométer a várostól. „A fogolytábornak átalakított kolostor ablakából ki lehetett látni messze, Ischia szigetéig” – emlékezik a professzor. Valójában Ustica szigetét láthatták a raboskodók, s nem a többszáz kilométerrel távolabbi Ischiát.

¹⁰ Huber Kálmánné: A Pannonia folyóirat története és repertórium. Pécs, 1979, Baranya Megyei Levéltár. Klny. A *Baranyai Helytörténetírás 1979* című kötetből, 305–370.

¹¹ *Hadifogoly magyarok története*, I. Szerk. Pich Jenő. (Az olasz királyság területén: A szárazföldi táborok története című fejezet szerkesztője: Barna János). Budapest, 1930, Athenaeum, 220.

¹² Mantia, Tiberio: *L’Arsenale Borbonico di Palermo*. Bagheria, 2009, Lions Club Palermo Mediterranea, P. 4.

¹³ Di Paola, Salvatore: Brevi note storiche sull’impianto del Distretto Militare di Cefalù. *Corriere delle Madonie*. 1971, 1.

¹⁴ *Hadifogoly magyarok története* (a 11. sz. jegyzetben i. m.), 220. Vö. Barabás Béla: *Magyar hadifoglyok élete orosz-olasz földön*. Budapest, 1916, Dick Manó, 165–177.

„1916 nyarán történt”, kezdi az isonzói hadszíntéren történt fogságba esése történetét dr. Kastner Jenő. Az 1916 sajtóhiba lehet, feltehetően kézzel írt szövegből dolgozott a szerző, mert a *Tiszatáj*nak adott életinterjújában azt mondja: „a második isonzói csatában körülkerített 4. honvéd gyalogezred csekély maradványaival olasz hadifogságba estem”¹⁵. Ez csakis 1915 nyarán történhetett, mert a második isonzói csata 1915. július 18-án kezdődött és augusztus 3-áig tartott.¹⁶ A 4. („nagyváradi”) honvéd gyalogezredet nem sokkal előbb helyezték át az északi (orosz) hadszíntérről az olasz arcvonalra. Július 15-én vonultak először állásokba, majd végigharcolták a második isonzói csatát a Monte San Michele hegyen és környékén, „a Doberdó poklában.”¹⁷ A frissen kiképzett tiszteket feltehetőleg azok között volt, akikkel az áthelyezés idején feltöltötték az olasz frontra vonatozó ezredet, és akik fogságba estek a július 8-tól augusztus 3-áig terjedő időszakban. Utána kétnapos utazás következett marhavagonokban Genováig, majd viszonylag kényelmes áthajózás Palermóba, ahonnan már csak egy ugrás Carini és a fogolytáborra alakított kolostor a kerengőre néző cellával. Amennyiben Kastner Jenő és harcostársai már a csata első szakaszában fogságba estek, elvileg már ez év augusztus 20-án is „bűnözhetnek” a himnusz éneklésével, de valószínűbb, hogy a következő év eseménye volt a beláthatatlan következményekkel járó „zendülés”. Ha így volt, akkor 1916. szeptember 10-én szállították át megbilincselve a hat főbűnöst Palermóba, a szicíliai főváros katonai börtönébe. Előző „lakhelyükön” ötven tanút hallgattak ki, ez hét hónapra nyújtotta a palermói vizsgálati fogság idejét. (A hét meglehetősen elírás, mert néhány bekezdéssel előbb azt írja az emlékező, hogy két hónapon keresztül szinte egyedüli szórakozása volt a palermói börtöncella ablakából nyíló panoráma.) A vizsgálati fogságot tíznapos tárgyalás követte a katonai törvényszék előtt. A felmentő ítéletet követően, 1916 novemberében, vagy ha megáll a hét hónap, akkor 1917 tavaszán, Carini exkolostorában táborozhattak ismét. De figyelembe véve a *Tiszatáj*-interjújában elmondottakat¹⁸ valószínű, hogy mintegy „vigaszdíjként” a korábbiánál sokkal jobb elhelyezést kaptak Cefalù „panorámás” táborában. Itt „Romain Rolland *Jean Christoph*-jának frissen megjelent tíz kötetét” is nyugodtabban végigolvashatta Eugenio Kastner hadifogoly.

Könyvek és folyóiratok beszerzését, olvasását – bizonyos korlátozásokkal – nem tiltották a hadifogsággal kapcsolatos rendelkezések. Koltay-Kastner Jenő cím szerint is említ általa „járattott” rangos folyóiratokat, de az olasz címeikkel ugyancsak bajban lehetett a *Pécsi Napló*. Így lett a „konzervatív gondolkodású” *Nuova Antologia*-ból Nurra Antologia, „az ifjuságtól pezsgő firenzei” *Marzocco* folyóiratból pedig Marzouuo.¹⁹ Viszont a magyar himnusz éneklése tilos volt minden olasz táborban. Az már más kérdés, hogy a dallamot, még kevésbé a szöveget, aligha ismerhette fel a dél-itáliai őrszemélyzet önjelölt áruklodók nélkül.

A *Tiszatáj*-interjújában azt olvassuk, hogy professzorunk 1919 áprilisában tért haza a fogságból. Következésképp több mint három és fél évig raboskodott Itáliában. Ezt az időt

¹⁵ Bálint Gyula, i. m. (ld. 1. sz. jegyzet), 130.

¹⁶ *Hadifogoly magyarok története* (a 11. sz. jegyzetben i. m.), 210.

¹⁷ Pintér Tamás – Rózsafi János – Stencinger Norbert: *Magyar ezredek a Doberdó-fennsík védelmében*. Budapest, 2009, Zrínyi Kiadó, 102.

¹⁸ Bálint Gyula, i. m. (ld. 1. sz. jegyzet), 130.

¹⁹ A *Nuova Antologia* című irodalmi, tudományos és művészeti folyóirat 1866-tól Firenzében, 1878-tól Rómában jelent meg, jelenik meg ma is. Az első világháború alatt szünetelt; Koltay-Kastner korábbi számokat kaphatott. 1913 után kiadott könyvek, folyóiratok s kivált újságok „beszerzését” egyébként is tiltották a hadifoglyokra vonatkozó szabályok. Vö. *Hadifogoly magyarok története* (a 11. sz. jegyzetben i. m.), 233–234. A *Marzocco* irodalmi folyóirat 1896-tól 1932-ig jelent meg Firenzében, melynek címe a marzocco, a liliomos oroszlán. A Benedetto Croce által alapított *La Critica* című irodalmi, történelmi és filozófiai folyóirat is szerepel Koltay-Kastner visszaemlékezésében; ez 1903-tól 1943-ig jelent meg Firenzében.

általában lefelé kerekítik a kézikönyvek; maga is három évi olasz fogságról beszél a szóban forgó interjúban. Hazatérése valószínűleg hadifogolycsere útján történt, a kérdező Bálint Gyula ugyanis azt írja, hogy a hazacsempészett *Vita Nuova*-fordítás kéziratán „rajta van a hadifogolycserét intéző Firenze melletti katonai kórház pecsétje.”²⁰ A hadtörténeti irodalomból tudható, hogy a hadifogolycserére váró foglyokat, jórészt betegeket, sebesülteket és rokkantakat, *Calvi* karthausi kolostorában várakoztatták annak idején.²¹ *Calvi* valóban Firenze közelében van, de a „csodák tere” városához még közelebb. Kolostorának becsületes neve is *Certosa di Pisa*.

Koltay-Kastner Jenő sokrétű tudományos munkásságát, a felsőoktatásban és a magyar-olasz kulturális kapcsolatok építésében szerzett érdemeit mindenütt elismerik. Nemcsak idehaza, külföldön is, nem utolsósorban Olaszországban. Rendkívül jelentősek a 19. századi magyar és olasz szabadságharcok kapcsolatait feltáró művei, de az első magyar-olasz nagyszótár szerkesztése is az ő nevéhez fűződik. Halála után egy évvel, 1986-ban, a szegedi egyetem kiadványában megjelent személyi bibliográfiájában 215 tétellel van jelen, jóllehet még ez is válogatásnak tekinthető.²² 1943-ban az MTA levelező tagjává választják, a „fordulat évében” ezt megvonják tőle, s csak posztumusz, 1989-ben kaphatta vissza akadémiai tagságát. Születésének századik évfordulóján, mint erről fentebb már szó volt, méltóképpen megemlékeztek róla Szegeden, pécsi és szegedi összefogással. Újabban több fiatal kutató is foglalkozik egyetemi és azon túlmutató munkásságával. Hogy mást ne mondjunk, pár éve, 2010-ben Bozsó Judit a pécsi olasz tanszék történetét írta meg 1924-től 1940-ig, Józsa Judit (PTE) „mentorálásával”, s munkájának értelemszerűen Koltay-Kastner professzor a főszereplője. 2009-ben pedig Szlavikovszky Beáta nyújtott be doktori disszertációt a Pázmány Péter Katolikus Egyetem bölcsészkarán. Azóta már publikált értekezésének tárgya a magyar-olasz kulturális kapcsolatok története 1880-tól 1945-ig, benne a Korvin Mátyás Olasz-Magyar Egyesület és folyóirata, a *Corvina* – Koltay-Kastnert ugyancsak mélyen érintő – történetével.²³

A sokat idézett *Tiszatáj* 1982. évfolyamában a 90 éves Koltay-Kastner Jenőt köszönti Kaposi Márton, és ennek kapcsán a következőket írja: „Látszólag a véletlen, az első világháború alatti olasz fogság indította el véglegesen azon a pályán, amelynek legszélesebb sávja az italianisztikáé. De örömmel elhagyott, átmeneti kényszerpálya lett volna csupán, ha ide sodródott utasában nincs meg a sokoldalúságra törekvő hajlam, és ezt az adottságot nem támogatja olyan irigylésre méltó erudíció, amelyet a századforduló sokszínű szellemében lehetett – ha nem is áldozatok nélkül – elsajátítani.”²⁴

---

²⁰ Bálint Gyula, i. m. (ld. 1. sz. jegyzet), 130

²¹ *A hadifogoly magyarok története* (a 11. sz. jegyzetben i. m.), 245–246.

²² Kecskeméti Jánosné: Koltay-Kastner Jenő bibliográfiája. In *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominata, Acta Romanica*, X. Szeged, 1986, Hungaria, 195–240.

²³ Bozsó Judit a *Mozaik* című internetes egyetemi lap 2010/1. számában tette közzé azóta már tovább bővült munkáját, Szlavikovszky Beáta dolgozata pedig *Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei* 2007. évi kötetében olvasható. Itt jegyezzük meg, hogy Koltay-Kastner Jenő életének és munkásságának biográfiai és bibliográfiai áttekintésében úttörőnek számít Szabó Pál összefoglaló műve, *A M. Kir. Erzsébet Tudományegyetem és irodalmi munkássága*. (Pécs, 1940, Dunántúl, 510–515.). Az újabb irodalmi és általános lexikonok Koltay-Kastner szócikkeinek számbavételétől eltekintünk. A *Pécs lexikon* szócikkét Zemplényi Veronika jegyzi. Vö. *Pécs Lexikon*. Főszerk. Romváry Ferenc, I. Pécs, 2010, Pécs Lexikon Kulturális Nonprofit Kft., 413.

²⁴ Kaposi Márton: A 90 éves Koltay-Kastner Jenő köszöntése. *Tiszatáj*, 1982/2, 12–14.

ÖT SZÉLJEGYZET

György Péter Állatkert Kolozsváron – képzelt Erdély című könyvéhez

Könyv a nemzetközi múzeumépítési (és -átértelmezési) boom-ról; egy másik a kádárizmus kulturális örökségéről; a harmadik: a közösségi emlékezet helyszíneiről; a negyedik: a kelet-európai szocialista realizmus „múzeumföldrajzáról”; az ötödik: a magyarországi társadalom egymást követő generációinak eltérő, alig-megbeszélhető történelmi tapasztalatáról. A hatodik, már az idén megjelenve: a hazai könyvpiacra meglepő gazdagságot sugalló, ritka könyvtárgy, múzeumkritikai tanulmányok gyűjteménye; a hetedik: lazán összefüggő tanulmányosorozat a Trianon-mítoszról és az elmúlt évtizedek erdélyi magyar kultúrájának elfelejtéséről. E könyveket nem négy vagy öt szerző írta, hanem egy, s nem negyedszázad, hanem egy évtized alatt. György Péter zavarba ejtően termékeny és sokoldalú szerző; kötetének tematikus gazdagságát, gondolatmeneteinek tematikus szökevényeit egyáltalán nem lehet hűen visszaadni olyan, néhány szavas összefoglalásokkal, mint amelyekkel az ímént próbálkoztam.

Különös módon e sokszínű könyvek egyben szenvedélyesek is: az olvasót még sokadszorra is meglepő felfokozott érdeklődés és elköteleződés hatja át őket. A szellemi szenvedély gyakran monomániás: vannak kutatók, akik egész életükben egyetlen szerző életművét vagy egyetlen téma mélységeit vizsgálják. György Péter épp ellenkezőleg: szenvedélyes érdeklődése mehökkentően sok tárgyra, szerzőre, kérdésre terjed ki, s fejtegetésein átút a nyugtalan, mindig tovamozduló figyelem, amely írásait gyakran befejezetlenné, újra-kezdhetővé, stílusát sietőssé teszi. Az egykori jellemzés, amit Karinthy Frigyes adott Madách Imre életművéről (különösen *Az ember tragédiájáról*), talán György Péterre is illik: nem a forma, a megformálás művészete érdekli, amikor mondatait egymás után rója, hanem maga a közlés, mert olyan közlendő feszíti a megszólalását, amely nem ér rá a felület kidolgozására. Az ilyen habitusú szerzőknek a „mit” az alapkérdése, s nem a „miként” – tehát a mondandó, az üzenet, a jó vagy rossz hír, amit el kell mondaniuk, s amit talán csak ők mondhatnak el.

Az *Állatkert Kolozsváron – képzelt Erdély* egyik részlete, amely a szerző munkamódszerére és tempójára is rávilágít, így hangzik: „2012 júniusában egy kánikulai délutánon Bárdi Nándor a Széll Kálmán tér felett, az Alkoholos Filc Kávézó teraszán, beszélgetésünk egy pontján megkérdezte, hogy olvastam-e a kolozsvári néprajzkutató Tánczos Vilmos apjáról írt könyvét, az *Elejtett szavakat*. Persze, hogy nem. Másnap délutánra a helyzet megváltozott, s már érteni véltem, hogy Bárdi miért említette azt, s miért volt igaza.” (374.) A szerző, akit e néhány mondat színre visz, elsősorban is elemi kíván-

Magvető Könyvkiadó
Budapest, 2013
452 oldal, 3990 Ft

csisággal megáldott olvasó. Nem tudjuk, mi történt még azon huszonnégy óra alatt, ami a Bárdival való beszélgetéstől az *Elejtett szavak* elolvasásáig eltelt; bizonyára sok minden. De nem lehet kétségünk afelől, hogy e huszonnégy óra főszereplője a könyv, az olvasás, a téma vonzása, a féloldalassá vált, megszakadt beszélgetés folytatásának a vágya volt. Az ember, aki e sorokat írta, mesélni is szeret, érdeklő a tárgyi környezete is, a kávé ízét és a nap-sütést is megidézi számunkra: él is, nem csak olvas. Mégis, minden mást félretevő szellemi sietség árad e sorokból: türelmetlen, megkapó tudásvágy.

Sokféle műfaj, módszer és szaktudás kavargó György Péter mostani könyvében is: Dobogókő mai építészeti képének elemzése; a kiegyezés utáni magyar politikai elit dilemmáinak számbavétele; Szabédi László és Karinthy egy-egy költeményének röpké értelmezése; egykori Trianon-emlékszobrok interpretációja; közelmúltbeli erdélyi költőcsoporthoz törekvéseinek bemutatása stb. Am ahogyan más könyvei, mostani kötete sem tematikus villódzása miatt emlékezetes, hanem erős, kihívó tézisei miatt. Cikkeinek, könyveinek provokációja olykor egy-egy szakmához szól, olykor a művelt közönséghez, s olykor, mint az *Állatkert* esetében is, a magyar politikai közösség egészéhez. Könyvének első fele történetpolitikai tanulmányok füzére, amelyek e politikai közösség Trianon-traumájának okait, jellegét és következményeit elemzik, második felének tanulmányai pedig az elmúlt hatvan év erdélyi magyar kultúrájának elsüllyedt (mert a hazai közvélemény számára ismeretlen) kontinensét fedezik fel. A kötet két felét az a tézis köti össze, hogy a valóságos erdélyi magyar kultúra azért vált láthatatlanná, mert eltakarja a Trianon-trauma nacionalista kezelésére kialakított „képzelt Erdély” nosztalgikus-mitikus „virtuális valósága” (202.). A könyv első fele azonban nemcsak elemzése, hanem olykor érdekes hangú bírálata is a Trianon-mítosz jelenségeinek; a második fele pedig a tényleges erdélyi magyar kultúra, „az 1989 előtti kisebbségi lét kulturális önreflexiója”-nak a vizsgálata (304.). Mivel György Péter műve az etnikai identitáspolitikára alapozó új politikai rendszer kiépítése éveiben jelent meg, nem nehéz belátni, mennyire fontos, mennyire aktuális könyv is ez.

A kötet központi témáiról mások is – történészek, kultúrakutatók, egy-két politikai elemző – írtak az elmúlt években (György Péter hivatkozik is rájuk tanulmányainak jegyzeteiben), sőt, a kötet fő tézise, két nagy szerkezeti tömbjét összekötő tétele, a Trianon-trauma és a nosztalgikus-mitikus Erdély összekapcsolása is megtalálható szaktanulmányokban. (Az általam ismert legjobb kifejtése Feischmidt Margit „A magyar nacionalizmus autenticitás-diskurzusainak szimbolikus térfoglalása Erdélyben” című kiváló írásában olvasható, a részben Pécsen megjelent *Erdély-(de)konstrukciók* című kötetben.) Am György Péter tollán a szaktanulmányok megállapításai kiélesednek, érzelmekkel telítődnek, gúnnyá, belátássá, önvizsgálattá, váddá, jóslattá változnak át, lehetővé téve, hogy a politikai közösség provokációjává váljanak. A szerző legsajátabb hozzájárulása a téma vitájához voltaképpen irodalomkritikai – milyen különös ezt megállapítani egy irodalmi-kritikai folyóirat hasábjain a nem irodalomkritikus szerzőről. Könyve második felében a Szabédi-jelenségről, Szilágyi Domokos életútjáról, Bretter György életművéről szóló tanulmányaival egyszerre folytatja, egészíti ki a Kádár-kor irodalmáról, kultúrájáról írott nagy jelentőségű cikkeit, s egyszerre mutat rá a visszaperlés módszere révén a Trianon-mítosz áfiuma ellen való egyik lehetséges orvosságra is.

A következő oldalakon nem az *Állatkert* tüzetes bírálatát találja az olvasó: oly sok részterületéhez nem értek a szerző által tárgyalt témáknak, hogy ilyesmire nem vállalkozhatom. Csupán a könyv egyes téziseihez, részeihez fűzök öt széljegyzetet: alternatív magyarázatokat igyekszem kifejteni gondolatmenetének némely kulcskérdéséről. A fenti bekezdésekből már láthatta az olvasó, mekkora érdeklődéssel és elismeréssel olvastam György Péter művét – függetlenül attól, egyetérttem-e egyik vagy másik tételével. Az alábbi széljegyzetek ellenvetései és eltérő válaszai sem változtatnak semmit az elismerésem.

(1) Amikor azt írja több ízben is könyvében a szerző, hogy „Trianon valóban a magyar történelem kivételes, egyedi, összehasonlíthatatlan eseménye” (128.), olyan jelzőket használ, amelyeket általában a holokauszt jellemzésére szokás használni. Azaz olyan jelentőséget tulajdonít Trianonnak a magyar történelemben, mint amelyet a holokausztnak szoktak tulajdonítani az emberiség történetében azok, akik elfogadják az európai zsidóság kiirtására tett rettenetes kísérlet történelmi egyediségét. Nem tudom, nem Trianon eseményének akaratlan mitizálása-e mindez. Páratlan jelentőségének kiemelésére szolgál az összevetés is, miszerint Trianon nagyobb törés, nagyobb társadalmi sokk volt, mint Világos, az 1848–1849-es szabadságharc bukása. Nos, többszörös társadalmi sokk volt az is: nem egyszerűen a nemzeti közösség rendkívül nagyarányú erőfeszítésének vereségét jelentette, hanem Magyarország önállásának megszűnését is. 1851-ben nem létezik Magyarország, területét beolvastották az osztr Birodalomba, s megszűnt a magánjog folytonossága is. S mindezen sokkhatások magának 1848–1849-nek a sokkhatásait követték: olyasfajta, korábban elgondolhatatlan jogi változásokat, amelyek azt éreztették hamarosan a kortársakkal, hogy szakadék választja el őket életük korábbi éveitől. 1848–1849 továbbá nemzetiségi polgárháború is volt Magyarországon, némely területen rendkívüli brutalitással.

Egyszóval, 1848–1850 többszörös sokkot jelenthetett a magyarországi társadalom számára (különböző csoportjai számára részben különféle sokkot) – nem hiszem, hogy kisebbet, mint 1918–1921 sokkjá. Mára azonban e 19. századi sokk emléke elhalványult, míg a 20. század elejeié eleven. Ugyanis mindaz, ami 1918 előtt történt Magyarországon vagy Magyarországgal, már múlttá változott: nem vált ki heves és ellentétes érzelmeket a politikai közösség tagjaiból. Ám mindaz, ami 1918-ban és utána történt (vagy nem történt, de azt hisszük, hogy megesett): múlttá válni nem tudó történelem. Talán még azt is állíthatnánk, hogy éppen Trianon traumája takarja el a közösségi emlékezetben Világos sokkját. Ám akár így van, akár nincs, Trianon legfeljebb az 1918 utáni magyar történelem alapeseménye a politikai közösség sok-sok (ám nem mindegyik) tagja számára, s nem az egész magyar történelemé.

(2) György Péter megrója könyvében a történészeket, mert túl keveset írtak Trianonról az elmúlt két évtizedben: „Zavarba ejtő, de tény, hogy a magyar történettudomány, az elmúlt húsz év során inkább kevesebbet foglalkozott Trianonnal, mint túl sokat. Azaz szabad volt az út mind a politikai fantázia, mind a történelem nyilvános használata előtt...” (382.) A megállapításához fűzött jegyzetében viszont felsorolt néhány kivételt: Ablonczy Balázs, Romsics Ignác, Zeidler Miklós munkáit. A szakmai elithez tartozó történészek vélhetően azért írtak „inkább kevesebbet” Trianonról, mert a szakmájukban meglehetősen szilárd konszenzus alakult ki e tárgygal kapcsolatosan immár több mint két évtizeddel ezelőtt. Ha valaki elolvassa az Osiris Kiadó „Nemzet és emlékezet” sorozatának Zeidler Miklós szerkesztette nagy, ezer oldalas *Trianon-gyűjteményében* az akkori vezető történészekkel készített 1988-as kerekasztal-beszélgetést, láthatja, miben is áll e szakmai konszenzus, amelynek a keretei között dolgoztak a később fellépő történészek is.

Ám az elmúlt évtizedek két egymáshoz is kapcsolódó új fejleménye alapvetően változtatta meg e szakmai konszenzus társadalmi környezetét. Először is kialakult a jobboldali múltpolitika beszédmódja és intézményes háttere. „E jobboldali ihletésű ellen-intézmények nagyon határozottan jelentették be az igényüket a múltértelmezés megújítására és valóságos múltpolitikai háborút generáltak – írja kéziratosa tanulmányában Zeidler Miklós. – Ennek közvetlen eredménye az lett, hogy újból visszahozta a magyar történetírásba azt a normát, amelytől az 1960-as évektől kezdődően lassan megszabadulni látszott, ti. hogy a történetírást – mint a társadalom ideológiai indoktrinálásának egyik hatékony eszközt – alá kell rendelni a pártpolitikai szempontoknak.” Másodszor pedig kialakult (s az új médiumok révén dinamikus elterjedt) a *public history* nem hivatásos történészkedésének világa és üzletága, amelynek egyik legkedveltebb területe éppen a

Trianon-mítosz lett. E témáról – történettudomány és *public history* kettősségéről – az utóbbi években Gyáni Gábor írt alapvető fontosságú tanulmányokat: egyikük a nemrég megjelent *Nép, nemzet, zsidó* című kötetébe is bekerült.

Nem a történész szakmai elit „túl keveset” írása nyitotta meg tehát az utat a Trianon-mítosz kialakulása és közjogi beágyazódása előtt, hanem a múltpolitikai háború és a *public history* térnyerése, s a velük összekapcsolódó új típusú, ellenkulturális élménynacionalizmus. Mindenesetre sokan dolgoztak azon, politikai és gazdasági érdekektől is vezérelve, hogy a mi évtizedeinkben is traumatizálódjon Trianon emlékezete. Az általam ismert legmeggyőzőbb közösségi trauma-elmélet, Jeffrey C. Alexanderé (hivatkozik rá György Péter is, noha a trauma fogalmát, ha jól látom, némiképp eltérő értelemben használja), éppen azt hangsúlyozza, hogy a közösségi traumák nem önkéntelenül alakulnak ki egyes események következtében, hanem utólagosan létrehozottak, s azonosítani lehet a konstruálás munkáját végző kulturális ágenseket és a konstruált trauma hordozó csoportjait. (Az elmélet részletes ismertetését lásd Gyáni Gábor „Kulturális trauma: adott vagy teremtett?” című tanulmányában, az *Esemény – trauma – nyilvánosság* című kötetben.) Így lehet ez a Trianon-trauma esetében is, s mintha a Trianon-kérdést az utóbbi két évtizedben kutató fiatalabb történészek hasonló irányba tettek volna lépéseket, amikor Trianon kultuszával (Zeidler), illetve legendáival (Ablonczy), azaz kulturális megkonstruálásával kezdtek foglalkozni.

(3) György Péter könyve állást foglal abban a sokat vitatott kérdésben is, hogy miért következett be Trianon, azaz az ország területei és népessége nagyobbik részének más államok fennhatósága alá kerülése. Olyan határozottan veti fel könyve több alkalommal is a dualizmus kori politikai elit felelősségét (86., 441.), hogy azt kell gondolnom, úgy véli, másfajta politikával elkerülhető lett volna a fenti mondat szerint értett Trianon; elképzelhető lett volna olyasfajta közjogi fejlődés, amely az ország területi-nemzetiségi föderalizációjához vezet. Mindenekelőtt azt hangsúlyoznám, hogy a korabeli közjogi viszonyok között inkább az összmonarchia föderalizációjának az esélyei vethetők fel az anakronizmus veszélye nélkül, s nem az akkori magyar királyságé. A magyar politikai elitnek a dualizmus korában nem volt olyan tényleges befolyással rendelkező szereplője, aki lépéseket kívánt volna tenni a nemzetiségi föderáció felé. Úgy vélem, igaza volt Kendé Péternek 1988-ban írt, „A dunai államszövetség: ábránd és valóság” című tanulmányában (melynek utolsó változata a szerző *Még egyszer a párizsi toronyból* című könyvében olvasható): „politikailag nézve a föderációs gondolat térhódításának tehát semmi realitása nem volt 1914-ig”. De tegyük fel (kis uchronikus játék), hogy az 1867 utáni törvények nyelvi-területi autonómiát biztosítottak volna Magyarországnak nemzetiségeinek. Vajon ha ilyesféle föderatív állapotban éri az országot egy, a világháború végéhez hasonló geopolitikai krízis, reális azt feltételezni, hogy ezek a területek nem váltak volna le a háborús vereséget követően? Nem hinném, hogy reális volna ezt feltételezni.

Nem pusztán azt szeretném e bekezdéssel kiemelni, hogy nem szerencsés olyan mércét állítani a dualizmus kori politikai elittel szemben, amely számukra realitásként elgondolhatatlan lehetett. Sokkal inkább azt, hogy amit Trianonnak nevezünk, geopolitikai fejlemény volt, amely csak nemzetközi kontextusban értelmezhető. A nemzeti önvizsgálat és önbírálat nagyszerű hagyománya ez esetben félrevezető: Trianont nem lehet pusztán belső okokkal, a magyar politikai elit (vagy más belső politikai szereplők) hibáival, bűneivel megmagyarázni. A dualizmus kori politikai elit liberális volt és nacionalista. Nagy vonalakban azt lehet rólok mondani, hogy előbb kipróbálták a liberális problémamegoldást (az 1868. évi nemzetiségi törvény), aztán eltolódtak a nemzetállam-építő problémamegoldás felé. Ám a problémát – soknemzetiségű és dinasztikus elvű ország a dinasztikus elv hanyatlásának és a nemzetek önállósodásának nemzetközi trendje közepette – se így, se úgy nem lehetett megoldani. A dualizmus kori magyar kormányzatok politiká-

ja geopolitikai krízishelyzet nélkül, jól-rosszul, működött. A krízishelyzet pedig eredménytelennek mutatta e politikát, mint ahogy valószínűleg bármi másféle (akkor reálisan elgondolható) politikát is annak mutatott volna.

Megint Kende Péter idézett könyvére hivatkozom: „a szlovákság leszakadása Magyarországról – pontosabban kiszakadása egy potenciálisan nagyobb nemzettestből – történelmi esetlegesség volt, nem pedig sok évszázados folyamat szükségszerű kimenetele. Más a helyzet az erdélyi románokkal, a délvidéki szerbekkel, valamint a horvátokkal, akiket a délkelet-európai történelem uralkodó trendje szakított ki a magyar királyságból, s feltehetően akkor is szétválasztott volna, ha nincsen I. világháború, sem 1918-as összeomlás.” Úgy gondolom, ez a realista szemlélete a Trianonhoz vezető történelmi folyamatoknak. Azt pedig, hogy a „délkelet-európai történelem uralkodó trendje” mekkora területet szakít ki a magyar királyságból, döntően a világháborús vereség és a győztes nagyhatalmak háború utáni rendező politikája határozta meg. Ahogyan Ablonczy Balázs lakonikusan megfogalmazta: „Trianon azért következett be, mert az Osztrák–Magyar Monarchia elveszítette a háborút.” Nem ez következett volna be a háborús vereség nélkül, és nem más volt az oka, mint a háborús vereség.

(4) György Péter többször is visszatér könyvében a Trianon-trauma és az antiszemitizmus kapcsolatára: „a Tanácsköztársaságot követő hónapok az antiszemitizmus új, addig igen csak ismeretlen intenzitású megjelenését hozták el. Az 1920 őszen a Parlament által elfogadott numerus clausus törvény határkö volt, azaz a Trianon-trauma feldolgozásában a magyar zsidóságra a bűnbak szerepének eljátszása várt.” (157.) Más változatban: 1920 után „Csonka-Magyarország elitje éppoly heves vágyat érzett a homogeneitás, tehát egység iránt, mint amilyen csapás volt a társadalom egészére a sokszínűség eltűnése. A numerus clausus eme törésnek volt a következménye, ennek a félelemnek az eredménye.” (164–165.) György Péternek mélyen igaza van, amikor könyvében elveti az „örök antiszemitizmust” mint a két háború közötti, s a második világháború alatt történt szörnyű, egyre szörnyűbb események magyarázatát, s amikor a strukturalistának és kontextualistának nevezett magyarázatafajtákat fogadja el (160–161.). Ám nem valószínű, hogy az 1919 utáni antiszemitizmus és bűnbak-szerep a Tanácsköztársaságra vagy a Trianon-sokkra adott válaszként jött volna létre.

Nem sokkal az után, hogy az *Állatkeret* végigolvastam, került a kezembe a *Bűnbakok minden időben. Bűnbakok a magyar és az egyetemes történelemben* címet viselő, a pécsi Kronosz Kiadónál nemsokára megjelenő kötet. E tanulmánygyűjteményben olvastam Paksy Zoltán érdekes dolgozatát arról, hogy a magyar parlamentben és sajtónyilvánosságban már 1918 elején – tehát a háborús vereség előtt – összeállt és offenzívává is vált a keresztény-nemzeti politikának és antiszemitizmusnak az összetartozó eszmei együttese, amely majd 1919 végétől kezdve meghatározója lett a magyar politikai beszédnek. Minderről évtizedekkel ezelőtt Szabó Miklós is írt fontos tanulmányokat. Nem a háborús vereség, a forradalmak vagy a területvesztés sokkjának a szülötte tehát fajvédelem és antiszemitizmus együttese – másféle társadalmi tapasztalatokban kell keresni a strukturális-kontextualista magyarázatát. Inkább az úri középosztály válasza volt ez a dinamikus rivális társadalmi csoport, a zsidó származású polgárság kihívó sikereire – mint ahogyan magát a numerus clausus néven emlegetett törvényt is ilyen válasznak tekinthetjük.

Az 1919–1921 közötti évek fehér–vörös polgárháborús időszak volt Magyarországon, amely másként játszódott ugyan le, mint Oroszországban, de éppúgy alapvető tapasztalata volt a társadalomnak, mint az ottani eseménysor. Annak a társadalmi osztálynak, amelyet Bibó István jóval később, már 1944–1945-ös bukása után úgy jellemezett, mint akik évszázadokon keresztül eloszthatták az emberi lehetőségeket Magyarországon, 1918–1921 kétféle értelemben rázta meg a pozícióját: a forradalmak, különösen a kom-

mün időszakában elveszítette az ország vezetését (az emberi lehetőségek elosztásának hatalmát), s ugyanezen években a korábban általa vezetett ország elveszítette területének nagyobb részét. Nem biztos, hogy könnyű megmondani, hogy e két vereség közül melyik lehetett fájdalmasabb vagy megalázóbb az úri osztály tagjai számára. Ha például a *Bujdosó könyvet* olvassuk, arra a következtetésre juthatunk, hogy talán az előbbi: a hatalom elvesztése. Tormay Cécile mintha kifecsegné az úri osztály titkát: hogy a társadalmi uralom semmivé válása nagyobb sokk volt számukra, mint az ország területe nagyobb részének megszállása – noha sokk volt az is. Persze, más korabeli szövegeket olvasva lehet, hogy másféle következtetésre jutnánk.

Innen nézve mindenesetre úgy tűnik, a Trianon-trauma kulturális konstrukciója nemcsak arra szolgált, hogy az elvett területek visszaszerzésére irányuló politika érzelmi-ideológiai alapja legyen, hanem arra is, hogy elfedje a magyar úri osztály 1918–1919-es sokkját, a másik traumát, a társadalmi uralom időleges elvesztését, s hogy (osztály)önzésüket nemzeti önzetlenséggé változtassa azáltal, hogy magába fogadja a területelcsatolások által ténylegesen sújtott társadalmi csoportok, a több százezernyi menekült tényleges, lélektani értelemben vett traumatikus tapasztalatát is. A Trianon-traumát mint kulturális konstrukciót az úri osztály intézményrendszere véste, vésette bele a magyar társadalomba, s e trauma konstrukciója máig őrzi egykori ágenseinek és hordozócsoportjainak baljós kéznymát. Az elfedett másik sokk lehet a magyarázata annak, miért társult az elcsatolt területek visszaszerzésére irányuló politika nacionalizmusa oly gyakran (noha nem minden politikai szereplőnél) antiszemitizmussal – bár erre Trianon, azaz az ország területei és népessége nagyobbik részének más államok fenntartósága alá kerülése, önmagában nem adott okot.

(5) Könyve záró soraiban György Péter úgy véli, a Trianon-mítosz korának lezárulása, a nemzet mint trianoni traumaközösség elképzelésének az elvetése az előfeltétele a modern magyar politikai közösség helyreállításának (442.). Hogy e lezárásnak mi lehet a módja, arra egyrészt a már emlegetett nemzeti önvizsgálati-önbírálati hagyományt hozza fel példának (Jászi Oszkárt, Makkai Sándort, Németh Lászlót említve itt), másrészt a német múltfeldolgozás modelljét. Az előbbi, a „nemzeti önrevízió” tradíciója, ahogyan egy félmondatban már utaltam rá, maga is felülvizsgálatra szorul: túlzottan befelé forduló, túlzottan prófétai tónusú, s túl kevés geopolitikai realizmussal megáldott hagyomány ez. Az utóbbi, a német múltfeldolgozás modellje pedig szerintem kevésbé illik a Trianon-trauma jellegéhez, hiszen ott elkövetett vagy eltúrt konkrét bűnök sorával, itt a képzelt közösség (a nemzet) sérelmének érzelmi következményeivel kell szembenézni.

A közösségi traumák drámai történetének, azt hiszem, általában nem valamely terápia vet véget; néha egyszerűen az idő múlása, néha újabb drámai vagy épp észrevétlen történések. *Gondoljuk újra a francia forradalmat* című könyvében François Furet azt írta, hogy a forradalom másfélszáz évig nem tudott múlttá válni a franciák számára: ilyen hosszú időn keresztül befolyásolta a társadalom ideológiai megosztottságát, politikai indulatait. Ez a történelmi eseménysor nem a reflexív feldolgozásának köszönhetően vált végül is múlttá, hanem mert a jelentőségét új történelmi sokk írta felül: a faszizmussal való találkozás. A német múltfeldolgozás sikeres önreflexív munkája mögött is végbement egy másik, nagy társadalmi folyamat, amely lehetővé tette a sikert: a németek lassan, észrevétlenül a nyugat-európai közösség tagjaiként kezdtek gondolni önmagukra, eloldódva a nemzeti identitás kényszerű kérdésfeltevéséitől, amint arról Mary Fullbrook ír *A német nemzeti identitás a holokauszt után* című kiváló könyvében. Talán hasonló lassú folyamatok vezethetnek el majd egyszer a Trianon-traumától való eloldódáshoz is. E fokozatos eltávolodáshoz sok minden szükséges, többek közt könyvek, elemzések is: olyanok, mint az *Állatkert Kolozsváron – képzelt Erdély*, s olyanok, mint György Péter korábbi, egészen mást tárgyaló nagyszerű könyvei.

„BENN EMBEREK ÉS KÜNN KOMONDOROK.”

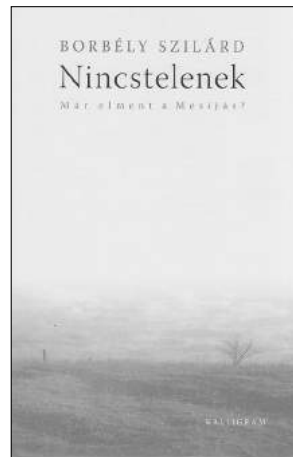
Borbély Szilárd: Nincstelenek. Már elment a Mesijás?

Borbély Szilárd irodalmi művei nem könnyedségükről ismeretesek. Költészete oly módon szólaltat meg sokszor kényes témákat, ahogyan csak keveseknek sikerül a kortárs magyar irodalomban, legyen szó abortuszról, testi és lelki nyomorról, halálról, gyilkosságról mint személyes tragédiáról vagy a Krisztus kereszthalálához fűződő viszonyunkról. Új prózakötetének témaválasztása és elemi ereje tehát nem meglepő.

A *Nincstelenek* egy kis szatmári faluban játszódik valamikor a hatvanas évek közepén. Legalábbis a regény többször ad ehhez támpontot („Huszonhárom évvel ezelőtt ért véget a háború.” [140.]), ezért úgy tűnik, nincs okunk bizonytalankodni a tér- és időbeli koordinátákat illetően. A szociografikus regény műfaját idézve, móríci és Tar Sándor-i hagyományokat követve, egy tévesztésbe belerokkant, mélyszegénységben élő család életéről kapunk lehetőfinoman megrajzolt tablóképet. A részletező leírásoknak köszönhetően a faluban és a családban zajló testi-lelki gyötrés és gyötrelem, az anyagi javak, a gyengédség, a törődés hiánya, az állandó undor, félelem, a közöny, a bizonytalanság és a szorongás érzése szinte azonnal közelivé válik az olvasó számára.

Csak hogy a *Nincstelenek* nem csak a családot sújtó borzalmak feletti megrendülés miatt nehéz olvasmány. A tér és az idő adott, a regény mégsem csupán azért jelentős, mert szembesít azzal, hogy bizonyos társadalmi csoportok milyen körülmények között, milyen sorsban éltek és élnek ma is körülöttünk, vagy hogy milyen mértékben bélyegez meg a származás. A *Nincstelenek* tere, ideje és főként problémái, kérdésfelvetései nem határolhatók le és nem távolíthatók el olyan könnyen, ahogyan a regény felkínálja. Zavarba ejtően nem.

Ahogy Borbély Szilárd több más műve, a *Nincstelenek* is lehetővé teszi az önéletrajzi olvasást. *Halotti pompa* (2004; 2006) című kötete például a költő édesanyjának meggyilkolását és édesapjának megverését feldolgozó gyászmunka, a versek azonban jóval nyitottabb értelmezési keretet adnak az életrajzi olvasatnál. A személyes tragédia Krisztus kínhalálának történetével, Psyché és Amor mítoszával, illetve a magyarországi haszid hagyományokkal keveredik; a kötetben a barokk költészet képi és nyelvi hagyományaira támaszkodva a halálhoz fűződő szakrális és profán viszonyunk mesteri váltakoztatása jelenik meg. A *Nincstelenek* önmagában és az életmű kontextusának ismeretében is felkínálja az önéletrajzi alapú fikció értelmezési lehetőségét. Nyilvánvalóan nem véletlenül került Borbély Szilárd gyermekkori fényképe a részben gyermeki nézőpontot követő regény belső borítójára.

Kalligram Kiadó
Budapest, 2013
324 oldal, 3000 Ft

Árnyképrajzoló (2008) című önéletrajzi alapokra épülő esszéisztikus prózakötetének számos részlete pedig összecseng a *Nincstelenség*ben megrajzolt gyermekkor mozzanataival. Ez azonban szövegei esetében érdekes, de egyben el is hanyagolható keret.

Éhezés, erőszak, verbális agresszió, részeges apa, öngyilkossággal fenyegetőző anya, hűgyszag, alkoholszag, szegénységsszag. Borbély Szilárd regényében mindez keserűen, fullasztóan, megdöbbenő kendőzetlenséggel jelenik meg. Alakjai nem egyszerűen szegények: nincstelenség. Gyengédségben, törődésben, szeretetben, méltóságban, a kulturális identitás bizonyosságában.

A *Nincstelenség* egyik központi problémafelvetése az identitás kérdése. A regényben elsősorban a zsidó származáshoz fűződő viszony válik témává, de a rutén, román ősök emlegetésével fokozatosan világossá válik a családi gyökerek heterogenitása. A zsidó származás olyan titkos, szorongást keltő állapotként mutatkozik a szövegben, amelyről hallgatni kell. („A zsidót nem lehet látni. A zsidó csak egy szó. Mindenütt ott van, mert mindig emlegetik, de láthatatlan. A zsidó a krumplilevél fonákján a sárga pete. Csak meg kell fordítani, és ott van. Köröm között szokták összelapítani, mint a tetvet. (...) A zsidó a sárga csillag, amelyről beszélnek, de én sose láttam. [182–183.]) Az én-elbeszélő kisfiú számára már önmagában a zs betű is félelmet szül. A származás kérdésére a gyerek az őt körülvevő emberektől nagyon különböző válaszokat kap. Nagypapja és Jusztó mama is – bár eltérő, de – határozott és konkrét feleletet ad, mindkettjük számára az adott népcsoporthoz tartozás áll a középpontban. („Egyszer Jusztó mama vigyázott rám. (...) »Akkor mi is rutének vagyunk?«, kértem. »Azok.«, válaszolja.” [144.]; „Megyünk nagypapámmal. (...) »Ól figyelj arra, amit most elmondok,« mondja. »Mi románok vagyunk.«” [161.]) Ezzel szemben az identitás és a származás tekintetében az apa szólamához állandó hallgatás, tagadás és bizonytalanság kapcsolódik. („[a]zt a szót, hogy zsidó, apám nem ejti ki. Csak amikor részeg. Egyébként soha. Ilyenkor is halkán, szinte sűgva. (...) Csak annyit mond anyámnak: »Na, tudod. Az.«” [183.]) Az anya határozottan, szinte minden esetben tagadó mondatokban fogalmaz. („Nem, mi nem vagyunk rutének.” [144.]; „Mi nem vagyunk parasztok.” [117., 153.]

A társadalom nemcsak a kollektív identitásért (tehát egy csoport társadalmi hovatartozásának tudatáért) felelős, hanem ugyanúgy meghatározó az ént felépítő egyéni és személyes identitás kialakulásában is. Mivel pedig az identitás kulturális képződmény, a társadalom olyasvalami, ami magának az egyénnek az alkotóeleme.¹ Az anya „identitás-meghatározásában” éppen az a zavarba ejtő, hogy számára a társadalom (legyen az etnikum, társadalmi osztály vagy nemzet) egyenesen szemben áll az egyénnel. Szavai szintjén a személyes identitás kialakításának legfőbb eszköze az elhatárolódás. De nemcsak ő különbözteti meg magát és családját más nép- és társadalmi csoporttól, hanem folyamatosan reflektál is a kitaszítottság állapotára. A bizonytalanságot növeli az köztes állapot, hogy miközben az anya kitaszított a faluban, ő maga is lenézi a parasztokat és a cigányokat. („Anyám Arankát szereti, de a cigányokat nem.” [38.]) Ha beszédében a zsidó származás kerül elő, maga a zsidó szó szitokszóként hangzik el. („Anyám azt mondja, hogy mi zsidók vagyunk. Amikor mérges, mindig ezt mondja.” [200.]

Cselekedetei azonban ellentmondásosságról tanúskodnak. Gesztusai, szokásai az elhatárolódás helyett a valahova tartozás igyekezetét tükrözik. A beolvadás vágya a zsidó és a keresztény kultúrát egyaránt érinti. Az anya betűzi a Haggadát, de ünnepli a húsvétot, Mária-kép függ a falon, szigorúan tartja a nagyböjtöt, sőt a vallási szokások betartása rendszeresen babonás félelemekkel keveredik. Az ünnepek megülése, a napi imák mellett, hogy a ciklikussággal rendet teremtenek a hétköznapok széttartásában, szabályszerű visszatérésük az identitásbiztosító tudás közvetítését és továbbörökítését teszi lehetővé.

¹ Vö. Jan Assmann, *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrában*, ford. Hidas Zoltán, Bp., Atlantisz, 1992, 130–131.

Az ünneplésnek mint a múlt jelenvalóvá tételének rituális megismétlése ugyanis a térbeli és időbeli összetartozást erősíti. A felekezeti hovatarozás itt nem elsősorban vallási célt szolgál, hanem az identitás kijelöléséért és biztosításáért felel.

A vallás és a származás, a zsidó és a keresztény hagyomány, a szakrális és a profán játéknak ütközőpontja a regényben Mesijás alakja. A *Nincstelenek* alcíme Krisztusra utal, az anya többször is említi a Messiás-várás szokását, amely a család adventi és nagybőjti várakozását jelöli, de egyben metaforikus értelemmel is bír. Az apa zsidó származása miatti megbélyegzettségéből való kiszakadás Jézus eljövételével és a megváltással fonódik össze, megjelenítve ezáltal a zsidóság mint származás és mint vallás keresztmetszetét. Minderre – az olvasó várakozására is – feleletként tűnik fel a regény egyik pontján a Mesijás névre hallgató cigány falubolondja, akinek karaktere – csöndessége, szelíd-sége, békétűrése, alázatos mosolya – Jézus alakjára emlékeztet. A profán fordulatot fokozza, hogy ő pucolja a kerti budit, amelybe a dögöket is dobják, és ő az egyetlen, aki hajlandó oda lemenni, ami a jézusi megtisztítás és pokolraszállás gesztusának (talán túlon túl is egyértelmű) megfelelője.

A származás és a vallás, a szakrális és a profán szétválaszthatatlan elegye izgalmas és újabb jelentésrétegeket nyitó, de mégsem teljes egészében kidolgozott motívum a regényben. Meglehetősen erőltetett megoldás, hogy a faluban Mesijás a szakálla miatt kapta a nevét. Az „[a]zt hittük, ő lesz a mi Messiásunk.” (265.) szintén kevésbé bonyolult utalás Krisztus és a fiú kistestvéreinek párhuzamba állítására. A túlságosan direkt megoldások nem csak Mesijás alakjához kötődnek. A regény egyik nagy erénye a tiszta nyelvezet, az egyszerűség azonban több ponton zavaróan didaktikussá válik. („Azokat a számokat szeretem, amelyeknek nincs osztójuk. Olyanok, mint mi ebben a faluban. Kilógnak a többi közül.” [126.]; „A hét csak magával osztható. Meg egygel. Megoszthatatlan évek. Ahogy az emlékek is.” [307.]

A Messiás-várás, az ünnepek megélése, a múlt sorozatos jelenvalóvá tétele a *Nincstelenek* egy másik fontos kérdésével, az emlékezéssel fonódik össze. „Anyám az asztalnál ül és egy zsák paszulyt fejt. Közben beszél. Anyám emlékeket talál ki nekem. Azt akarja, hogy úgy emlékezzek, ahogy ő. Hogy arra emlékezzek, amit ő tart fontosnak. Régi történeteket mesél. Nálunk az a mese, hogy elmúlt dolgokat újra elmondunk.” (128.) Az anya emlékezései az identitástudat és a múlt továbbhagyományozásáért felelnek, de túl is lépnek a motivikus jellegre: az emlékezés szövegszervező elemmé válik a regényben. A mondatok legtöbbször nem szigorú kauzalitással, hanem az emlékező tudatra jellemző asszociatív módon követik egymást. (A szoba falán függő képen Mária szívének leírását például a disznóöléskor szokás szívérelmetszés, majd a tyúkbontás szertartásának érzékletes ismertetése követi. [55.]) Csakhogy az emlékezés aktusa és maga az emlékező személy is több helyen bizonytalanná válik a szövegben. Az egyik helyen az elbeszélő még így nyilatkozik: „Nézem a vizet és emlékeket találok ki. Eszembe jut a nagyanyám, de nem emlékszem rá. Egyéves voltam, amikor meghalt. Megpróbálok kitalálni a nagyanyám.” [98.] A következő bekezdésekben a nagymama szokásaiba nyerünk bepillantást, a szöveg azonban nem jelöli, hogy az emlék vajon kitalált, vagy az anya meséiből származik-e.

Ugyanilyen bizonytalansággal teli az emlékező személye is. Ez a regény elbeszélői hangjának heterogén jellegéből adódik. A beszélő hang látszólag a család öt-hatéves gyermekéhez kapcsolódik. Az én-elbeszélő gyermekszereplőként jelenik meg a szövegben, amit prózapoétikailag is alátámasztanak rövid mondatai, a jellegzetesen szülőktől tanult, még reflektálatlan, szentenciaszerű, általános kijelentései (például „A gyilkolás a férfiak dolga.” [59.]) vagy a türelmetlenséget, meg nem értést tükröző megnyilvánulásai. („Haragszom rá, mert nem akar velem foglalkozni. Azt akarom, hogy csak velem foglalkozzon.” [17.]) Egyes szöveghelyek azonban érettebb, felnőtt hangra utalnak. A gyakran ismételt „mi úgy mondjuk” fordulat magasabb nézőpontot tükröz, a szereplők cselekedeteinek megértése, a

leírásuknál alkalmazott elemző beszédmód pedig érettebb perspektívát sugall. Helyenként a felnőtt szóhasználat elemei is felbukkannak. („Málinak kommandáltak egy ilyen fiút.”)

A felnőtt és a gyermeki hang néhol keveredik, szétválaszthatatlanná válik. A falu temetési szokásait addig ismeretlen, kívülálló, mindentudó narrátor benyomását keltő hang ismerteti, a befejező részénél azonban újra feltűnik a regény refrénszerű formulája: „[a] hetvenhárom csak magával osztható. És eggyel.” (84.), amely a gyermek elbeszélő hangját idézi. A gyermeki nézőpontból adódó reflektálatlan, töredékes jelleg, a felnőtt és gyermeki perspektíva váltakozása és szétválaszthatatlansága, az emlékezés kényszere, de egyben annak lehetetlensége az identitástudat hiányát erősíti fel. Hasonló bizonytalanságot hordoz a jelen idejű, naplószerű megjegyzések és a múlt idő keveredése – akár egy bekezdésen belül is. („Az ünneplő fekete-fehér lakkcipőm viselem. Tavasz volt. (...) A felszabadulást ünnepeztük. Huszonhárom évvel ezelőtt ért véget a háború.” [140., kiemelés tőlem: B. P.]

A prózapoétikai elemekből adódó és a regény világát betöltő bizonytalanság bár markáns, mégis csupán az egyik meghatározó élményanyaga a *Nincstelének*nek. A kisfiú számára a világ megismerése elsősorban a szaglás: gépszír-, benzin-, sör-, pálinkaszag, egér-, hányásszag és kútvízszag, napsütésszag, tavaszszag; de különösen az anya szaga jelentős. Az anya illata többféleképpen is feltűnik az elbeszélésben, tükrözve a fiú édesanyjához fűződő, szeretettel, megértéssel és ragaszkodással teli viszonyát. A szereplők féltelme egymástól és a faluközösségtől, a szeretethiány, az undor, a szorongás, a megaláztatás érzése mindvégig sötét tónust ad a szövegnek. A regényben az emberi méltóság olyan fokú hiánya uralkodik, amely túlmutat a falubeli, származásból és nyomorból fakadó kitasítotttságot – nincs méltósága az embernek az állattal szemben sem.

„Benn emberek és künn komondorok.” – áll Juhász Gyula *Tápai lagzi* című versében. A sor szemantikailag különbséget tesz az emberi és az állati létmód között, az 'm', 'n' hangok dominanciája, a többes számú toldalék, a párhuzamos szerkesztésmód és a magánhangzók szavakon belüli azonossága azonban éppen azok hasonlóságát fejezi ki. Mintha e Juhász Gyula-sor regényformájú kibontása lenne a *Nincstelének*. Szikár mondatok közvetítik a felismerést, hogy az ember valójában nem sokban különbözik az állattól. „A bort megisszák, asszonyt megverik.” – hangzik a *Tápai lagzi*ban. Pontosan ilyen higadt tudomásulvétellel, okokat nem keresve, nyers őszinteséggel ábrázolja a regény egésze a személyiség fizikai és erkölcsi leépülését. A mindennapos, kényszeres önpusztítás az élet természetes része: a szülők nemi élete pusztá szükségletkielégítés, az apa megszokásból iszik, megszokásból veri a feleségét és a gyerekeket. „Mert az emberek nem viselkednek úgy, mint az állatok.” (147.) – hiteget az elbeszélő, máshol viszont ugyanazon szavakkal, ugyanazon eszközökkel bántalmazták a szülők a gyerekeket, mint a macskát.

Polgár Anikó pontos elemzéssel mutat rá, hogy a regény egyes részletei szó szerint utalnak ember és természet, ember és állat felcserélésére. („[A] küszöbön belül is föld van.” [21.]; „Minden kutyánkat Cigánynak hívjuk.” [46.])² A szülők elnyomottságra adott zsigeri válaszát a gyerekek (a „pulyák”) állatbántalmazásainak sora tükrözi. Csakhogy a gyerekek nem csupán dühből és szorongásból kínozzák az állatokat, hanem gyönyörűséget lelnek a gyilkolásban. Olyan finom leírásokat kapunk arról, hogyan kísérletezgetnek a bogarakkal, fojtják vízbe a kismacskákat vagy szűrják át vasvillával a kisegereket, hogy a kíntás megjelenítése szép, esztétikuma van.

Van olyan kritika, amely felrója a regénynek, hogy a brutalitás túlon túl naturalisztikus ábrázolása „egy idő után egyhangúvá, kellemetlenül kiszámíthatóvá, és olykor szinte nevetségessé válik.”³ Meglátásom szerint azonban nevetségességről szó sincs: éppen az

² Polgár Anikó, *Megalvadt folyók*. Borbély Szilárd, *Nincstelének*, *Irodalmi Szemle*, 2013/július, 86–89, 87.

³ Evellei Kata, *A szegények iránti kötelességből*. <http://www.irodalmijelen.hu/2013-aug-16-0855/szegenyek-iranti-kotelessegbol> [2013. október 13.]

egyhangúságban, a kiszámíthatóságban, az egyszerűségben rejlik a *Nincstelének* legnagyobb ereje. A sok kínzás miatt az olvasó egy idő után immunissá válik az ábrázolt testi és lelki szörnyűségekre. Zavarba ejtő, hogy a verbális és fizikai agresszió jelenetei ugyanolyan megszokottá válhatnak – úgy tűnik, bármelyikünk számára, ehhez nem szükséges sem a nyomor, sem a szatmári falu közege.

Az állandó ismétlések sora a *Nincstelének* monotonitásra épülő poétikájába illeszkedik. A regényt (a befejezés kivételével) tényleges epikus elmozdulás helyett leírások, valamint egyes jelenetek és szófordulatok eposzi jellegű visszatérése szervezi. A leggyakoribb ismétlésre épülő szerkezet a kisfiú kedvenc időtöltése: a játék a prímszámokkal. A számolás az egyetlen fogódzó a nincstelenségben; Szilasi László értelmezésében a számok arra szolgálnak, hogy a fiú a tudatát a testéből a külső tárgyakba helyezze, tehát azok segítségével próbáljon folyamatosan kívül kerülni.⁴ Kizárólag önmagukkal oszthatóságuk miatt kapnak kitüntetett szerepet a prímszámok, így képezve párhuzamot a nincstelenség és a magányosság motívumával. Ezt az értelmezést azonban a többszöri, direkt utalással maga a szöveg (sőt, már a fülszöveg is) elvégzi, így e prózapoétikai jegy jóval egységesebb, mint a regény többi motívuma (például a nincstelenség heterogén jelentésmezeje).

A prímszám-motívum mégis azért jelentős, mert refrénszerű visszatérése ritmust ad a regénynek. „Megyünk és hallgatunk. Huszonhárom év van köztünk.” (9.); „Mindig megyünk valahová anyámmal. Nem tud otthon maradni.” (110.); „Megyünk Málival fel a faluba. Én hallgatok, Máli meg folyton beszél. Harminchét év van köztünk. A harminchét csak magával osztható.” (100.) A szereplők folyton menetelnek valahova, ami szó szerinti szinten a faluból, metaforikus szinten a nyomorból, a nincstelenségből történő kivonulásra utal. A szöveg állandó, zakatoló ritmusa e menetelés prózapoétikai megnyilvánulása is egyben. Sőt a rövid, szenvtelen mondatok szent szövegek hangvételét idézik, összecsengve az Exodusszal, amelyre az elbeszélés is utal több helyen. („»Én el fogok menni innen«, mondom Málinak.” [299.], „El fogunk innen menni. Isten kivezet.” [203.]) A lépkedés, a formulák ciklikus visszatérése, az ismétlésekből fakadó monotonia időbeli állandóságot, kimerívitettséget sugall. Hiába adottak a térbeli és időbeli viszonyok, a szöveg ritmusa a regény legvégéig sodor, a körkörösség a végtelenítés kíméletlenségét hordozza.

Nem lesz-e a végtelenítés egyben általánosítás is? Tekinthető-e a *Nincstelének* „csupán” olyan szociografikus regénynek, amely a hatvanas-hetvenes évekbeli vagy akár a mai magyar valóságról mutat tükröt? A *Nincstelének* szereplőinek nem a nyomor, az éhezés, a szegénység a legfőbb jellemzője. A személyiségüknek ennél sokkal mélyebb rétegeit ismerjük meg. A szereplők kiszolgáltatottak, magányosak és legfőképpen determináltak: korszak, származás, társadalmi jólét, állati ösztönök tekintetében – csakúgy, mint bármelyikünk.

Hogy a nincstelenségből van-e kiút, arra a zárlat többféle választ ad. A család exodus a az ember szabad választásának lehetőségét hirdeti, reményt sugallva, hogy a szabad akarat és a küzdelem lehetővé teszi a felemelkedést. A regény végén a kamaszfiú steril jelenétől ugyanolyan távoli, elszigetelt világgént jelenik meg a gyermekkor, mint a nagypapa által mesélt távoli múlt. A zárlatot megelőzően azonban olyan mélyen gyökerező, általános, emberi rétegek mutatkoznak meg, a magány, a szorongás és az elemi ösztönök olyan kíméletlen leplezetlenséggel tárulnak fel, ami után a befejező rész nehezen tekinthető feloldásnak. A szereplők számára talán igen, az olvasó számára viszont semmiképpen sem. Ezért nehéz megbarátkozni a *Nincstelénekkel*. Ezért súlyos és ezért zavarba ejtő könyv. Nem minden szempontból kifogástalan, de nagyon fontos regény.

---

⁴ Szilasi László, Róf és muzsika, *Élet és Irodalom*, 2013. július 26., 21.

TÁRSULATRA ÍRVA

Pintér Béla: Drámák

1998-tól kezdődően, másfél évtized leforgása alatt Pintér Béla tizennyolc színpadi művet írt és rendezett saját társulatának. A magyar közfelfogás és irodalmi szakma a színpadi szerzőket vagy az irodalom, vagy a színház oldalára pozicionálja, s nem látja szervesen összetartozónak (összetartozhatónak) ezt a két területet, ellentétben például az angolszász szemlélettel. Ily módon Pintér Béla színpadi művei is hosszú ideig csak abban a megítélésben részesültek, hogy ezek az írások a társulatával közösen létrehozott előadások kanavászai, valamilyen szükséges, de nem elégséges tényezők a színpadi alkotásokhoz. E művek mellőzöttségével, leértékelésével kapcsolatban olyan érvek keringtek a színházi sajtóban, amelyeket egy normális színházi kultúrában senkinek sem jutna eszébe leírni (és gondolni se). Azaz hogy mivel Pintér Béla meghatározott színészekre írja a darabjait, és ő maga rendezi az előadásokat, ezért az általa írott darabok eleve nem lehetnek önálló, a színpadtól független művek. Érveljünk most ugyanígy az Erzsébet-kor drámaírói, Molière vagy Goldoni esetében. Nem Pintér Béla felminősítéséről van szó, hanem az érvelés bornírtságáról. Abból, hogy egy szöveg a színház ismeretében és eleven színjátszókra íródik, egyáltalán nem következik semmi a szöveg esztétikai értékére, drámai jelentőségére vonatkozóan.

E 2013-ban kiadott drámakötetet megelőzően Pintérnek két darabja jelent meg nyomtatásban (magyarul), *A Sütemények Királynője*, valamint *A Démon Gyermekai* (az előbbi a 2004–2005-ös, az utóbbi a 2007–2008-as *Rivaldában*). A másfél tucatnyi műből a *Drámák* című kötetbe beválogatott nyolc színdarab Pintér drámaírói munkásságának valamennyi korszakát reprezentálja, irodalmi szempontból is túlnyomórészt a legrangosabb szövegeket mutatva be. A Pintér Béla és Társulata jelentős színpadi sikerei közül részben azok maradtak ki a válogatásból, amelyekben a zene társalkotó elem a kompozícióban, mint a *Parasztopera* és a *Gyévuska* esetében. A zene azonban a kötetbe beválogatott darabok többségében is meghatározó tényező, többnyire a jelenetekbe illesztett, illetve azokat átkötő dalok formájában.

A zene meghatározó jelenléte mellett egy másik jellemző kompozíciós vonása ezeknek a daraboknak a világok ütköztetése, egymásra vetítése, szembeállítás, egymásba forgatása vagy egyszerűen külön-külön történő felmutatása. Olyan távoli terek, idők, kultúrák, s a bennük létező szereplők kerülnek így egyazon drámába, amelyek egyébként e kompozíciós kereten kívül ritkán vagy aligha találkoznának. A világok ütköztetésének sokféle dramaturgiai eszközét teremtik meg, illetve alkalmazzák Pintér Béla darabjai. Ilyen

---

Saxum Kiadó
Budapest, 2013
390 oldal, 3950 Ft

az egyik világban megálmodott másik világ, a filmes áttűnés, az idősíkváltás, a szereplői alakváltozás, az elbeszélés és megjelenítés váltogatásában alteráló világok megidézése, a színpadi szituációkba applikált, tévéképernyőn megjelenő helyzetek stb. A saját társulatra történő írásból arra is következtethetnénk, hogy a darabokban a szereplőszám nagyjából egyforma. És valóban találunk több művet is, amelyben kilenc-tíz név található a szereplőlistán, de mint a színháztörténetből tudjuk, a limitált szereplőszám nem korlátozza az egy-egy színész által eljátszható szerepek számát. A Pintér-drámák esetében is gyakori, hogy (vagy már a szereplőlistán jelölve, vagy a jelenetépítés során) a darabban a társulat aktuális létszámánál, illetve a közreműködő szereplők számánál több szerep van a műben. A kötet két első darabja, a *Kórház-Bakony* és *A Sehova Kapuja* esetében azt látjuk, hogy az utóbbi mű a szereplőlistán külön csoportban sorolja fel a drámában megjelenő két világ (a szekta és az erdélyi falu) figuráit, az előbbiben viszont a szereplőlista csak a kórházi alakok névsorát tartalmazza, a betyártörténet szereplőit (akiket a kórháziakat is játszó színészek alakítanak) a névsor külön nem említi. A szerepösszevonás (kettőzés) viszont mindkét darabban alkalmazott dramaturgiai technika, mint több más Pintér-darab esetében is.

A kompozíció alapját adó két világ közötti kontrasztot a kötet első darabja, a *Kórház-Bakony* (1999) már a címében jelzi. A kórházban kezdődő történet meglepetésszerűen vált át a bakonyi betyárok közegebe. A nyitójelenetben két nővér gúnyolja a harmadikat (a délvidékit), szóba kerül egy pár napja elhunyt beteg és a főnővér vele kapcsolatos álma. Megjelenik a műtősfü, majd egy beteg, Bandi, aki kanos, és le akarják nyugtatózni. Szóba kerül, hogy az egyik betegnek, Margitkának szokatlanul vastag (rövidesen közlik, hogy szériahibás) infúziós tűt szúrtak a karjába. Érkezik egy doktor, majd a professzor, s az előbbi szembesíti az utóbbit azzal, hogy az említett beteg halálát a prof gondatlansága okozta, mivel olyan kezelést alkalmazott, amelyet a beteg által szedett gyógyszer mellett nem lett volna szabad. Megérkezik az elhunyt fia (Jóska) az apja holmijáért, a rádióból külpolitikai és belföldi hírek szólnak, s egyszer csak a szín átvált egy sötétségre, ahol megjelenik két betyár (Jóska és Bandi), akiken pillanatokon belül rajtaüt három pandúr (akit a két orvos és a mütős játszik).

Innentől a kórház és a Bakony egyaránt, felváltva közege a történéseknek, amelyek között nem közvetlen narratív kapcsolat, hanem asszociációs, motivikus és balladaszerű viszonyháló bontakozik ki. Ez a szemléleti és dramaturgiai technika később is gyakran megjelenik a Pintér-drámákban. Az orvos-beteg és a pandúr-betyár analógia azért termékeny, mert nyilvánvalóan nem lehet közvetlenül megfeleltetni egymásnak a kettőt, s a különbség, a két reláció eltérő súlya és dinamikája intenzív oszcillációt eredményez a két szféra, a két világ (és a két történet) között. A Bakony-szál számos anakronizmussal él, amelyek lebegtetik a betyár-történet hitelességét, és inkább a hallomásos, folytonosan (de)formálódó mesélések jegyeit hordozzák, hasonlóan Kárpáti Péter meséket alkalmazó és újraíró drámáihoz (mint a *Tótféri* vagy a *Pájkás János*). Az anakronizmusra példa, hogy a két betyár ismertetőjegyei után érdeklődő pandúr, amikor úgy jellemzik őket, hogy az egyik kicsi volt, a másik meg nagy, akkor azt kérdi: „Tán úk vótak a Stan és Pan?”.

Hasonló komikus elemek színezik a két betyár úti beszámolóját is, mikor az egyik a Kijevén és Moszkván át Novoszibirszkbe tett útjáról mesél, a másik pedig arról, hogy miként találkozott Fidel Castróval, repült a nőjével (kubai pénzen) Brazíliába, s állított ott csapdát a nőjének és az ő szeretőjének. A két betyár történetéből kirajzolódó párkapcsolati kudarc végén rajtuk ütnek a pandúrok a sötétsében. Akasztás, Margitka betyár megmenti őket, s aztán a pandúr/orvos megkettőződés egyre jobban eltolódik a kórházi szituációba és szerephez. A két betyár is visszaváltozik Bandi bácsivá és az elhunyt apja holmijáért érkezett Jóskává. Lezajlik egy rövid „szembesítés” apa és fia között, Jóska távozik a kórházból az apja holmijával, meghalljuk, hogy Bandi bácsi is meghalt, és kezdődik a délelőtti nagyvizit. Mindaz, ami a Bakonyban történt, a munkakezdés és a nagyvi-

zit közti időszakban zajlott, s a két világ között ide-oda járkáló szereplők a kórházi keret-történetben felvetett motívumokat, szólamokat árnyalják. Savanyú József kísérti a halálát okozó Keserű Géza professzort. Az elhunyt megjelenik az őt az utolsó napokban meg nem látogató fiának is. Számadás, szembesítés, létösszegzés, eltussolás együtt kavargnak ebben a Pintér-dramák legfőbb jegyeit már felvonultató korai darabban.

A *Sehova Kapuja* (2000) ugyancsak két világot szembesít, ütköztet. A mű címe egyértelműen a Jehova tanúi gyülekezetre utal. A darab első része a fővárosban játszódik, bemutatja egy tag toborzásán keresztül a vallási közösség működését, a második részben pedig egy erdélyi falu, Ördögösbükk lakói jelennek meg, akik közé a hittérítők és egy népzene-gyűjtő érkeznek. A nyitójelenetben a célszemély, Andris látható, akit a térítők képviselője, Klárka kiszemel és a hatása alá von. A módszer és az érvelés szociográfiai pontosságú, de Andris értetlenkedése és félszeg háritása miatt a helyzet komikus. A következő lépés „a gyülekezet pásztorának”, Gyurikának az Andrisra gyakorolt pressziója, amelyben demagógia és megfélemlítés egyaránt szerepet játszik. A főszereplő kijelenti, hogy csatlakozik a gyülekezethez, és a „tisztaságszertartás” révén (amely egy pohár víz megivásából áll) tag-jává válik a közösségnek. Bemutatják neki a gyülekezet tagjait, aztán Pisti, egy korábbi színikritikus beszámol saját tévelygő életéről, és tanúságot tesz új hite mellett. A csoport hangulatát egyre szuggesztívebb mozzanatok fokozzák, színre lép az Amerikából érkezett térítő és a felesége, s őket „a közösség hisztérikus örömmel üdvözli”. Jonathan Graham mintha csak Billy Graham 1989-es magyarországi evangelizációját idézné (csak hogy nem százezer, hanem egy tucat hallgató előtt), de ez a Graham – állítása szerint – az Úr által gyógyító erővel lett felruházva. Következnek tehát a „csodatételek”, sorra, a gyülekezet tagjai végrehajtv. Jonathan angolul elmondott szavait Zolika tolmácsolja, nagyjából pontosan. Ám amikor Jonathan neje, Gloria lép a mikrofonhoz, és szexuális tartalmú kijelentéseket tesz, Zolika fordítás közben elájul, és Gyurika veszi át a tolmács szerepét (a péniszt például Szentléleknek fordítva). A fő üzenete az amerikainak az, hogy rövidesen becsapódik a Földre egy minibolygó, és addig kell áttérni a gyülekezet hitére. A delejes szeánsz végén kiválasztanak egy települést, ahova elviszik a kisbolygó hírét, és téríteni mennek. Ez lesz Ördögösbükk, a négyszáz lelkes erdélyi falu. Andrist, hogy ő mehesse Gyurikával téríteni, alámerítik. Mielőtt a falura váltana a helyszín, szerepel még egy rövid utcai jelenet, amelyben Andris tanúja lehet annak, hogy Gyurika hogyan aláz és félemlít meg egy kilépni készülő tagot, aki végül bocsánatot kér, és a szektában marad.

A másik világ, az erdélyi közeg először egy gyóntatási jelenetben kerül színre. A papnak Ibolya, az óvónó azt panaszolja, hogy noha napközben gyerekekkel van körülvéve, neki 39 évesen sincsen gyereke, s ez elkiseríti, az Úr büntetésének véli. A pap azonban próbálja megnyugtanni azzal, hogy Ibolya nem bűnös, és a bánat nem bűn. Vonatfülkébe vált a kép, a két térítő utazik Erdélybe, s belép hozzájuk Bence, aki olyan, mint egy műparaszt, csinált tájszólásban beszél, különös népviseletet hord, de hamar bevallja, hogy „Itt szülöttem a hét kárületbe, azt most is a Blahán lakok!”. Bence a két utast Amway-ügynöknek nézi. Egy újabb gyóntatási jelenetben Mihály atyának egy nő (Jula) tolakodó közeledését kell elhárítania. A vonaton kiderül, hogy mindkét utazó gyűjtőúton van, Bence népzenét, Gyurikáék lelkeket gyűjteni mennek ugyanabba a faluba.

A kétfajta egyház, hitfelfogás és -gyakorlás a falu templomában találkozik. Gyurika félrevonja a papot, miközben Andris a gyónáskor már megismert Ibolyát próbálja megtéríteni. Ugyanazokkal a panelekkel operál, amelyeket vele szemben a nyitójelenetben alkalmaztak, de a példák és a mintamondatok összevissza torzulnak, térítői erőlködése komikus, amit azonban Ibolya rokonszenvesnek talál, mert ő egy férfi közeledését látja ebben, s nem egy térítőt. Aztán lassan a nő kezdi irányítani a beszélgetést, és mivel Andris semmi önálló gondolatot nem tud mondani, csak a térítői közhelyeket szajkózza, Ibolya végül kifakad a férfirre, hogy „egy hülye szektás vagy!”. Ezzel azonban nincs vége a

kapcsolat fordulatának, mert egy betétjelenet után Ibolya kezd udvarolni Andrisnak, s végül kijelenti, hogy szerelmes a férfiba.

Indul vissza a vonat a térítőkkal és Bencével, Ibolya búcsúzkodik Andristól. A nő marasztalja a férfit, az viszont hívja a szektába a nőt. Végül elválnak. A gyóntatószékben a pap örömeinek ad hangot, hogy Ibolya itthon maradt. Nemcsak azért, mert nem ment el a szektásokkal, hanem azért is, mert a nőért hajlandó lenne kilépni az egyházból, és otthagyni a papi pályát. Az erdélyi szál ezen a ponton befejeződik. A dráma a gyülekezetben ér véget: Bence is közöttük van immár. Pisti (a volt színikritikus) felszólalásában a színészeket ócsárolja, Marcsi bűnbánatot gyakorol azért, mert ki akart lépni. A találkozó során mindannyian isznak az Erdélyből hozott, „természetesen szénsavas” forrásvízből, amelyről már a falubeli jelenetekben kiderült, hogy bódító hatású. Ez a hatás itt is érvényesül, és a tudatmódosító víz nyomán extatikus tobzódás kezdődik: nevetnek, vízbe dugják a fejüket, majd az ezekben részt nem vevő Andrist alámerítik. Ő addig magnóról az Ibolyával folytatott beszélgetésének felvételét hallgatta, amelyen a nő az első szerelemről beszélt. Miután – a vezető kivételével – mindenki a földre ájul, mert „jön a minibolygó”, a záróképben Ibolya énekel az első szerelemről.

A dráma fordulatai, az érzelmi gazdagság, az összetett motívumok, a nyelvi rétegzettség, a sokféle regiszter teljes „fegyverzetében” mutatják a Pintér-drámák irodalmi sokszínűségét, szemléleti és kompozíciós eredetiségét. A módosítva megismételt témák, motívumok az előző darabhoz hasonlóan itt is intenzív és dinamikus viszonyban állnak egymással. A fentiekben bemutatott mozzanatok mellett például ilyen a tolmácsolás szituációja, amely nemcsak Graham jelenetében szerepel a darabban, hanem akkor is, amikor Gyurika a falubeliekkel próbál szót érteni, de Ibolyának kell lefordítania magyarról magyarra az erős tájszóalással beszélő helybeliek szavait, akikkel a térítők beszélgetni szeretnének. Egyszerre komikus és groteszk helyzet.

A kötet következő két darabja, *A Sütemények Királynője* (2004) és *A Démon Gyermek* (2008) a családon belüli traumákat helyezi előtérbe. Mindkét mű egy családi ünnepen játszódik, az előbbi egy születésnapon, az utóbbi egy eljegyzésen. A világok ütköztetése ezúttal nem abban a formában jelenik meg, mint a két korábbi darabban, ahol ez térben/ időben markánsan elkülönült, hanem a színre vitt közeget a megjelenítés során ellenpontosító, abba integrálódó idegen stílus, kultúra alkalmazásában. *A Sütemények Királynője* esetében a szocializmus időszakában játszódó történet családját és környezetét terrorizáló rendőr alezredes (Pista) a mű elején „olvasztárkabátot, hegesztőmaszkot és arra erősített szarvakat visel”. A forgószínpadra helyezett játék a térben is szétválasztja a körön belüli és azon kívüli történéseket. A budai várbeli lakásban játszódó *A Démon Gyermek* esetében japán maszkok, öltözékek és megszólítások szövődnek bele a kortárs magyar közegbe, melynek ugyancsak van egy, a családját és környezetét terrorizáló tagja, Yamamoto Kovácsné Faragó Zsuzsa, a japán kultúra professzora.

Az Erika hetedik születésnapjának megünneplésére készülő Kosárékhoz családlátogatásra érkezik a kislány osztályfőnöke, Lajos bácsi, mert a kislány rendszeresen becsinál az iskolában, s mert nemrég az egyik szünetben misét celebrált az osztálytársainak. Kosárékhoz az apa testvérének családja is eljön, két fiúgyerekekkel. A másik darabban először az eljegyzésre autóval igyekvő házaspárt, a vőlegény szüleit látjuk: bár a férj (Lajos) ül a volánnál, az asszony (Baba) igyekszik kontrollálni a vezetést. Rettegnek a gazdagabb családdal való találkozástól, ahogy – a következő jelenetben – ugyanezt a pánikot és viszolygást a várakozó házigazdákon is látjuk. Ebben a családban az asszony, Zsuzsa a teljhatalmú családfő, férje, Géza mint géza szolgálja ki a vendégeket, az anya az eljegyzendő lányát, Mónikát szakadatlanul manipulálja, a fiát pedig már a vendégek érkezésekor kiküldi a fürdőszobába azzal, hogy szívja el ott az esti jointját.

A fizikai és lelki terror nyílt, direkt alkalmazása mindkét dráma családjainak sajátossága.

Nem áttételekben, utalásokban jelenik meg a brutalitás, hanem magától értetődő és elemen-táris módon. A kislány anyja például azt kérdezi Erikától: „Ki tette tönkre az életemet?“, ami-re ő így felel: „Én tettem tönkre az életedet, édesanyám!” A vendégcsaládban az anya a két fiát – azok jelenlétében – ekként jellemzi: „ezek torzszülöttek”. A professzor asszony az egy utcával arrébb költözni szándékozó (24 éves) lányáról azt mondja, „itt hagy engem, mint egy leszart kilométerkövet”, illetve hogy lánya ezzel megfogatja a kést az ő anyai szívében.

Mindkét darabban megülik az ünnepet, a születésnapot, illetve az eljegyzést. Eriká-éknál a vacsora katonai díszszertartásra emlékeztet. Már behozza az anyja a tortát, ami-kor a tanár előhozakodik az apának avval, hogy ki akarja deríteni Erika iskolai bekapálá-sainak a családi okát, s közli, hogy bejelentés érkezett, miszerint Pista rendszeresen, részegen üldözi a családtagokat. Az apa azonban nem reagál, hanem elkezdődik a kis-lány köszöntése. Mindenkitől kap valami ajándékot, az apától egy magnóra vett népdalt kapna, ha nem törölt volna bele korábban a felvételbe a két unokaöcs. A tanár tovább for-szírozza a kislány ügyét, állami gondozást emleget, eközben Pista megiszik egy üveg ko-nyakot, pisztolyt ránt, lő, és előbb verbálisan, majd tettelesen is Lajosra támad, aki vé-gül elmegy. Az apa ezután a jelenlévőkre ront, Erikát kutyalánccal megköti, aki ijedtében becsinál, Miska (Pista testvére) hipót iszik. A két unokaöcs a szaros bugyi tartalmát a tor-tára keni, s Erika, majd az apa is ebből, „a sütemények királynőjéből” eszik. A dráma bűn-ügyi fordulattal ér véget, a tanárról kiderül, hogy pedofil és többszörös gyerekgyilkos, és a rádió híradásából megtudjuk, hogy épp Erikát készült megölni, amikor egy ismeretlen három lövéssel megsebesítette, s így a rendőrség el tudta fogni.

A *Démon Gyermek* is bűnügyi fordulattal zárul. A mindenkit terrorizáló Zsuzsa a fe-jére tapadt maszk révén démonná változik, és karddal a jelenlévőkre támad, a visszatá-madó többség azonban a padlásra kényszeríti, ahonnan – miután két gyermeke felpana-szolja a vele kapcsolatos sérelmeit – nyakában kötéllal (de már maszk nélkül) zuhan le holtan. Az ő eltűnésének ügyében keresi fel a lakást egy rendőr, aki kihallgatja az eljegy-zés résztvevőit, de végül gyanúsítás nélkül távozik. A párkapcsolati utójáték során a tör-ténetben addig kibontakozott szerelmekben áll be fordulat. Az eljegyzési estén a vőle-gény anyját ostromló és nála célt érő 17 éves Árpi itt elzavarja a nőt, azzal, hogy „takarodj már el innen, te idióta, vén tehén”, a vőlegény, Zoli pedig úgy köszön el a menyasszonyá-tól azzal, hogy csak – az előbbre hozandó esküvő miatt – kis időre hazaugrik a személyi igazolványáért, hogy tudjuk, sose fog visszajönni.

Fájdalmasan vicces, sűrű szövésű ez a két családi dráma, melyekben a férfias nők és nőies férfiak, a pedofil tanárok és otthon is rendőrként viselkedő alkoholisták, az infantilis felnőttek és kegyetlen gyerekek, a cselédként tartott családtag és kutyasorban tartott utód panoptikumában éles és érvényes képet kapunk a hétköznapiaként eltűrt és elfoga-dott patológikus családi működésről és annak továbbhagyományozásáról. A magánéleti szférának ez a fajta színrevitele politikai hozzászólás a magyar társadalomnak a rendszer-váltás előtt is virulens és azóta is meglévő egyik betegségcsoportjához, amely a megalázást, kényszerítést, zsarolást, büntudatkeltést, önáltatást, önsajnálatot stb. a családi együttélést uraló érzelmi kultúrának tekinti, és akként is gyakorolja, nemcsak a család, hanem – egy-re nagyobb mértékben – a hatalompolitika erőterében is.

Ez a politikai érvényességű hozzászólás az eddigieknél jóval nyilvánvalóbb és közvetle-nebb módon jelenik meg a *Szutyok* (2010) című darabban, amely – többek között – a szélső-jobboldal térhódítását is érinti. A cím az egyik szereplő (Rózsi) csúfneve, akit kamaszként ál-lami gondozásból vesz ki (egy cigánylánnyal együtt) a nevelőotthont csecsemőért felkereső, gyermektelen falusi pár. A 42 éves Irént (aki szociális munkás) és 50 éves életársát, Attilát (aki pék, s emellett a faluban színjátszókört vezet) a falubeli ismerősök babakocsival és rug-dalózóval várják, de amikor ők bemutatják a két fogadott lányt, azokat lestopposkurvazzák, és a 72 éves Bandi bácsi közli, hogy „ebben a faluban soha nem volt cigány”. A két új csa-

ládtag és egyben a falu két új lakója a dramaturgia szabályai szerint felforgatja a közösség életét. A férfiak a kezdeti idegenkedés után szexuális tárgyként használják a lányokat, Béla (a kalauz) Rózsival fekszik le, Attila (a nevelőapa) pedig a cigánylánnyal (Anitával).

A fő cselekményszálát ellenpontozó közeg ezúttal a színjátszókör, amely Csurgón részt vesz egy fesztiválon Attila darabjával, amely a Budai Ilona balladáját könnyűzenével kombinálja. A *Szutyok* egyik legkomikusabb része a zsúri elnökének, Regős Jánosnak (!) az előadást értékelő beszéde, amely önálló paródiabetét a darabban. A hazaúton, a buszon Anita pénztárcát lop, elkapják, és Rózsi – aki az intézetben kettejük vérszerződésére hivatkozva csak vele volt hajlandó kijönni – most azt követeli, hogy a cigánylányt vigyék vissza az intézetbe. Mivel a falu és a család megbocsájtja a lopást, Rózsi hagyja ott a közösséget. Amikor rövidesen visszatér, előbb bakancsban és bomberdzsekiben, majd a Magyar Gárda egyenruhájában jelenik meg. Kérdőre vonja Attilát, hogy mióta Hidegföldi a vezetőkéneve, s mikor kiderül, hogy azt a férfi nagyapja magyarosította egy sváb névről, akkor Rózsi nem hisz neki, mert biztos benne, hogy Attila zsidó. Egyébként a lány rendőrrel érkezik, mert feljelentette Attilát, hogy a gyámsága alatt lévő Anitával lefeküdt. Az asszony hamis alibivel megvédi a férfit, a rendőr elmegy, de rövidesen kiderül, hogy a cigánylány terhes. Részben emiatt is, az asszony egyre inkább a szélsőjobbba vált Rózsi befolyása alá kerül, s amikor elkíséri Anitát a nőgyógyászhoz, elintézi, hogy abortuszt hajtsanak végre a lányon (amiről az otthonmaradt Attila mit sem tud). Amikor Rózsi elmondja Attilának, hogy Anita nem fog neki gyereket szülni, azt is kijelenti, hogy „ami arra a kis cigány zsidóra várt volna, az úgysem lett volna életnek nevezhető”. A darab végén az éppen kenyérsütéshez készülő Attila leszúrja Rózsit, és belöki a lángoló kemencébe. Az epilógusszerű záróképben Irén egy, az intézetből hozott csecsemővel a karján lép be, de Attilának nem engedi megnézni a babát, és azt sem, hogy akár egy percig is maradjon.

Az egyébként erős politikai szál erejét tompítja az alaptémát feldúsító, kiegészítő amatőr színjátszó csoport motívuma. Ebben az esetben nem két világ ütköz(tet)éséről van szó, mivel a színjátszó csoporttal kapcsolatos témák, mozzanatok nem kapcsolódnak az alapkérdéshez, még akkor sem, ha a színre vitt (próbált) ballada témája az anyai gyermekáldozatról összefügg, bár áttételesen, a cselekményt keretező gyermektelenség és örökbefogadás motívumával. Ettől függetlenül a *Szutyok* fontos és érdemi irodalmi hozzászólás a szélsőjobboldal jelenlétének és megerősödésének kérdéséhez.

A *Szutyok*ban mellékszólamként megjelenő amatőr színjátszó csoport motívuma mint ha csak előkészítője lenne a *Tündöklő Középszer* (2010) című verses drámának, amely egy sok tekintetben a Pintér Béla és Társulata színházzal rokon, annak (is) megfeleltethető szintársulatban játszódik. A felismerhető névutalások persze önmagukban még nem teszik sem önéletrajzívá, sem a PBT önelemzésévé a darabot, hiába hívják a társulat vezetőt Pincér Gézának, illetve a szereplőlista végén hiába ismerhetünk rá a Csóki Edit (kritikus) névben Csáki Judit színikritikus nevére. A mű kettős közege ezúttal a társulat belső világa, illetve az éppen próbált színdarab, de a dramaturgia most nem e két szféra összeütköztetésére, egymásra vonatkoztatására épül, a társulati működés felülírja a betétként megjelenő történetet, és előtérbe kerül a tehetség, hírnév, amatőrizmus, illetve a szakmai és magánéleti tényezők összefonódásának és egymásra hatásának a kérdése.

A társulatvezető lefokozza az egyik csoportos szereplőt, Jucit, akit előbb ki akar rúgni, aztán asszisztensi feladatkört ajánl neki. A csoport néhány tagja lesújtó véleménnyel van a készülő produkcióról, de Géza egyik nap azzal áll elő, hogy az előadás zenés lesz. Bár előző nap maga vágta bele a szövegkönyvet egy kocsma előtt a kukába, egyszer csak italozás közben a kocsmai zongoristától meghallotta a megzenésített darabot, amely gyönyörű operává változott. Az új koncepció szerint tehát énekelniük kell a színészeknek, ami azonban nem mindenkinek megy, s ezért változtatni kell a szereposztáson. Eközben kiderül, hogy Jucinak – bár sosem tanult énekelni – gyönyörű hangja van. (A kocsmai

zongorista által kreált „opera” egyébként ismert operaslágerek egyvelege, az egyik szereplő meg is jegyzi, hogy a darab „kezd egyre jobban hasonlítani egy Best of Opera cédére”). A londoni opera menedzsere Jucit, csak őt, meghívja Angliába. A társulat tagjai előbb sorra behódolnak a közülük kiemelkedett színésznőnek, aztán ellene fordulnak, és leitatják, cigarettával tömik, elvágják a sikerhez vezető útját. Másnap Géza tényleg kirúgja a hangját vesztett lányt a társulattól. A közönszer megfojtja a tehetséget. Nem túl erős és nem túl eredeti üzenet, a darab ezúttal nem teremti meg azt a sokszínű, összetett és bonyolult világot, amely sokértelmű jelentéstartalmak kifejezésére képes, és ehhez a verses forma sem kínál többletet, nem teremt stiláris ellenpontot.

Időutazásra és a 19. századi magyar történelem alternatív alakulásának bemutatására épül a számos kortárs belpolitikai áthallást is tartalmazó *Kaisers TV, Ungarn* (2011) című darab, melynek legkülös kerete az előadás közönségének megszólítása. (A színházi közmegegyezés szerint végül is minden bemutatott fikcióban máskor és máshol vagyunk, mint a saját tényleges jelenünkben.) A kezdő- és zárómondatok között azonban kettős időutazásban van részünk, egyrészt a darab belső kerettörténetében 1881-ben járunk, másrészt innen egy hipnotizált szereplő révén eljutunk 1848-ba. Amália az anyjához, özv. gróf Baráznay Ignácnéhoz érkezik látogatóba a kórházba, aki a 48-as honvéd tábornoknak, a „Pákozdi Oroszlánnak” az özvegye. A 33 éves lány segítségére siető Balázs Gábor azonban az anya letakart holttestével tér vissza. Amália az anyja személyes holmija között kezdi keresni a végrendeletben említett, az örökséget őrző széfet nyitó jelszót, de nem találja. Ekkor ajánlja fel neki Gábor a hipnózist, hogy az anyjával azon keresztül beszéljen. Ennek a ráhatásnak az eredményeként jelenik meg mindkét (!) szereplő egy olyan 1848-ban, amelyben a császári televízió német nyelvű adása október 4-én épp a magyar országgyűlés feloszlásáról és Jellasics bán tábornoki kinevezéséről ad hírt. Az adást reklámok is színesítik (korpás hajat gyógyító maláta sör, illetve egy idős férfi nemesfém zálogházat hirdető reklámja – ez utóbbi Klapka György, az elmúlt években számos csatornán mutatott „Vámház körút” reklámját parodizálja). Egyszer csak belép a stúdióba Kossuth Lajos, majd némi késéssel Petőfi Sándor, és lefoglalják a médiumot, kirúgják a munkatársakat, az adásnyelvet magyarra cserélik, ahogy az intézmény nevét is, melynek új neve: Magyar Nemzeti Élőképviibránc. Kossuth élő adásban jelenti be a változásokat. A média megszállása a kortárs magyar belpolitikából ismert gyakorlatot követi.

A változások során Amália tévébemondó lesz (ezt a munkakört a darabban bemondóművésznőnek nevezik). Első riportját épp a tévénél Kossuthot kereső apjával kell elkészítenie (aki a történet alapváltozata szerint az ő születésekor már elhunyt). A riportban Amália a jövő ismeretében beszél, tudja, hogy anyja épp akkor övele terhes (a gróf még a terhesség tényét sem ismeri). Csatlakozik a beszélgetéshez a tévé intendánsa, Petőfi is (aki kis híján gutaütést kap, amikor Baráznay a *Toldi* írójaként köszönti), aki felkonferálja a meglepetésvendéget, Kossuth Lajost. Ő a Honvédelmi Bizottmány elnökeként hadijelentést kér a gróftól, majd pedig századosból tábornokká lépteti elő. Az élő adásba többször berohan Kornél, a kirúgott bemondó, és eltúlzottan szervilis gesztusokat tesz az új hatalomnak (meg is lesz az eredménye: Petőfi visszaveszi).

A hatalompolitikai történések mellett magánéleti fordulatok is zajlanak, Baráznayt – neje terhessége kapcsán – kérdőre vonja az egyik bemondónő (Szidi), aki a férfi szeretője (s akivel egy gyors aktust le is bonyolít). Szidi a féltékeny feleség gyanúját Amáliára tereli. A gróf pedig Gáborra kezd féltékenykedni, mert az olyasmiket tud a nejeről, amiket csak egy ahhoz közel álló személy ismerhet. Az apa és lánya között lezajló egyik jelenetben, melyben a két alak két síkon és eltérő ismeretek birtokában kommunikál egymással, Amália előbb rátámad az apjára, lefaszjankózza és lehazaárulózza, de aztán összebékülnek, és a lány – a történelemből ismert kimenetel alapján – egy alternatív haditervet vázol fel az apjának a megvívandó schwechati csatára. Az ütközet az élő közvetítés médiu-

mában folyik, és úgy tűnik, hogy a magyar csapatok – a valós történelmi tényeknek megfelelően – vereséget szenvednek (a szélkakas Kornél mindjárt németre is vált az adásban), de ekkor váratlan fordulat következik be, Amália haditervének megfelelően előretörnek a Baráznay huszárok, és megfutamítják az osztrák csapatokat. A csata végén Kornél merényletet kísérel meg Kossuth ellen, de Gábor közbelép, és ő hal meg.

Amikor ez történik, akkor Amália épp a hipnózis feloldásának folyamatában van. Ébredése után hiába keresi Gábort, őrá senki sem tud, az anyja viszont ott van mellette a betegágyon (fogműtétje volt). S megérkezik látogatóba az apa is (díszegyenruhában, sok ki-tüntetéssel). Semmi sem úgy volt, ahogy eddig Amália (és az olvasó) hitte: az apa 83 éves, boldogan éltek a nejevel, és épp ezen a napon nemzeti ünnep van (hármas ünnep), „a Magyar Függetlenség Napja! A Schwechati Diadal harmincharmadik évfordulója, a Nemzeti Balázs Gábor Nap”. Vagyis győzött a szabadságharc. És az európai erőviszonyok úgy állnak, hogy a németek és a franciák „állandóan hozzánk járnak kuncsorogni segélyért”.

Parodisztikus és satirikus képet fest Pintér Béla – a 19. századba helyezett történeten keresztül – a hatalomra kerülő erőknél a médiában kizárólag hatalompolitikai eszközt látó magatartásáról. A történelemtények és a nemzeti emlékezet heroizált alakjainak politikai magatartását – a jelen visszfényében – olyannak látta, amilyen a hatalom birtokosainak a gyakorlata az ezredforduló évtizedeiben. A sok szálát mozgó cselekmény, az idősíkok váltogatása bonyolult szerkezetet eredményez, a szálak, síkok közötti átjárások, áttűnések, átvezetések nem mindenütt tűnnek dramaturgiai teljességgel. A középpontba helyezett alternatív történelmi út egyszerre fantasztikus és dezillúziós jellege azonban összetettségében is egységes szemléleti jegye a *Kaisers TV, Ungarn*-nak.

A *Drámák* kötet utolsó darabja a 2012. szeptemberi keltezésű *A 42. hét* című dráma. Ebben Pintér továbbra is egy sokszólamú, bonyolult kompozíciójú történetet mutat be, de itt van egy középpontba állított alak, akinek a karaktere, sorsa árnyaltabban megrajzolt, mint a többi szereplő. Dr. Virágvári Imola, 49 éves szülész-nőgyógyász magánéleti és munkahelyi válsága kerül a fókuszba, akit a vele családi, párkapcsolati, munkatársi, páciens viszonyban lévő mellékszereplők vesznek körül.

A darab kezdetén két nappal vagyunk karácsony előtt, egy kora reggeli órán, Imola egy tévésorozatot néz, melyben egy templomi jelenet fut. (A képernyőn látható színész, Boci a történet során Imola szeretője lesz.) Bejön a nappaliba a férj, Karcsi, és közli, hogy már most át akarja adni a karácsonyi ajándékát. De a lányuk, Enikő (17 éves) is megzavarja a reggeli rutint, ő pedig a barátját szándékozik bemutatni a szüleinek, aki reggel hétre jön. Az apa ajándéka egy mobil szaunafülke (az anya örül, a lány viszolyog). Enikő megérkező partnere, Laci a szülőknél 10-15 évvel idősebb, kopaszodó és pocakos férfi, aki egy bolt biztonsági őre. Enikővel egy hétre el akar menni az ünnepekre a Brassó fölötti hegyekben lévő „kalyibájába”. Az apa kiakad, pocskondiázza Lacit, aki a durva veszekedés végén előrántja a pisztolyát, a két nőnek kell a férfiakat szétválasztania.

A kórházi osztályon megismerjük Imola munkatársait, a felvidéki tájszólásban beszélő házaspárt, Tamást (az osztályvezető főorvost) és terhes feleségét (Ágit), Balázs szülész-nőgyógyászt, majd Imola páciensét, Lolát, aki 12 hetes terhes, de nem akarja megtartani a babát (mert elhagyta a férfit, akitől megfogant). A két terhes nő, Ági és Lola története a későbbiekben párhuzamosan fut, és a darab vége felé a szülés is egyszerre indul be mindkettejüknél, egy időben jön világra a két baba, de a kimenetel különböző. A tévében látott színész Lola bátyja, aki igyekszik meggyőzni a húgát, hogy meg kell tartania a gyereket, s ennek kapcsán az osztályon megismerkedik Imolával.

Másnap reggel Karcsi az éppen szaunázó lányával veszekszik, bemenne ő is a fürdőbe, de Enikő nem engedi (a jelenet végén látjuk: azért, mert a pasija volt benn vele). Az apa a dühkitörése miatt infarktust kap, elviszik a mentők, és a kórházban meghal. Anya és lánya próbálják szorosabbra fűzni a kapcsolatukat, Enikő szakít a párjával.

A színész, Boci, váratlanul felkeresi Imolát a lakásán, arra kéri, hogy a húga kezelését vállalja továbbra is, majd a beszélgetés során összejönnek, a jelenet végén szeretkeznek. Az orvosoknak új előírás egy magzati szűrési eljárás megtanulása, amiből vizsgát is kell tenniük. A Balázs doktor által tartott tanfolyamot azonban Imola rendszeresen elmulasztja, ahogy a munkába is gyakran késve érkezik, mivel szerelembe esik a színésszel.

Elérkezik a két terhesség a 42. hétbe. Imola épp a kikapcsolt szaunában szeretkezik Bocival, amikor Lola telefonon kér tőle segítséget. Aztán a páros italért indul, Imolának eszébe jut, hogy most visszavihetné lánya expasijának a hátzsisákját (amit hónapok óta halogat), s így abba az ABC-be mennek, ahol Laci a biztonsági őr. Míg Imola visszaadja a férfi holmiját, Boci ellop egy üveg drága konyakot. Távozáskor a riasztó jelez, Imola magára vállalja a lopást, Boci távozik, kihívják a rendőrséget. Imola hiába könyörög az őrnek, hogy bármikor elindulhat a két szülés, Laci a szabályok szerint jár el, ahogy a kiérkező rendőr is (aki olyan, mint a férje – az instrukció szerint ugyanaz a színész is játssza). Elveszi a nő mobiltelefonját, megbilincseli és rabszíjjon elvezeti.

Közben hiába hívja a két kismama, akiknél megindult a szülés. Mikor a rendőrörsről Imola megérkezik a kórházba, már mindkét baba világra jött. A felvidéki orvospár gyereke azzal a rendellenességgel született, amelynek szűrését a tanfolyamon kellett (volna) elsajátítani. És nem fiú lett, ellentétben Imola jóslatával. Az apa, a főorvos felmond Imolának. Az asszony felkeresi a színházat, amelynek a napokban lett igazgatója a szerelme, Boci, hogy támaszra leljen, de a férfi szakít vele. Hazatérve a lánya is rátámad, mert az anya nem volt itthon a születésnapján. Közli, hogy már semmi közük egymáshoz, és hogy elköltözik otthonról. Imola a csapások hatására beszed két doboz gyógyszert. Míg a halálra vár, telefonál neki Lola, és az üzenetrögzítőre elmondja, milyen hálás a doktornőnek, hogy megtartotta a gyereket, akinek az Imola nevet adta. Erre a hírre az asszony felveszi a telefont, ad pár praktikus tanácsot, majd kihívja a mentőket, hogy siessenek, mert megmérgezte magát.

Hogy a mentők időben kiérnek-e, nem tudjuk, a férj esetében hiába jöttek időben, az sem segített. A befejezést egy szimbolikus, vallási tárgyú keret is árnyalja: a darab eleji tévéadásban egy mise-paródiát látunk (valamely kereskedelmi tévé szappanoperájának modusában), a mű végén a mentőket sürgető Imola szavai után viszont egyházi kóruséneket hallunk, Jézusról. Mindez a darab eleji karácsonyi időszakra is visszautal. És szembesíti a triviális hétköznapiakat, a rutinszerűen végrehajtott cselekedeteket és elmondott közhelyeket egy másik dimenzióval. Imola látszólag rendben lévő élete a kapcsolati és munkahelyi vargabetűkkel hanyatlástörténetként, illetve számadástörténetként is értelmezhető (volna), ám a Lola felfogásában és értékrendjében bekövetkezett változás el-lenponozza és ellensúlyozza a főhős hanyatlását. A darabban színre vitt magatartásformák, kapcsolattípusok, a gyakran cinikus, elidegenedett, érdekvezérelt életek úgy rajzolóják körül Imola tragikus sorsát, hogy egyben panorámát is adnak a 21. század eleji magyar (alsó) középosztály életviteléről és értékrendjéről.

A kötet utószavában Enyedi Éva azt írja, hogy annak megjelenése „fordulópont Pintér írói karrierjében”. Ennél többről is szó van azonban. A kortárs magyar drámairodalom számára is nagy jelentőségű esemény Pintér Béla drámáinak megjelentetése, és nem azért, mert immár mód nyílik méricskélni azt, hogy vajon olvasva is működnek-e ezek a korábban csak előadásokon nyilvánossá tett darabok. Hanem azért, mert irodalomként (is) teljes joggal követel magának helyet ez az életmű az ezredforduló magyar drámairodalmában, mindazon az irodalmi, színházi és kulturális élet által drámaíróként számon tartott és elfogadott szerzők körében, akiket a szakma és a közvélemény Egressy Zoltántól Tasnádi Istvánig annak tekint. Pintér különös dramaturgiája, drámáinak sűrű szövésű, sokszólamú összetettsége, a sokféle nyelvi regiszter és kulturális utalás, a vérbő komikum, az aktuális sorskérdésekkel való szembesítés korunk jelentős írójává avatja az eddig csak színész-rendezőként és társulatvezetőként elismert szerzőt.

KESELYŰ AZ URH-SÁVBAN

Gál Éva: Lejáratás és bomlasztás. Tudósok, tanárok a titkosrendőrség látókörében

„Az igazmondásnak és a hazugságnak a legmesszebbmenő jelentősége van az emberek egymás közötti viszonya szempontjából. Az egyes szociológiai struktúrákat a legjellemzőbb módon annak alapján különböztetjük meg, hogy mennyire érvényesül bennük a hazugság.”
Georg Simmel

Az állambiztonsági múlt kérdésköre egyre inkább megosztja a közvéleményt. Egyrészt azt lehet minduntalan hallani, hogy a szembenézés a rendszerváltás körüli időkből lett volna hasznos, ami azt implikálja, hogy mára idejétmúlttá vált, hiszen az érintettek jelentős része azóta meghalt, s így a morális szempontok érdektelenné váltak. Másrészt viszont olyan véleményekkel is lehet találkozni, nemegyszer kutatók részéről is, hogy az állambiztonsági iratok oly mértékig manipuláltak, hogy – szemben Eörsi István egykori cikkének nézőpontjával – gyakorlatilag alkalmatlanok eseményrekonstrukcióra, s inkább a hatalom, a manipuláció megismerésének, valamint a „nyilvánosság pótlásának” természetrajzához alkalmasak.¹ Harmadrészt pedig, s sajnos talán ez a legáltalánosabb, ott van a csend és az érdektelenség, mely nem óhajt tudomást venni ezekről a dokumentumokról, még kevésbé arról az időszakról, melyhez kapcsolódnak. Pedig ezzel párhuzamosan százezrek követik James Bond legújabb kalandjait a moziban és a tévéképernyők előtt, így – a megjelenítés, a műfaj amúgy lényeges kérdését félretéve – adódik a kérdés, hogy ha a „kém” szerepében izgatja a közönséget a titok mint olyan, úgy „ügynök” mivoltában miért vált ki közönyt.

Pedig Georg Simmel titokról szóló nevezetes tanulmánya óta szinte minden e tárgyhöz kapcsolható elméleti tanulmány hangsúlyozza, hogy mindkettő a „titok embere”, s így munkájuk a színlelés: becsapnak, átvernek hozzájuk közel álló embereket, vagy kapcsolatot építenek ki idegenekkel, mégpedig abból a célból, hogy információkat gyűjtsenek, s adjanak át megbízóiknak.² Nem véletlen, hogy a hidegháború éveinek közkedvelt műfaja lett a kémthriller, melynek középpontjában a titok, a bi-

¹ Eörsi István, A besúgójelentés mint kultúrtörténeti forrásmunka, *Élet és Irodalom*, XLVI. évf. (2002), 47. sz., lásd még Tamás Gáspár Miklós, Nincs bocsánat, *Élet és Irodalom*, XLVI. évf. (2002), 21. sz., 5.

² Georg Simmel, A titok és a titkos társadalom, in *Válogatott társadalomelméleti tanulmányok*, Budapest, Novissima, 2001, 84–103. és Alain Dewerpe, *Espion. Une anthropologie historique du secret d'État contemporain*, Paris, Gallimard, 1994.

Corvina Kiadó – Nagy Imre Alapítvány
Budapest, 2013
388 oldal, 2990 Ft

zalom, a nyilvánosság, az elfedés vagy éppen a manipuláció fogalmai álltak. A hatalom mikrofizikájának elméletei, úgy tűnik, gyorsan átszivárogtak a hetvenes évek populáris kultúrájába is, s e problematika egyik legismertebb nyugati, kritikai, ám népszerű (*mid-cult*) megfogalmazása Francis Ford Coppola *Magánbeszélgetés* című 1975-ös filmje volt. „A manipuláció – írja a film kapcsán Hajas Tibor 1977-ben – megszünteti az etikai szférát; a döntés, a választás nehezen követhető mélységig befolyásolt. A jó és a rossz (az etikai döntés kizárólagos kritériumai) rugalmasan kezelhető fogalmak lettek; nemcsak a rájuk irányuló választás, hanem ők maguk is kontroll alatt állnak, alakítva, kendőzve, interpretálva a praxis pillanatnyi kívánalmai szerint. A módszer nem új, de most érte el legtökéletesebb állapotát; végtelenségig ki vannak dolgozva a hírek begyűjtésének és kisugárzásának akciópályái, a beférkőzés csatornái, gyakorlatilag is fel lettek derítve a hatásmechanizmusok; az emberről szerzett minden eddigi ismeret alkalmazva lett. A manipuláció nem nyílt és látványos befolyásolás, nem alkalmaz nyilvánvaló erőszakot, nem parancsol; csak éppen semmi nem egészen valóságos többé”.³ Illő hangsúlyozni, hogy Hajas e megállapításai nem a korszak államszocialista megfigyelésére vonatkoztak, hanem a film középpontjába állított lehallgatásra. Eszünk ágában sincs relativizálni a hidegháború két oldalán álló tömb saját állampolgáraihoz való viszonyát, s ezzel utólag az államszocializmus malmára hajtani a vizet, ám a hatalmi tekintet jelenléte, a titok működésmódja mégis döbbenetes analógiákat tudott teremteni.

Pedig a fenti gondolatsor Gál Éva monografikus igényvel fellépő kitűnő könyvének akár a szervezője is lehetne, amennyiben az ügynökök és az állambiztonsági szakemberek, tisztek munkáját nem elsősorban morális szempontból veszi szemügyre (holott Litván György feleségéként, érintettként akár ez is legitim lenne), hanem a manipuláció aspektusából. Ezért kapta a – Mérei Ferenc és Szalai Sándor köré szerveződő két hosszabb, s három mellék tanulmányt, valamint Eörsi István és Szilárd Leó megfigyelési ügyeinek elemzését tartalmazó – kötet a *Lejáratus és bomlasztás* főcímet. Az alcím – *Tudósok, tanárok a titkosrendőrség látókörében* – pedig már a kézbe vételkor egyértelművé teszi, hogy az értelmiség és a hatalom közötti – eddig többnyire titkos és ugyancsak tisztességtelen – viszonyba kaphat betekintést az olvasó; e kapcsolat minőségjelzőit pedig éppenséggel az a manipuláció teszi legitimé, amellyel az állambiztonság újabb és újabb összeesküvések szövésével befolyásolta ezekben az értelmiségieknek – s persze családjuknak, gyermekeiknek, barátaiknak, kollégáiknak – az életét. Egy ember megfigyelése ugyanis *nem egyetlen ember története*, hiszen a mikro-társadalomtörténeti, hálózatelméleti szemléletnek megfelelően – Norbert Elias kifejezését átvéve – mindannyian egy „társas konfiguráció” részesei vagyunk; a bennünket ért hatások áttételesen a környezetünk mindennapjait is befolyásolják, alakítják.

A közhiedelem úgy tartja, hogy összeesküvések nincsenek, csak bornírt és leegyszerűsítő összeesküvés-elméletek, ám Carlo Ginzburg nyomán úgy véljük, hogy „összeesküvések valóban léteznek, és hogy a hamis összeesküvések mindig valódiakat palástolnak”.⁴ Hiszen az állambiztonság működésmódját feltáró munkák nemegyszer rámutattak már arra, hogy a titkosrendőrség ügybuzgalma korántsem korlátozódik megtörtént esetek nyomozására, de a tartótisztek egyre inkább – saját aktivitásukat, tettekészségüket legitimálандó – konspiratív, sőt fiktív szálakat állítanak elő. Aki kalapácsot tart a kezében, mindenhol szöveget lát, akinek az a hivatása, hogy titkos szálakat és beszélgetéseket tárjon fel, az szinte szükségszerűen minden közlendőben egy lehetséges összeesküvés rejtett információit ismeri fel. Illetve ha nem „ismeri fel”, akkor szántszándékkal beleszövi, hisz

³ Hajas Tibor, Filmbevezető TIT-előadások tériszonyban szenvedőknek (Francis Ford Coppola: *Magánbeszélgetés*), *Jelenlét*, 1989/1–2. sz. (Szógetető. Válogatás az új magyar avantgarde dokumentumaiból), Papp Tamás (vál.), 313.

⁴ Carlo Ginzburg, *Az ellenség megjelenítése*, 2000, 2008. október.

ezzel is önmagának és munkájának fontosságát termeli ki. Így lett például – hogy egy egészen más példát említsünk – a Rolling Stones-gitáros Brian Jones halálhírére összeereglett magyar hippik vonulásából „fasiszta szervezkedés” Seres Imre rendőrőrnagy fantáziájában – majd e fikció jogi valósággá, s tételes büntetéssé vált a Népköztársaság bírósága előtt.⁵ Ugyanígy, talán az sem véletlen, hogy a kommunistából rendőrspiclivé váló, nagy fantáziájú, de züllött életű ponyvaregény-író, kalandor Stolte István lesz a Rajk elleni kirakatper egyik koronatanúja.⁶ Stolte kapcsán Hajdu Tibor rá is mutat: „minden titkos társaságnak, forradalmi, illegális szervezetnek sokszor eredeti célkitűzését háttérbe szorító napi gondja a lelepleztetés, az árulás elleni küzdelem. Többnyire hiábavaló küzdelem. A hatalomnak ideje, embere, pénze, kínzókamrája, mindene megvan a fennmaradását veszélyeztető titkok megfektetésére”.⁷ Mivel azonban a titok teljes tartalma működés-módjából fakadóan (a titok teleologikus nem-tudásban tartja a másikat – így tartja Simmel) többnyire rejtve maradhat még a megbízók előtt is, így remek manipulációs eszközzé válik, mellyel a hierarchiában feljebb állókat is befolyásolni lehet. Másképpen fogalmazva, az válhat „titkos társasággá” a titkosrendőrség szemében, amire adott esetben állam(biztonság)i igény nyílik, a feladat pedig az ehhez szükséges alapvető adatok felkutatása, majd ezek beszédes tényekké formálása. Az „állambiztonsági tény” tehát, ahogy a kötetet olvasva megállapíthatjuk, erősen manipulált konstrukció.

Ha például a Mérei Ferenc és társai ellen indított vizsgálatról és a perről szóló részt tanulmányozzuk, rögtön szembetűnik, hogy a nagyon kevés tényre módfelett sok ideológia és konspiráció jut. A legfontosabb úgynevezett „ellenforradalmi cselekmény”, mely a realizálást, vagyis a letartóztatást indokolta, az a *Hungaricus* aláírással 1956 végén megjelentetett 48 oldalas, körülbelül 50 példányban előállított szöveg volt, melyről azonban a máskülönben élénk fantáziájú és meglehetősen gátlástalan belügyi tiszteknek egészen 1957 őszéig nem volt tudomásuk, dacára annak, hogy elég ismert volt a röpirat, s külföldön is beszámolt róla például a *France Observateur*. A forradalomhoz képest meglehetősen későn, 1958. október 17–18-án történő letartóztatások során (Mérei Ferenc, Fekete Sándor, Hegedűs András, Litván György, illetve Hoffmann Tiborné, Kelemen Imre) ehhez hozzátették még a már korábban letartóztatottak hozzátartozóinak segítését. De ne szaladjunk előre!

1957 novemberében, Kosáry Domokos letartóztatása után, pontosabban az általa történészi elhivatottságból gyűjtött, a forradalommal kapcsolatos dokumentum-együttes révén „találta meg” a belügy a *Hungaricus*-t, s állította rá „Hamvas Judit” fedőnevű ügynökét – Erki Editet – Szalai Sándorra és Litván Györgyre. Erki, aki mindkettejükkel bizalmas kapcsolatban állt, szorgalmasan szállította az információkat, melynek nyomán a bűnlajstromon az *Október Huszonharmadika* című illegális lap egyes számainak előállítására is szerepelt már. Az ügy fontosságára jó példa, hogy Erki tartótisztje maga Hollós Ervin volt, aki akkor a BM Politikai Nyomozó Főosztályán az úgynevezett „belső reakció elhárító osztály” vezetője volt. Az igazi kérdés az volt a politikai rendőrség számára, hogy ki vagy kik állnak mögöttük, kik azok az „ők”? Erki szolgáltatta a később „Mérei-csoportnak” nevezett konspirációs alakzat alapjául szolgáló információt, mely szerint az „ők = Kardos László, Mérei Ferenc, Molnár Miklós és köre”. (26.) A további információk szerzése végett újabb besúgókat állítanak Litván Györgyre, Szakács Miklós ismert színészt („Cyrano”), Tarcsey Pált, a Kossuth Klub igazgatóját („Pál Tamás”) és Kónya Lászlót, a TIT munkatársát („Hegy Ferenc”). Hollós szemében azonban az igazán fontos talán nem is annyira

⁵ Horváth Sándor, *Kádár gyermekei*, Budapest, Nyitott Műhely, 2009.

⁶ Vö. Lányi András, *Az írástudók áru(vá vá)lása. Irodalmi tömegkultúra a két világháború közötti Magyarországon*, Budapest, Magvető, 1988, 140-141.

⁷ Hajdu Tibor, Júdás mindig velünk van. Két különös karakter: Stolte István és Cseresnyés Sándor, *Valóság*, XXXV. évf. (1992), 12. sz., 52.

a Nagy Imre-vonalhoz való közelség, mint inkább a korábról szenvedélyesen gyűlölt, 1946 és 1949 között működő NÉKOSZ (Népi Kollégiumok Országos Szövetsége) volt a közös bűn neve. Nonn Györggyel az oldalán, a MADISZ (Magyar Demokratikus Ifjúsági Szövetség) mint rivális ifjúsági szervezet részéről Hollós már fennállása alatt folytonosan támadta a Rajk személyéhez kötődő népi kollégiumokat tömörítő szervezetet a Párton belül.⁸ Több forrás is arra enged következtetni, hogy 1956 után a kötetben tárgyalt perek kapcsán felmerült ez a merőben személyes és irracionális ok is, jöllehet nem NÉKOSZ-, „mindössze” Mérei-ügy lett belőle.

A szerző – ahogyan a fülszövegben Rainer M. János is kiemeli – mikrofilológiai pontossággal tárja fel a hatalom működési mechanizmusát: a tartóisztek koncepcióit, szándékait, a beépített ügynökök, személyi követők, majd a letartóztatás után a börtönvanzerek taktikáit, eljárásait, melyek mind roppant fontosak voltak abban a tekintetben, hogy még több információt és további kapcsolatokat tárjanak fel abból a célból, hogy a már korábban jórészt eltervezett forgatókönyv lapjait kitöltsék vele. Ugyanakkor nem ennyire fekete-fehér az állambiztonsági eljárásrend sem, hiszen Méreit már 1957-ben kiszemelték letartóztatásra, de *ekkor* az MSZMP PB – mint 1945 és 1950 között aktív és kitüntetett kommunistára – egyszerűen nem adott rá „kilövési” engedélyt. Utóbbi megadására egy évvel később feltehetően azért kerülhetett sor, mert – a kádári „védelmet” élvező, Rákosi börtönét megjárt szociáldemokratákkal szemben – Mérei 1950. márciusi, a Pártból és minden funkciójából való eltávolítása után nem került börtönbe, így a forradalom utóvédharcaiban játszott – összességében azért nem olyan jelentős – szerepét jócskán felértékelte és szándékosan túlintertpretálta a politikai rendőrség.

A belügy tehát valójában „részállt” Mérei Ferencre, s kíméletlen rendszerességgel tárta fel baráti és társadalmi kapcsolatait. Bár a kitűnő pszichológus nem tehetett róla, de ebben az időszakban igen „veszélyes” volt jóban lenni vele, amint azt a Törzshöz tartozó, közeli barátai, Zsámboki Zoltán és Kelemen Imre, illetve Nemes Lívია példáján láthatjuk. Gál Éva szoros szövegelemzése tüpontosan mutatják meg azt, ahogyan az elszórt, kósz és összefüggéstelen adatokból a korábban eltervezett forgatókönyv szerint összeáll a per konstrukciója. Ebben – ahogy Carlo Ginzburgtól is láhattuk egy más kor kapcsán – rendkívül fontos a *nyelv* szerepe.⁹ A kihallgatott egy rosszul megfogalmazott mondata vagy töredékes adatközlése a belügy nyelvezetében, megfogalmazásában azonnal vádponttá tudott lényegülni. S jöllehet igen primitív nyelvi–stilisztikai hibáktól hemzsegnék a jegyzőkönyvek (48.), mégis az obligát kulcsszavak (illegális, ellenforradalmi, pártellenes stb.) szövegbe illesztésével (62-64.) retorikailag képesek megteremteni a vád auráját. A Mérei ellen felhozott vádak „komolyságáról” (a szerző is így, idézőjelben használja; 76.) már szóltunk, de mit lehet az utókor szemszögéből hozzátenni a Fekete Sándor ellen felhozott vádponthoz, miszerint az 1958-as év folyamán az „Irodalomtörténeti Intézetben az ott dolgozó ellenséges elemekkel együtt (Oltványi Ambrus, Németh Géza, Czine Mihály, Képes Géza) szabotálta az MSZMP népiesekkel kapcsolatos állásfoglalásának vitáját. Csak a második alkalommal összehívott vitaülésen volt hajlandó hozzászólni, miután erre preszszionálták” (78.). Litván Györggyel és Hegedűs Andrással kapcsolatban már ugyanerre az évre csak egy beszélgetést tudott szállítani a rájuk épített ügynök, Szakács Miklós színész, mely a teátristák között előforduló, a forradalommal szimpatizáló véleményekre irányult. Az évszám pedig azért fontos, mert a vádhoz muszáj volt felmutatni a konspiráció *folyamatosságát*, vagyis, hogy 1956 októbere óta szünet nélkül áskálódnak a rendszer ellen a perbe vonandó személyek.

⁸ Papp István, A Nékosz legendája és valósága, in *Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemtől*, Romsics Ignác (szerk.), Budapest, Osiris, 2002, 309-338.

⁹ Carlo Ginzburg, *A sajtó és a kukacok. Egy XVI. századi molnár vilásképe*, Budapest, Európa, 1991.

Visszakanyarodva Hajdu Tibor felvetéséhez, teljesen egyértelmű, hogy a politikai rendőrség időt, energiát és pénzt nem kímélve építette fel a Mérei és társai elleni vádat, melyhez szép adalék, hogy 90 tanút hallgattak ki. Ahhoz, hogy a vád plauzibilis legyen, ezt még tetézték azzal, hogy a családi és baráti összejövetelek a Nagy Imre-féle „ellenforradalmi” kormány visszaállítására vagy a „nyugati imperialisták támadásainak” serkentésére tett kísérletekké lényegültek. A letartóztatások miatt pénzre szoruló családoknak való gyűjtés nem a szolidaritás, a humánus jele volt, hanem „fehér segély”, mely létében bizonyította az összeesküvés szálait. A vád retorikája pedig e cselekményeket nem szárazon közölte, hanem mintegy „sűrítve” a diskurzust, az „alávaló”, „aljas”, „elvetemült” jelzőkkel színezte is annak hangulatát. Ugyanígy az „illegális” és a „csoport, csoportosulás” gyakori alkalmazása volt hivatott beteljesíteni a politikai rendőrség fejében fogant elméleti konstrukciót. Már csak az abszurd elemek sorát szaporítja az, hogy a Fekete Sándor személyéhez köthető *Hungaricus*-pamflet köré szőtt vádnak mégiscsak Mérei Ferenc lett a célpontja. Vagyis nem lehet tárgyi szinten értelmezni a politikai rendőrség elképzeléseit, de fel kell tárnunk a mögöttes, részben persze politikai célokat, részben személyes motivációkat. Utóbbira említettük Hollósnak a NÉKOSZ-hoz kapcsolódó értelmiséggel szembeni szenvedélyes bosszúvágyát, melynek Mérei tökéletes célpontja volt, valamint azt, hogy egy kispolgári származású, elhajló, trockista, zsidó értelmiségi vitte rossz útra a nála jóval fiatalabbakat. Magán a Vida Ferenc által vezetett tárgyaláson összesen 19 tanút hallgattak meg. Talán – a már büntetését töltő – Bibó István tanúkénti beidézése érdemel még itt említést, melynek során olyan tanáros eleganciával olvasott fel Fekete „zsebenciklopédiájából”, hogy „a szellemesen megírt szatíra hallatán a jelenlévők alig tudták visszafojtani nevetésüket” (105.). Végeredményben Mérei Ferenc 10, Fekete Sándor 9, Litván György 6, Hegedűs B. András 2, Széll Jenő 5 év börtönt kapott. Mérei és Fekete 1963-ban, Széll és Litván a kétharmad letöltése után, 1962-ben, míg Hegedűs 1960-ban szabadult. A Gál Éva által hosszasan elemzett indoklásból hadd emeljünk ki azt, hogy nem felejtkeztek el Justus Pál tevékenységéről sem, ám – mint korábban rámutattunk – a PB engedélye nélkül nem lehetett perbe vonni azokat a szocdemeket, akik Rákosi idején már ültek. Márpedig Kassák tanítványa, a Munka-kör egykori költője és aktivistája, utóbb politikus és teoretikus a Rajk-per VIII. rendű vádlottjaként már leült hét esztendőre.¹⁰ Justus kiszabadulása kapcsán írta Mérei, hogy „Justus Pál barátom (...) 1955 végén hazajött. Nagy rendezvényen ünnepeltük meg Bizonyos Pált. Így neveztük barátunkat. Sok ismerősünk nem mondta ki a nevét, félt a Krampusztól. Érthető, hisz a Krampusz félelmetes évei voltak. Mi nem nagyon féltünk. Bizonyosak lehettünk, hogy előbb-utóbb belekerülünk a Krampusz puttonyába. Gúnyból neveztük barátunkat Bizonyosnak, evvel jeleztük, hogy vannak értelmetlen tilalmak”.¹¹

A Mérei elleni hajsza azonban nemcsak a felhozott vádak abszurdításában, az ítéletek súlyosságában mutatkozott meg, hanem a vélelmezett „csoport” elleni hajszában is. Így a *Hungaricus*-ügy mellékszálaként ugyancsak Vida Ferenc ítélete nyomán 1959. június 2-án a pszichológus baráti, ismerősi köréhez tartozó további személyeket elítélt: Zsámboki Zoltánt 7, Kántás Lászlót 4 és fél, Hoffmann Tibornét 4 és fél, Kelemen Imrét 2, Nemes Líviát 5 (ügyét külön tanulmányban bontja ki a szerző), Kiss Károlyt és Németh Lászlót 3 és fél, Varga Jánost másfél, Lipták Tamás 2 és fél év börtönre. Ezzel néhány kisebb pert (Erdős Péter, Földes Péter) nem számítva lezárult a revizionista bűnügyek sora. A történetben kulcsszerepet játszó Hollós Ervint 1962-ben el is távolítják a BM-ből, s maga a po-

¹⁰ Lásd versciklusát: Justus Pál, Hét év börtön és harmincnyolc sor, in *Végrendelet*, Budapest, Szépirodalmi, 1981, 89-183.

¹¹ Mérei Ferenc, *A Jó és a Rossz határán*. Bevezető, in *A Jó és a Rossz határán. Rendezvényirodalmi szöveggyűjtemény*, kiadatlan gépirat, 1985, 6-7. (Kiemelés az eredetiben.)

litikai rendőrség is lassan taktikát vált; jóllehet – mint láthattuk – eddig is gondosan manipulálta a kiszemelteket és köreiket, valamint a nyomozati anyagot, de a megtorlás éveinek elmúltával újabb eszközökhöz kellett nyúlnia.

A váltásra az egyik legjobb példa Szalai Sándor két hosszabb tanulmányban feltárt esete. Ügyét a Hungaricushoz szeretne volna csatolni Hollós, de az MSZMP PB engedélye nélkül nem tudta a szociológust perbe vonni, így maradt a lejáratás és a bomlasztás, mint a manipuláció gyökeresen új formája. Utóbbi nem kellemesebb vagy jobb, egészen egyszerűen *más minőségű*. Közös persze a forradalom utáni megtorlás idején indított perekkel, hogy aprólékos megfigyelésen alapszanak (vagyis eltérnek a per fogalmát az abszurditásig torzító Rákosi-korszak fiktív kirakatpereitől), ám dacára annak, hogy a politikai rendőrség nem tudja jogi útra terelni az adott ügyet, fenntartja a megfigyelést, sőt egy idő után tevékenesen beavatkozik: vagyis manipulál. Ahogyan Hajas szövege nyomán láthattuk, a módszer nem új, csak éppen finomodott, s legfontosabb sajátossága, hogy nem nyílt és látványos befolyásolás, hanem csupa látszat; elmosza a különbséget a valóság és az elképzelt között. Az állambiztonság nemegyszer „hírbe hoz”, „lejárat”, vagyis eleve hamis információkat terjeszt a kiszemelt egyénről. Úgy hiszem, ez a rendszer sajátossága: az elnyomás új formáját alakítja ki, amennyiben vegyíti azt az elidegenítéssel. Másképpen fogalmazva nem attól lesz rossz a közérzete a kortársaknak, hogy direkt módon elnyomják őket, megfosztják őket a szabadságuktól (mint az „ötvenes években” vagy 1956 után), hisz ettől „pusztán” elnyomottak lennének. A manipulációt oly módon lehet fokozni, ahogyan egyre inkább tette a politikai rendőrség az 1960–1970-es években, hogy az elnyomás tényétől idegenítik el a társadalom tagjait; nem börtönöznek be, de például letagadják azt, hogy diktatúra van, vagy hogy nincsen szólásszabadság. E tagadás plauzibilitásának alapja pedig a Kalmár Melinda által „szimulált nyilvánosságnak” nevezett, dupla fenekű kommunikációs bőrdöng volt, melyben jóval több szimuláció fért meg, mint nyilvánosság, mégis létrehozta a tájékoztatás illúzióját.¹²

Szalai Sándor esete ez utóbbi stratégiának lehetne a mesternarratívája. Az 1912-es születésű szociológus külföldön, Lipcsében, a Majna-parti Frankfurtban és Zürichben végezte tanulmányait, utóbbi helyen szerzett oklevelet. A háború kitöréséig újságíróként, kiadói szerkesztőként működött, 1944-ben behívták munkaszolgálatra Borba, melyet túlélt. 1945 és 1948 között a Szociáldemokrata Párt Központi Bizottságán előbb a külügyi, majd a sajtó- és értelmiségi osztályt vezette, a pártegyesülés után az MDP Tudományos Bizottságának tagja, illetve a Pázmány Péter Tudományegyetemen megszervezte és 1950-es le tartóztatásáig vezette a Szociológiai Intézetet.¹³ Mint korábban utaltunk rá, Szalait tehát egyértelműen, tetteitől függetlenül azért nem tartóztathatta le az állambiztonság 1956 után, mert az MSZMP PB – nyilván kerülve a kínos analógiákat a Rákosi-korszakkal – nem engedélyezte a korábban koholt vádak alapján elítélt szocdemek bebörtönzését. Ez személy szerint nyilván rettenetesen bosszantotta Hollós Ervint, aki a nyílt „realizálást” így nem fogadosíthatta, így a belügynek taktikát kellett váltania. Első körben besúgót szerettek volna fabrikálni belőle, majd mivel nem állt kötélnek, közel harminc (!) éven keresztül megfigyelték, mintegy 1000 oldalnyi anyagot gyűjtöttek róla, sőt a kapcsolati hálózatába beépített spicikkel azt is elterjesztették, hogy Szalai maga belügyes ügynök. A szociológus, miután 1966 és 1972 között az ENSZ égisze alatt működő UNITAR (*United Nations Institute for Training and Research*) kebelén belül dolgozott, még a szovjet hírszerzés figyelmét is felkeltette, azt feltételezték róla, hogy amerikai kém.

¹² Kalmár Melinda, *Ennivaló és hozomány. A kora kádárizmus ideológiája*, Budapest, Magvető, 1998, 64. skk. Működés módjára szemléletes példákat hoz az M. Topits Judit rendezte *Üzemi baleset. Történetek a Kádár-korszak tájékoztatáspolitikájáról* című dokumentumfilm (Budapest, 1956-os Intézet, 2003).

¹³ „A szociológia a politika felvonulási területe”: *dokumentumok a hetvenes évek szociológiai életéről. (Válogatás Szalai Sándor hagyatékából)*, Gábor László (vál.), Budapest, MTA SZI, 1990.

Hazai viszonyok között szokatlan helyzete (szolgálati útlevéllal külföldre járhat és dolgozhat), mely a manipuláció szempontjából épp kapóra jött a politikai rendőrségnek, csak alátámaszthatta azt a sejtetést, hogy Szalai „tégla”, hisz csak megbízható értelmiségieket engedett ki a rezsim. Gál Éva aprólékos rekonstrukciójának köszönhetjük azt, hogy fény derült az igazságra, vagyis arra, hogy a lejáratás stratégiája egyfajta bosszúja volt az állambiztonságnak azért, mert sem a forradalom után, sem később nem tudták lefogni Szalait. A szociológussal kapcsolatban azért is fontos ez a precizitás, mert az a benyomás alakulhat ki, hogy a fenti helyzetből fakadóan „privilegizált” helyzetben volt, ami merő túlzás volna. Gál Éva pontosan mutat rá arra, hogy a manipulációs technikák nap nap után miképpen keserítették meg Szalai életét, hogyan tartották bizonytalanságban, miképpen függött például egy-egy utazása a hatalom kényétől-kedvétől. Másképpen fogalmazva, Szalai Sándor esete arra jó példa, hogy a *bizonytalanságban tartás* milyen kitűnő elnyomó technika, s hogy az *elidegenítés* („ki nyomja őt el, hisz utazhat külföldre!”), a *szimuláció* („ügynök, ügynök” – terjesztik róla a besúgók) hogyan kezdheti ki – ráadásul igen sikeresen – egy ember erkölcsi integritását.¹⁴

A Mérei Ferenc és Szalai Sándor személyét centrumba állító tanulmányokat és ezekhez kapcsolódó kisebb lélegzetű dolgozatokat (Nemes Livia, Varga Éva, W. E. Griffith) egy-egy Eörsi István és Szilárd Leó megfigyeléséről írt szöveg zárja. Valamennyi szöveg nagy erénye az aprólékos forrásfeltárás és az igen érzékeny szövegkezelés és -értelmezés, mely plasztikussá teszi a Kádár-korszak állambiztonságának működésmódját, s ezzel a rendszer egyik fontos elnyomó-apparátusának „kifinomult” manipulációs eszköztárát. A titok a nyilvánosság hiányából fakadt, a nyilvánosság hiánya pedig a diktatúra természetéből ered – ezt a következtetést súgják kelet-európai reflexeink. Ugyanakkor tudjuk, hogy a Fal nyugati oldalán is dolgoztak s megfigyeléseket végeztek a titkosszolgálatok, vagyis önmagában a nyilvánosság megléte sem szavatolja azt, hogy a modern állam ne termeljen titkokat.¹⁵ A titok és a rejtély működésmódját elemző könyvében a szociológus Luc Boltanski arra a következtetésre jut, hogy a nyilvánosság elvi lehetősége kevés, az állami titokképzést valójában csakis a társadalmilag keltett „botrány” tudja ellensúlyozni. A botrány, az ügy (*affaire*) létében mutat rá a bűnre, provokálva ezzel az államrezont, mely természeténél fogva elkerülni igyekszik az ilyen eseteket, ám a nyilvánosságra kerülés és a kritikus tömeg elérése esetén az állam *volens nolens* köteles helyreállítani, restitálni a politikai közösség morális rendjét.¹⁶ E megállapítás hidegháborús *midcult* apoteózisá Sidney Pollack *A keselyű három napja* című kémfilmje, melynek végén a titkosszolgálatok eszközüvé váló beépített ember, Robert Redford (aki persze nem azonos Gál Éva kötetének 247. lapján feltűnő Robert R. Redforddal, akit a magyar titkosszolgálatok figyelték meg) a *New York Times*-nak ajánlja fel történetét; életben maradását nem a nyilvánosság absztrakt fogalma, hanem a botrány konkrétuma, vagyis a közönség morális felháborodása szavatolhatja. A Fal innenső oldalán azonban azért nem működhetett ez a szociológiai képlet, mert csak egy felülről kontrollált, szimulált nyilvánosság működött, melyben esély sem lett volna efféle skandalumokra. Az elnyomás hatékonysága tehát nemcsak arról ismerszik fel, amit a hatalom kimond, de még inkább arról, hogy kiket hallgattat el, hogy mi válhat üggyé és mi nem.

¹⁴ Ez azért is fontos, mert Szalai Sándor – másokhoz hasonlóan – kikerült a magyar kulturális emlékezetből, így minden vele kapcsolatos közlés „nagyot” szól. Tiszteletben tartom Heller Ágnes rossz véleményét róla, de a kiegyensúlyozott kép megalkotásához – mondjuk ki – nélkülözhetetlen Gál Éva látószöge is. Lásd Heller Ágnes, *A bicikliző majom*, Budapest, Múlt és Jövő, 1999, 2. kiadás, 166-168.

¹⁵ Vö. Reinhart Koselleck, *Le règne de la critique*, Paris, Minuit, 1979, 50.

¹⁶ Luc Boltanski, *Énigmes et complots. Une enquête à propos d'enquêtes*, Paris, Gallimard, 2012.

AMI AZ ORVOSLÁSBAN NAGYSZERŰ, ÉS AMI SZÖRNYŰ, AZ EGY ÉS UGYANAZ

Sz. Koncz István beszélgetése

Közszájon forog a történet, nem tudom, igaz-e, de nagyon jellemzőnek érzem. Dóczi Tamás, a pécsi idegsebészeti klinika igazgatója segítséget hívott nagypostavölgyi kertépítéséhez. Alighogy megindult a munka, az akadémikus kivénhedt talicskája összerogyott, és végképp használhatatlanná vált. Néhány kilométerre lévén egy áruház, maga a házigazda ajánlkozott, hogy autójával elugrik új tragacsért. Kicsit talán elhúzódott a bevásárlás, ám egyszer csak látják a segítők, hogy valaki a főúton tol valamit. Ahogy közelebb ért, megismerték: a professzor volt az. Tudniillik a talicska nem fért be az autójába, ezért úgy határozott, hogy hazaurítja hamar.

Egyik interjúban olvastam, hogy a legjobb tanács, amit valaha kapott, így szólt:

– Sparen und arbeiten!

Vagyis: takarékoskodni és dolgozni! A tehertaxit a fenti esetnél mindenestre megspórolta a professzor. És azt a távolságot talicskával leküzdeni, amit autóval amúgy nem nagy kunszt... Nos, az meg munka. Komoly munka lehetett.

Dóczi Tamás akadémikus 1949 szeptemberében született Szegeden. Ott érettségizett 1973-ban, ott kapott diplomát az Orvostudományi Egyetemen, és ott szerzett általános sebész szakképesítést 1977-ben. Ezután egy évig a National Hospital (London University) idegsebészeti tanszékén volt rezidens, majd 1980-ban idegsebészetből is szakkvizgát tett. A Szegedi Biológiai Kutatóintézet Biofizikai Intézetének ösztöndíjasa volt 1981-ben. Igazolta az agyi kapillárisok (a vér-agy gát működés) korai károsodását a lágyagyhártya-vérzések után. Ebből a tárgykörből védte meg kandidátusi disszertációját 1984-ben. Eredeti megfigyeléseket tett a vér-agy gát károsodás agyi vízháztartásra, agyödéma-képződésre gyakorolt hatásáról. Munkacsoportjával az elsők között vetette föl, hogy az agyszövet víz- és elektrolit-háztartását (az agyi térfogatot) egy centrális (a perifériától az agyi gátrendszerek által elválasztott, független) neuroendokrin-rendszer is szabályozza. Az agyszövet térfogat-állandóságának ozmotikus szabályozásában bizonyította a centrális atriopéptin szerepét. Kutatási eredményeit 1994-ben *Az agy térfogat-szabályozása* című doktori értekezésében összegezte.

A Zürichi Egyetem Idegsebészeti Klinikáján 1990-től 1992-ig docens és klinikai főorvos volt. A Pécsi Tudományegyetem Idegsebészeti Klinikájának 1992. január 1-je óta tanszékvezetője. Kiváló orvos (1984), Pécs Város Pro Communitate-díjasa (1994), Szent-Györgyi Albert-díjas (2010), Baranya Megye Príma-díjasa (2010), az Újvidéki Egyetem díszdoktora – csak hogy néhányat említsünk számtalan elismerése közül. Jó néhány nemzetközi szervezetben elfoglalt vezető helye mellett a Magyar Tudományos Akadémiának 2007 óta levelező, ez évtől rendes tagja. Dóczi Tamás nős, felesége dr. Prehoffer Éva orvos. Két gyermekük van, Réka (1978) és Tamás (1981).

Délutáni időpontot egyeztetünk. Rossz szokásomhoz híven pár perccel korábban érkezem; vendéglátóm a műtőben van még.

– Már varrnak – jelenti Bogyay Rita, a professzor jobbkeze. Leültet, finomságokkal kínál. Kicsit elkvaterkázunk, közben felületesen szétnézek a szobában. Néhány fényképen és miniatúrán kívül semmi jellegzetes részletet nem veszek észre, ami ne lehetne ott bármelyik klinikaigazgató falán, polcán. Úgy tetszik, Dóczi Tamás nemcsak munkakapcsolataiban – ahogy hallom –, a napi érintkezésben, de még a tárgyaiban is visszahúzódó, szemérmes. Azok sem árulkodnak róla különösebben. A fölszínes szemlélődés aztán egyszerre véget ér. Lendülettel léptekkel berobog a prof, hellyel kínál, örömmel nyugtázza, hogy távollétében sem voltam árva, majd maga is leül. Testbeszéde zárt. Kifejezetten udvarias, de nem lehet mondani, hogy túlzottan készséges lenne. Viszont az idő előrehaladtával sem veszíti türelmét. Sőt. Ahogy oldódik, úgy lesz bizalmasabb és derűsebb.

Sz. Koncz István: – *Emlékszem egy pár évvel ezelőtti, rövid nyilatkozatára, professzor úr. Arra panaszkodott, hogy a múltóban a légkondicionálás hiánya miatt balkáni állapotok uralkodnak. Megoldódott-e a probléma azóta?*

Dóczi Tamás: – Kicsereálték, és jól működik. Nagy konfliktusok voltak körülötte. Az idézett kifejezést egyébként kétféle értelemben használja a magyar. Én szó szerint azt értettem rajta, hogy olyan meleg volt az operációk alatt, mint a Balkánon. A másik értelmezés: szemetes, rendetlen, szanaszét. Mondjuk mi, miközben oda járunk üdülni! Nem is tudom, van-e jogunk balkáninak beállítani a Balkánt. Lehet, hogy ők a magyar állapotokról beszélnek hasonlóan.

– *Londontól Zürichig ön sokféle állapotot megtapasztalhatott. Szeretném, ha végigtekintenénk eddigi pályáján, életén. Kezdjük a gyerekkornál! Ahol csak tudtam, keresgéltem az adatokat erről az időszakáról, de jószerevel nem találtam.*

– Hogy is mondjam? Mint sebesznek, a múltóban kell vagy kellene villognom, és nem az újságok hasábjain. De elmondhatom, hogy édesapám jogász volt, édesanyám pedig tanár. Szegeden éltek, bár nem onnan származtak. Anyai nagyapámék nagybecskerekéi svábok, Strauszok, anyai nagymamámék pedig kárpátaljaiak. Édesanyám a szlovák–ukrán határon, Tibán született, ami akkor Magyarországhoz tartozott éppen. Most Tibavának hívják, szlovák közigazgatási terület. Huszt, Ungvár... Az az a környék. Édesapámék dányiak. Dány pedig egy Isaszeg melletti település.

– *A munka vitte őket Szegedre?*

– Nem, anyai nagyapám Tázlaron volt főjegyző, és amikor befejezte a pályafutását, Szegedre ment nyugdíjba. A gyerekek tanulása, az egyetemek, a főiskolák miatt ugyanis az tűnt a legésszerűbbnek, ha a városba költözik. De sajnos, rögtön meghalt, ahogy oda kerültek.

– *Kik voltak a gyerekkor meghatározó személyiségei?*

– Mint minden, normális családban felnövő ember számára, a szüleim. Édesanyámnak vágya volt, hogy a gyerekei közül valamelyik orvos legyen. A végeredmény szerint engem sikerült ebbe az irányba vezetnie, terelgetnie. Az ember igyekszik megfelelni az édesanyjának... Tagadhatatlan a Radnóti Gimnázium tanárainak szerepe is. Abban az időben a Radnóti nagyon jó iskolának számított. Gondolom, most is jó. Persze, érthető okokból, nincs már kapcsolat az alma materrel. Képzelve el! Nemrégiben volt a negyvenéves évfolyam-találkozónk. Az érettségít illetően pedig már nem is tudom, hányadik évfordulónál járunk most.

Különösen a fizikatanárnómre, Maláj Györgynére emlékszem szívesen. A problémamegoldásra, a lényeg megragadására nevelt bennünket, kiváló szemléletet adott. Él még, azonban a legutóbbi érettségi találkozónkon már nem látogattuk meg szegényt. Alzheimer-kórba esett, és nagyon elbutult. Borzasztó kár érte, de hát ez a kór. Az időskor.

– *Mindezek után azt hinné az ember, hogy a fizikában mélyült el jobban. Ezzel szemben az orvosegyetemmel párhuzamosan matematikát hallgatott.*

– A fizika igen szép tantárgy. Önmagában is érdemes művelni, mert érdekes, és gondolkodásra tanít. Hanem Szegeden, a Bolyai Intézetben nagyon híres matematikusok dolgoztak. Nagyrésztük még a kolozsvári egyetemről került ki. Szőkefalvi-Nagy Béla például, aki idén lett volna százéves, világhírű analízis professzor volt. Szüleim nagyon jóban voltak vele. Tudni kell, hogy Szőkefalvi-Nagyéknak hat gyermekük született, és mindegyik, például a későbbi operaénekes, de még a bölcsész is, úgy mellékesen elvégezte a matematika szakot. Hogy apának megfeleljen. Mert az számított az igazi tudománynak. A matematika. Magam vendéghallgatóként tanultam, amit külön kellett engedélyeztetni. Most sokkal könnyebb lenne fölvenni a tárgyat, mint tudjuk, egy campus ugyanis. Hanem akkor az úgy alakult, hogy az orvosegyetem rendes hallgatója voltam, és a József Attila Tudományegyetemen folyó matematika-oktatásra kvázi át kellett kéredzkedni. De egyetlen indexem volt, abba írták be az összes eredményemet. Egyébként a JATE matematikusai közül néhányak nevére ma is emlékezhetünk. Többek között Pollák György, az univerzális algebra neves kutatója számított kiemelkedő tehetségnek és Székely Sándor. Székely utóbb a városi pártbizottság első titkára lett, marxista tanszékvezető, és csak kevesen tudták, tudják róla, hogy alapfoglalkozását tekintve matematikus volt. Mégpedig nagyon jó matematikus.

– *Mondják, hogy ön szívesen vette volna, ha kicsit elhúzódnék az egyetem.*

– Igen. Pláne, hogy ekkora a munkanélküliség, úgy gondolom, hogy egy gyerek nyolc-tíz évig mostanság is nyugodtan járhatna egyetemre, és művelhetné magát. Persze, ez jelentős mértékben személyiségfüggő, és akadnak nem kevesen, ahol a szülők az anyagiak miatt alig várják, hogy befejeződjék a tanulás. Amúgy én nagyjából másfél-két év után beláttam, hogy egy fenékkal két lovat nem lehet megülni. Meg talán csökkent az érdeklődésem is. Fölhagytam tehát a matematikával.

– *Az orvosegyetem egyenes út volt?*

– Hát, nem tanultam rosszul. Nem emlékszem, hogy valamivel is szenvedtem volna. Egyszer sem buktam meg. Mellesleg, szerencse kérdése, hogy valaki könnyen tanul-e, vagy sem. Hozzáteszem: az orvosegyetemhez nem sok ész kell. Csak neki kell ülni. Szerintem talán mindenki el tudná végezni, akiben van ambíció.

– *Komolyan mondja?*

– Magolás az egész. Semmifajta problémamegoldás nincs. Illetve az én időmben nem volt.

– *Betegbemutatáskor sem?*

– Nem. Sémák nyomán tanultuk meg azt, amit. Mondjuk, Németországban is ez a tapasztalat. Akkor mutatkozik a gond, amikor a sémákból kiesik az orvos. Akkor zavarodik meg. Amúgy a szervi orvoslás üzemszerű folyamat. Azonban egész más a beteggel kialakított kapcsolatrendszer. Számos megoldhatatlan problémával szembesül az ember. Sok szubjektív tényező lép be.

– *Egy szó mint száz, végzett az egyetemen. Hogy került látótérbe az a szakterület, amin utóbb kiteljesítette a pályáját?*

– Hallgatóként úgy észleltem, hogy azokban az években, Szegeden az igazán éles tudásúak valahogy mind a manuális oldalon dolgoztak. Híres volt a Petri Gábor vezette sebésziskola, például. Különösen abban az időben, amikor zárt volt a világ, a világunk, túnt fel, hogy a professzor európai gondolkodást igyekezett meghonosítani, és tehetséges embereket gyűjtött maga köré. Ezek az emberek akár egy kardiológiai esetnél vagy akár egy cukorbetegségnél számomra világosabban tették érthetővé a problémát, mint mondjuk a belgyógyászok. Nem vonzott a hosszú vizitelés sem – tehetetlenkedésnek éreztem. Persze, később változik az ember véleménye.

– *Föltűnt az életrajzában egy adat: négy évvel azután, hogy végzett, már le is tette a sebészszakvizsgát. Hogyan nyílt erre lehetősége?*

– Akkoriban még nem hat, hanem négy év volt az a minimális időszak, ami után az ember szakvizsgára jelentkezhetett.

– *Lehetett teljesíteni a műtéti számokat annyi idő alatt?*
– Nagyon kellett küzdeni, és valljuk be: szerencsém is volt. Anyai ágon, a rokonságomban működtek Szeged környéki körzeti orvosok. Ma úgy mondanánk: háziorvosok. Ők próbáltak patronálni. Sőt, forráskúti nagybátyám valamikor ugyanarról a klinikáról indult, ahonnan én. Az egyszerűbb eseteket nekem dedikálva küldte be.

– *Az idegsebészet ráépített szakvizsga volt, ugye?*

– Akkoriban igen. Azóta önállóan is választható.

– *Látjuk annak hasznát, hogy hat évnek kell eltelnie a szakvizsgáig?*

– Látunk kéne. De nem biztos, hogy jobban képzettek most az emberek.

– *Talán a beszélgetés későbbi szakaszában kellene fölvetnem a kérdést, de számomra ide kívánczik mégis: oloasom, ön nem értett egyet azzal, hogy minél több idegsebészeti centrum legyen.*

– Nem, nem! Magyarországon teljesen szervezetlen az ellátórendszer. Ad hoc alakult ki, nem átgondolt. Egy centrum akkor ideális, ha másfélmillió lakost lát el. Ha a tizet elosztjuk másféllel, hogy jön ki a huszonegy?

– *Sosem jártam matekszakra, de ez az eredmény valahogy nekem sem akar kijönni.*

– Hát persze. A komolyabb team képes lefedni a szakmát, a speciális területeket is. Nagyobb tudás összpontosul. A jól együttműködő klinikai közösségek sokkal többre képesek, mint az egyes emberek külön-külön. Tudni kell, a kórházak általában olyan fölépítésűek, hogy a főorvos köré szerveződik a beosztottakból álló csapat. Ha nagyon erős a főorvos, akkor viszonylag jó az osztály, ha nem, akkor gyöngébb. Az ideális klinika, ahol legalább négy-öt, szuverén egyéniség dolgozik, ötször jobb tud lenni, mint egy kórházi osztály. De ehhez rendezett ország kellene, ahol alaposan átgondolják a folyamatokat, és megértetik, elfogadtatják a lakossággal az eddigitől eltérő struktúrárt. Például a finnknél, ahol a területi nagyság miatt még komplikáltabb szállítani a beteget, négy vagy öt centrum van. Tíz év alatt szervezték át az egészségügyet. Az átalakító munkában csak az észszerűség számított, és ma a szerint működnek. Jól.

– *Svájcban ez hogy néz ki?*

– Svájc azért nem jó példa számunkra, mert nagyon gazdag ország. Mindent tud. Ha valami hiányzik, rögtön megveszik. Ha csak azt nézzük, hogy legalább harminc Nobel-díj kötődik az országhoz, megérthetjük, hogy bár nem minden a pénz, a szerepe mégsem elhanyagolható.

– *Visszatérek önért Szegedre, hisz ott hagytuk, a szakvizsga utáni időszakban.*

– Gyakorlat volt, hogy mindkét sebklínikáról igyekeztek kiküldeni minden kollégát legalább egy évre, Nyugat-Európába dolgozni.. Így kerültem Londonba, nagyon-nagyon jó helyre. Szegedi főnökeim támogattak, de a valódi segítséget a budapesti Pásztor Emil professzornak köszönhettem. Többedmagammal. Pásztor ugyanis dolgozott azon az angliai klinikán, hidat vert, és megteremtette annak a hagyományát, hogy magyar vendégeket hívjanak, mert olcsón és rendkívül szorgalmasan dolgoznak. Magam is ezen a hídon át jutottam ki. Nagyvonalú gesztus volt. A professzor komoly vezető volt, tovább látott az orránál, és valószínűleg azt nézte, hogy hol talál olyan ambiciózus, angolul tudó gyereket, akit érdemes kiküldeni. Függetlenül attól, hogy fővárosi-e vagy vidéki. Tehát annak ellenére, hogy nem volt a főnököm, és ellenkező csapatban dolgoztam, támogatott és ajánlott. Ritkán tapasztal ilyet az ember.

– *Említette, hogy tudott angolul.*

– Inkább ott szedtem fel több mindent. De megvoltak az alapok. Egy okos pedagógus-szülő tudta, hogy nyelveket kell tanulni. A németet kezdtem el leghamarabb, már az általános iskolában. Édesanyám szervezt valamiképpen levelezőpartnert is, egy fiút, egyik évben ő jött hozzánk, a másik évben mi mentünk hozzájuk, Drezdába. Azután az egyetemen tovább próbálkoztam a némettel, annál is inkább, mert az NDK felé nyitott volt az út. A nyári szünetekben rendszeresen mentem Halléba műtősiútnak. Az éjjeli műszakban

jól lehetett pénzt keresni, és sok mindent el lehetett sajátítani. Gipszelni, egyebeket... Meg kőzismert, hogy a német lányok liberálisak voltak.

– *Úgy lehetett, még velem is szóba álltak.*

– Kalandos világ volt.

– *Végül lezárult az angliai kiküldetés, már adjunktusként dolgozott Szegeden... Hanem egyszer csak, a kívülálló számára váratlanul, Svájc felé vette az irányt. Miért?*

– A vakszerencse vitt oda.

– *Mi az, ami ebből elmesélhető?*

– Nézze, apai ágról első unokatestvéremék Bernben éltek. Mellékesen az Akadémia biológiai kutatóintézetében is végeztem tudományos munkát, Újszegeden. Ottani mentoremellett utaztunk el egy kongresszusra, magunk is Bernbe. Természetesen a rokonoknál aludtunk, és még maradtunk egy hetet. A történehez tudni kell, hogy Zürichben, az Universitátszpitalban nemzetközileg ismert, tényleg nagyon híres iskola működött. A török származású Yasargil professzor vezette. Kétségtelen érdeme volt, hogy a mi tudományterületünkön megújította a mikro-sebészetet. Budapesti barátom, akivel egy ideig együtt dolgoztunk Angliában, nagyon tisztelte a professzort. Mindig emlegette: nem lehet, hogy az ember ne lássa, a tanár hogyan dolgozik! Nézzük meg, gondoltam, és a barátom segítségével be is jutottam hozzá. Feleségem a rokonokkal Svájcot járta, én meg inkább kórházban töltöttem az időt. Egy ilyen fölkapott klinikán, ahol nagyon sok a vendég, megvan a maga szcenáriója az együttlétnek. Nyilván szerényen kell viselkedni, és érdemes tudomásul venni, hogy a magyar mindig hátrányban van például az amerikai látogatóhoz képest satöbbi. Általában angolul folyt az eszmecsere, de egyszer, amikor németre váltottak, én is bele szóltam a beszélgetésbe. A prof fölfigyelt, *hol tanult németül, maga kommunista országból jött, biztos gazdag szülei vannak, és tanították, mondta. Nem, válaszoltam, műtősfíú voltam Halle-Wittenbergben a Martin Luther Universitáten. Ott szedtem föl egy csomó mindent. Ott, igen?* kérdezte, és teljesen fölviányozódott. *Én is voltam ott beteghordó.* Attól kezdve figyelt rám, és magyarázott. Mindez az emlegetett héten, szerdán történt. És mit ad Isten, épp aznap mondott föl az egyik főorvosa. Nem véletlenül, mert emberünk rettenetes terror alatt tartotta a klinikát. Borzasztó nehéz volt ott dolgozni.

– *Egyébként tényleg elsőrangú operatőr volt?*

– Fantasztikus. De valaki föllázadt, elege lett, és fölmondott. Ő pedig ott állt hatvanegynehány évesen, és szüksége volt emberre. Óriási privát praxist is vitt ugyanis, külföldi betegekkel többek között. Nem tudta mindannyiukat megoperálni. Olyan kollégákra volt szüksége tehát, akikben megbízott, és akik a nevében operálhattak. Jó főorvosi kar kellett, lehetőleg olyan emberekkel, akik hallgatnak. Meglátott, és váratlanul azt kérdezte: *miért nem jön maga ide dolgozni? Szó szót követett, én meg bátorkodtam előhozakodni azzal, hogy legalább a feleségemet meg kellene kérdezni. Menjen a szobámba, hívja föl!* Fölhívtam, mondom neki, figyelj, volna itt egy állás!

– *Hát, ez tényleg mesébe illő történet!*

– Várja ki a végét! Visszamentem a profhoz az igenlő válasszal, *jó, akkor most megkérdezem a dékánt.* A dékán sem ellenkezett, de tekintettel arra, hogy kelet-európai országból jöttem, úgy gondolta, hogy kellene ajánló. Az egyik angol főnököm, Lindsay Symon később a világszövetség elnöke lett. Mondtam, ha fölhívjuk, valószínűleg kapok tőle ajánlólevelet. Nem is akarták elhinni. Mindenesetre fölhívtuk, szerencsémre fölvette a telefont, és mondta mindjárt, hogy ez egy rendes fiú, nyugodtan alkalmazzátok.

– *Szegedet nem sajnálta?*

– Olyan változások indultak meg az egyetemen, amelyek nem tetszettek. Óriási lehetőség volt a svájci munka abból a szempontból is, hogy bizonyos terhektől megszabadulhattam. Szerettem Zürichben dolgozni, azokkal a korlátokkal együtt is, amelyeket már említettem. Aztán Pécssett adódott ez az állás, meghírdették... Gondolkoztam, pályázzak-e? A városhoz

korábban semmi közöm nem volt. Megkérdeztem Pásztor Emilt, hogy mit tanácsol. Azt ígérte, ha pályázok, nem indítanak velem szemben senkit. Amúgy is haza akartunk jönni.

– *Miért?*

– Biztos ismeri azt a régi mondást, hogy jobb száz beosztott, mint egy főnök. Szóval úgy éreztem, hogy ez komoly lehetőség. Beadtam hát a pályázatomat.

– *Világos. Professzor úr, mondok néhány, a kutatási területeihez kapcsolódó kulcsszót, önt pedig arra kérem, avasson be engem, és rajtam keresztül az olvasót e kifejezések rejtelmébe. Például: minimálisan invazív idegsebészeti eljárások.*

– A sebészetben, így a mi szakterületünkön is uralkodó trend, hogy minél kisebb sebés, minél kisebb szöveti ártalom révén történjen meg a gyógyító beavatkozás. Természetesen ezek nagyon eszközigenyes folyamatok. Mégpedig intelligens, sokszor drága eszközökre van szükség. De ez a mindennapjainkban is visszaköszön. Nézze meg, mennyi mindenre lehet használni a laptelevíziót! Mifelénk amúgy az ember munkája a legolcsóbb, míg másutt az a legdrágább. Ebben különbözik a keleti világ meg a nyugati.

– *Köszönöm, menjünk tovább: agyi térfogat.*

– Idegrendszerünk erősen védett. Az agyunk például egy nagyon erős csontdobozba zárt, oda tökéletesen beleillő, rendkívül magas víztartalmú valami. Teljes folyadéktartalma nyolcvan százalék körüli. Az általános iskolai fizikából tudjuk, hogy a folyadékok összenyomhatatlanok. Ha tehát az említett nagyon kemény, védett, csontos térben, amely nem tágul, megindul egy vérzés, egy gyulladáshoz vezető folyamat, vagy belenő egy daganat, egész egyszerűen nem fér el. Ha a kocsmában az ember kap egy nagy pofont, jól beduzzad az arca. Majd három nap múlva lelohad. Ám ha a pofon következtében beduzzad az agyunk, nem fér bele a koponyatérbe. Feszíteni kezd, emelkedik a belső nyomás, és az lesz az első számú következmény, hogy a vér nem jut el arra a területre. Hiszen hiába pumpálja a vért a szív, ebben a helyzetben kevésnek bizonyul az ereje. Mint például a gyöngébb búvárszivattyú, amely öt méterről föl tudja húzni a vizet tíz méterig, de százig már nem. Pedig ebben az esetben addig kéne. Ám erről nincs szó, tehát nem kap vért az agy. És ekkor jön az infarktus.

Agyunk a maga másfél kilójával a test tömegének ugyan csak negyvenede-hetvenede, de rendkívül intenzív működésével és ennek megfelelő, hihetetlenül nagy anyagcseréjével a vérkeringés körülbelül húsz százalékát fölhasználja. A cukor- és oxigén-fogyasztása egészen elképesztő. Ha a keringés egy percre leáll, gyakorlatilag elhal az egész. Emiatt kulcskérdés a nyomásfokozódás és a belső térfogatszabályzás.

– *Mik lehetnek ezen a területen a kutatás izgalmas kérdései?*

– Az előző kocsmapéldánál maradván mondjuk az, hogy hogyan lehetne megakadályozni az agy bedagadását, és ezzel megelőzni a beteg halálát.

– *Értem. És mi a vér-agy gát működés?*

– A testünkben, az erekben az áramlás az artériás oldalról a finom hajszálereken át jut a kis vénáskákba, és a nagy véna gyűjti össze a vért. Mint minden csőben, az ereinkben is létezik az áramlással szemben ellenállás. Ahogy a hajszálereken átfolyik a véráram, némi folyadék kiszivárog a szövetközi térbe. Egy része visszamegy ugyan a vénákba, de másik részét már a nyirokkeringés szállítja el. Az agyban lévő ereknek ezzel szemben olyan erős, szoros membránja van, ami jószerével nem enged kifelé semmilyen anyagot a fönt említett oxigénen és cukron kívül. Az agyunk tehát kétszeresen védett, még a saját szervezetünk mérgező termékeivel szemben is van önálló biztonsági rendszere.

– *Ez sehol másutt nincs meg bennünk?*

– Nincs, bizony! Az agyi érfal jelenti ezt a vér-agy gátat. Egy izom-hajszálér és egy agyi hajszálér átérésztő képessége között a különbség százszoros! Ez az élő membrán tehát válogat, védekezik minden ellen, ami elvileg toxikus lehet. Nagyon intenzív, élő szövetről beszélünk, de nem mindig örülünk neki. Az a gyógyszer például, ami amúgy,

szisztémásan hat, az agyunkban nem tud odajutni, ahová szeretnénk. Nem halad át a vér-agy gáton az antibiotikumok jó része sem.

– *Be tudjuk csapni?*

– Nagyon bonyolult, mesterségesen igen nehéz átjuttatni rajta anyagokat. Én azzal foglalkoztam, hogy egy bizonyos agyvérzés vagy a lágyagyhártya alatti vérzés, ami fontos idegsebészeti betegség, hogyan változtatja meg az áteresztőképességet. Mert ha a védekezőképesség csökken, annak rendkívül súlyos következményei lehetnek.

– *Hol kapcsolódott kutatásaikhoz a Budapesti Műszaki Egyetem?*

– Hudák István kollégám Kárpátaljáról került ide, 1998-ban fogadta el a meghívásomat, és csatlakozott hozzánk. Olyan műtéteket végez, amelyek során az éren át, belülről tömeszel el a kóros területeket. Ehhez kifejlesztett egy új embolizáló anyagot, ami precipitálódik, vagyis ott benn csapódik ki. A fejlesztésben vettek részt a Műegyetemről vegegyész kollégák. De az együttműködés már nem élő.

– *Merthogy kész a termék?*

– Nincsen kész, de nagyon nehéz egy ilyen kis országban, egy kis vidéki kócerájban egy innovatív terméket elvinni addig, hogy azt piacra is dobjuk. Az ember az évek során megtanulja, hogy nem Magyarországon lehet fölhaláltni a spanyolviaszt.

– *Miért?*

– Mert multinacionális cégek kezében vannak ezek a dolgok. Piacra juttatni valamit sokkal bonyolultabb manapság, mint kitalálni.

– *És operálni?*

– Készülni kell rá. Ahhoz, hogy az ember komplikáltabb, bonyolultabb műtéteket vállaljon, fel kell áldozni jó pár évet. Húszat legalább. Nyilván elvi, lelkiismereti kérdés is ez. Ami az orvoslásban nagyszerű, és ami szörnyű, az egy és ugyanaz. Hogy tudniillik a Mindenható a beteg sorsáról hozott döntésben az orvosnak komoly szerepet ad. Ami nem feltétlenül fair a beteggel szemben. Pláne sürgősségi esetekben, amikor olyasvalaki dönt, és határozza meg majd az életemet, akit nem én választok, és mégis ki vagyok szolgáltatva neki. Ha ezt a helyzetet az ember komolyan veszi, és korrektül akarja végezni a dolgát, akkor a minimum, amit megtehet, hogy rendkívüli módon rákészül a feladatra, és fitten végzi a munkáját. Persze, semmi sem tökéletes, még a legjobb hegedűs is mellé húz időnként. És ha az orvos húz mellé, akkor mi van? Nyilván másnap is be kell jönni dolgozni. Szembe kell nézni a kudarcral. Amit az ember a maga mentségére fölhozhat, annyi csak, hogy legalább megtett mindent, és nem a szándékosság vagy a készültség okozta a bajt. Különben ez nagyon nehéz lelkiállapot.

– *A hit segíthet túllépni ezen az állapoton?*

– Valamiben hinni, akár egy gyógyszer hatásában, máris ötven százalékos placebo effektus. Akinek a hit a támasza, nyilvánvalóan komoly segítséget nyert az élettől.

– *Márpedig önnek támasza, érzem abból, ahogy erről beszél.*

– Hogyne, persze. Mi a szakmának azt a részét műveljük, ami nagyon közel van a szakadékhoz. Milyen jogon árt az ember? Meddig, hogyan van joga beavatkozni? Kell a komoly felkészültség és kell a szolid önbizalom. Lelkiismeretlenül pedig nem megy.

– *Hallom, hogy a nemzetközi kapcsolataiban nagyon visszafogott az utóbbi időben. Ez összefügg az imént elmondottakkal?*

– Igen, mert másutt jobban tudom hasznosítani magam. Megváltozott a világ. Úgy látom, hogy például a kongresszusok jelentősége rettentően lecsökkent. Új információt nem nagyon lehet kapni. Az internet világában, olyan időben, amikor könnyen utazunk, a kongresszus inkább kirándulás, buli. Az ember nyilván ott szeret lenni, ahol úgy érzi, értelme van annak, amit csinál.

– *Itt tériünk vissza oda, ahol a beszélgetést kezdtük. A kollégái ugyanis mondják, hogy ön talán a műtőben érzi a legjobban magát.*

– Ha mondják, igazuk lehet. De hát hol legyen egy sebész, ha nem a műtőben?